

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Л. А. Лисиченко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Харків
Видавнича група «Основа»
2009

УДК 37.016+811.161.2

ББК 74.26+81.2УКР

Л63

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського
національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 3 від 22 червня 2009 року)

Автор:

Лисиченко Л. А., доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти:

Космеда Т. А., доктор філологічних наук, професор Львівського
державного університету внутрішніх справ МВС України;
Сімонок В. П., доктор філологічних наук, професор Національної
юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Лисиченко Л. А.

Л63 Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. —
Х.: Вид. група «Основа», 2009. — 191, [1] с.

ISBN 978-966-495-070-8.

У монографії розглядаються деякі теоретичні питання мовної картини світу взагалі (сутність, структура, рівні, національна й індивідуальна своєрідність) і явища лінгвального рівня у їх співвіднесенні з ментальним превербальним і концептуальним (поняттєвим) рівнями.

Для аспірантів, докторантів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 37.016+811.161.2

ББК 74.26+81.2УКР

ISBN 978-966-495-070-8

© Лисиченко Л. А., 2009

© ТОВ «Видавнича група «Основа»», 2009

ЗМІСТ

Ця неосяжна мова	5
------------------------	---

Розділ I. Мовна картина світу, її зміст і структура

1.1. Поняття про мовну картину світу	10
1.2. Рівні мовної картини світу	18
1.3. Взаємодія рівнів мовної картини світу	24
1.4. Динаміка мовної картини світу	30
1.5. Мовна картина світу й духовний світ людини	36
1.6. Відмінності між мовною й концептуальною картинами світу ...	41
1.7. Діалектна й літературна картина світу	43
1.8. Індивідуальна й загальномовна картина світу	48
Висновки	60

Розділ II. Значення слова у мовній картині світу

2.1. Значення слова	62
2.1.1. Компонентний склад лексичного значення	69
2.1.2. Семантичні компоненти, зумовлені позамовними факторами	70
2.1.3. Семантичні компоненти лексичного значення, зумовлені внутрішньомовними факторами	75
2.2. Лексична полісемія як засіб організації МКС	78
2.2.1 Структура полісемантичного слова	88
2.2.2. Типологічна структура слова	89
2.3. Лексико-граматичні категорії як засіб формування мовної картини світу	91
2.3.1. Залежність семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності та валентності мотивуючого слова	92
2.3.2. Семантична парадигма віддієслівних іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами	96
2.3.3. Іменники, мотивовані перехідними дієсловами з трьома семантичними валентностями	99
2.3.4. Семантична парадигма полісемантичних іменників із прямим значенням дії, мотивованих неперехідним дієсловом	106
2.3.5. Похідні значення часу і місця дії	109
2.3.6. Іменники з прямим значенням предметів і явищ	112
2.4. Зв'язок із категорією перехідності системи ЛСВ іменників із прямим значенням особи	118
2.4.1. Назви осіб, мотивовані перехідним дієсловом	118
2.4.2. Назви осіб, утворені від неперехідних дієслів	124

2.4.3. Семантична парадигма іменників, мотивованих одним дієсловом	127
2.4.4. Співвідношення конкретних і абстрактних значень у полісемантичному віддієслівному іменнику	135
2.5. Кореляція одиниць концептуальної картини світу із лінгвальними явищами	141
2.5.1. Віддієслівні іменники з прямим значенням дії	151
2.5.2. Іменники з похідним значенням дії або стану	151
2.5.3. Відношення між значеннями й поняттями в іменників з прямим значенням особи	155
2.5.4. Іменники з прямим значенням предмета або явища	157
2.6. Відображення зв'язків рівнів МКС у типах смислових відношень між ЛСВ у багатозначному слові	160
2.6.1. Типи відношень, пов'язані з перенесенням назви	166
2.6.2. Метафоричні відношення	166
2.6.3. Відношення функціональної подібності	172
2.6.4. Метонімічні зв'язки	174
2.6.5. Типи відношень між ЛСВ, що мають однаковий поняттєвий компонент	177
2.6.6. Співвідношення парадигми смислових відношень між ЛСВ в полісемантичних віддієслівних іменниках із їх семантичною парадигмою	180
Висновки	184
Список використаної літератури	185

ЦЯ НЕОСЯЖНА МОВА

Один із найважливіших феноменів, пов'язаних із homo sapiens, як відомо, є мова, з якою корелює свідомість. Цей феномен віддавна привертає увагу мислячої людини і є невичерпним у пізнанні. Складність мови як явища, її позиція в системі цінностей людини, багатоманітні зв'язки людини зі світом, які виражаються через мову і в мові зумовлюють те, що на різних етапах розвитку наукового пізнання, у різних наукових традиціях дослідники зверталися до тих чи інших сторін цього явища, характеризували окремі його складники й аспекти і не могли вичерпати знання про нього.

Тільки впродовж останніх двох століть змінилося кілька наукових напрямів, пов'язаних із вивченням мови. Ці напрями відрізнялися матеріалом (писемна чи усна форма мови), розумінням її сутності (мова — засіб вираження думок, мова — індивідуальна психічна функція людини, мова — суспільне явище, мова — творчість, мова — природна властивість людини та ін.), її функції (комунікативна, експресивна, естетична, біологічна) та ін. Відрізнялися напрями й спрямованістю на конкретні складники мови — граматику, фонетику, семасіологію тощо. Проте з кінця XVIII ст. у філології виникають і загальнотеоретичні положення, за яких мова виступає як цілісне явище, пов'язане з народом, етносом, який є творцем і носієм мови. Цей мотив звучав уже в працях Й.-Г. Гердера (1744–1803), у праці Шлегеля «Про мову і мудрість індійців», І. Тимковського ще на початку XIX ст. Однак найповніше ідея зв'язку історії мови з історією народу, і (що особливо важливо для нашої роботи) впливу мови на духовний світ народу сформульована у В. Гумбольдта [40]. Учений сформулював наукові ідеї, які на його час уже «висіли в повітрі», вони були схвально сприйняті, але потребували численних конкретних досліджень, формулювання і розв'язання нових ідей і завдань, які переважно становили питання, пов'язані з окремими сторонами мови. Загально ж теоретичні положення мали на той час характер гіпотез. Якими б своєрідними не були ті чи інші науки, що поступово вичленовувалися із загального процесу пізнання, вони є частиною цього процесу і зберігають між собою методологічні зв'язки, що виявляється і в завданнях, які ставляться перед

наукою, і в методах дослідження, що значною мірою універсальні. Мовознавство не становить винятку і розвивалося із розвитком інших наук: відкриття в, здавалось би, віддаленій галузі знання справляє вплив і на мовознавство. Під впливом гегельянської філософії в мовознавстві першої пол. XIX ст. панував логіцистичний підхід до явищ мови (що підтримувалось іще античною науковою традицією), відкриття в галузі природничих наук (теорії К. Ліннея, Ч. Дарвіна) привнесли в мовознавство ідеї натуралістичної школи, великий вплив на розвиток мовознавства свого часу справив і досі справляє досвід психології, з яким пов'язані й деякі сучасні напрямки, зокрема антропоцентричні, погляди на мову, розуміння мови як картини світу.

Представники кожного нового напрямку починали свою діяльність із критики попередніх теорій, визначаючи при цьому нові завдання. Так було з критикою раннього компаративізму, «натуралізму Августа Шлейхера» молодограматиками, так сталося і з самими молодограматиками, теорію яких з різних позицій піддавали критиці представники і соціологічного психологізму, і школи «Слово і річ», і К. Фослер із його естетизмом, і італійська школа неолінгвістики, критикували своїми теоріями молодограматиків, і структуралісти, і представники різних напрямів соціологізму. При цьому спостерігалися намагання спростувати ідеї попередників. Але при всій багатоманітності підходів кожна із наукових шкіл, кожен із напрямів залишали в науці важливий слід, кожен мав свою правду стосовно того питання, яке обирали для дослідження. Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути на мову як цілісне явище, наші сучасники-природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які не мали гадки. Низка положень і здогадів про мову, які висловлювалися в давні часи (як теорія звуконаслідування або теорія вигуків у походженні мови) знаходять собі підтвердження в біології. Уже сам перелік мовних зв'язків (а це ж далеко не всі!) свідчить про складність і глибину мови, яку ми сприймаємо як дар і якою користуємося небало, як заманеться. А тим часом вона може нам за це помститися.

Свідченням цього є аналіз мови як картини світу і рівнів цієї картини. У лінгвософському аспекті мови виділяється психоментальний превербальний рівень мовної картини світу, в якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті. Однак фантомні образи мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які

складають логіко-ментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС. Нарешті, третій, власне лінгвальний, рівень — рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень. Кожному рівню відповідає певна одиниця: на психоментальному превербальному рівні (рівні уявлень) основною одиницею є концепт (у цьому питанні відсутня термінологічна однастайність); концептуальному рівню — рівню знань (різного ступеня глибини й достовірності) про світ відповідною одиницею є поняття, на лінгвальному рівні виступає одиниця — значення. Базові одиниці кожного рівня можуть складатися із дрібних одиниць — ознак. Для концепту такими є фрейми — окремі ознаки і зв'язки концепту, для поняття — суттєві ознаки, для лінгвального значення — семантичні компоненти та їхні семи. Психоментальний превербальний рівень становить собою передумову і базу для двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом.

На відмінність превербального рівня і власне лінгвальних (хоч і в іншій термінології) вказував академік І. П. Павлов, відзначивши існування в людини першої (превербальний світ уявлень) і другої (мова) сигнальних систем. Перша є спільною для людини і тварини, друга — явище власне людське й характерна риса *Homo Sapiens*.

Названі три рівні перебувають у тісній взаємодії, причому більш складній, ніж послідовна вивідність одиниць вищого рівня з одиниць рівня нижчого: тут можлива залежність понять і значень від концептів і одночасно одне від одного. Отже, в структурі МКС поєднуються семантичні сутності трьох рівнів: а) семантичної значимості власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображені в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання [33: 16]. У цьому визначенні немає достатнього розмежування явищ різних рівнів МКС, та й говорить автор не стільки про МКС, скільки про мовну систему, а це не тотожні явища і поняття.

Розвиток науки про мову й суміжних із нею наук виявив необхідність зважати й на перехідні та взаємно пов'язані явища між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією і навіть мовознавством і генетикою (останнє продуктивно вивчається в біології). Вивчення зв'язку мови з ментальністю людини тривалий час розглядалось як зв'язок мови і свідомості, не торкаючись домовних уявлень, на яких ґрунтується і семантика мови, вивчення яких вважалося прерогативою психології. Із розвитком антропоцентричного підходу до мови питання про

домовні уявлення людини (першу сигнальну систему) органічно вписуються в систему знань про МКС.

Звичайно шлях формування мовної системи і МКС починають із рівня домовних уявлень (за сучасною термінологією, концептів) через рівень концептуальний (рівень первісних понять) до рівня власне лінгвального (мовних значень). Однак наше уявлення про світ складається не тільки із превербальних уявлень, а і з тих численних відомостей, уявлень, що складаються в процесі абстрактного мислення з допомогою мовних засобів. Наприклад, для слова *дерево* первісним етапом є споглядання дерева з його численними ознаками (височина, товщина, структура стовбура, гілок, форма і колір листя та ін.). На підставі споглядання багатьох різних дерев виробляється поняття про цей тип рослин і закріплюється за ним звуковий комплекс (знак) *дерево*, яке у лексичній системі набуває різних ознак і зв'язків, що створюють лексичне значення слова *дерево*. У процесі розвитку свідомості й мови слово *дерево* використовується для явищ, не пов'язаних із рослинним світом, явищ, які ми не можемо спостерігати безпосередньо і для наочності використовуємо слово *дерево*, за допомогою якого в наш ментальний рівень включаються такі явища, як *родовідне дерево*, *світлове дерево* та ін. подібні. Тим самим замикається коло: ментальний (превербальний) рівень — концептуальний (логічний) рівень — власне мовний рівень (рівень мовних значень) — ментальний рівень (його збагачення з допомогою одиниць концептуального і власне мовного рівнів).

Отже, сучасному мовознавству властивий стан, за якою мова розглядається у всій її складності. Поняття мовної картини світу включає в себе вже не тільки традиційні аспекти вивчення мовної системи з її структурою, з її звуковим, граматичним, лексичним складом, із її семантикою, а й той рівень МКС, що перебуває на межі власне мови й домовних уявлень, рівня, у якому відбувається своєрідна дифузія мовних і домовних явищ, що виникають на основі контактів із позамовною дійсністю.

І все ж навіть такий об'ємний і всебічний розгляд мови не вичерпує всіх питань, що виникають при вивченні мови. Одним із найдавніших серед них є питання про походження безцінного дару мови. Це питання «вирішували» по-різному в різні часи, створюючи різні теорії. Ономатопейстична теорія (теорія звуконаслідування) відома з античних часів, хоч могла існувати і в дописемний період. Згідно з нею мова виникла в результаті наслідування людиною звуків природи. Мабуть, не менш давньою є теорія вигуків, згідно з якою мова виникла з тих експресивних

вигуків, що вихоплюються при певних стресових ситуаціях. Ці теорії висували й підтримували досить поважні вчені (наприклад, Ж.-Ж. Руссо), однак у мовознавстві про них говорили тільки як про факт історії науки. Упродовж XIX-XX ст. запанувала соціологічна (і природнича) думка, що мова, як ми її знаємо, виникла на певному етапі розвитку *людини*, життя в суспільстві, різних колективних дій (ритуальні танці, за Нуаре, колективна праця, за Ф. Енгельсом).

Поступово питання походження мови залишається поза колом уваги лінгвістів, зате до її вивчення звернулися природознавці й антропологи. Це виявляється в двох площинах. По-перше, при вивченні знакових систем у засобах зв'язку наших людиноподібних предків, зокрема шимпанзе. Тут вирішуються проблеми, що є спільного, і що відмінного в системі знаків вищих приматів і людини. У цій царині відомі певні здобутки, важливі для дослідження мови.

Однак, виявляється, для вивчення мови й цієї глибини недостатньо: для глибинного розуміння сутності її витоків важливе значення мають дослідження, наприклад, Інституту Квантової Генетики, вчені якого, досліджуючи регуляторні функції ДНК, доходять висновку, що розвиток мов і людського мовлення підлягають законам формальної генетики, що за суттю «тексти» ДНК (квазі-мовлення) й писемність людей, їхні розмови (істинне мовлення) виконують ті ж самі управлінські й регуляторні функції, але в різних фрактально рознесених масштабах. ДНК працює на рівні організму, людське мовлення використовується в масштабах людського суспільства [33]. Із лінгвістичного погляду це питання спробував проаналізувати М. М. Маковський [84]. Ідея застосування здобутків генетики в біології до питань мовознавства заманлива, але перебуває на рівні гіпотез і потребує глибшого вивчення, однак вона вказує ще один напрямок вивчення мови як неосяжної й невичерпної.

РОЗДІЛ І. МОВНА КАРТИНА СВІТУ, ЇЇ ЗМІСТ І СТРУКТУРА

1.1. ПОНЯТТЯ ПРО МОВНУ КАРТИНУ СВІТУ

Філологічна наука нового часу вже від кінця XVIII ст. мала антропоцентричне спрямування, що виявлялося насамперед у працях з питань поетичної творчості і екстраполювалося на мовні явища. Сентименталізм і романтизм у літературі були пов'язані із світом почуттів людини, а це неминуче відбивалося і в мовознавстві. Так, теоретик романтизму Йоган Готфريد Гердер (1744–1803) вивчає літературний процес у зв'язку з історією і духовним життям народу, він вказує на вплив поетичного мистецтва на звичаї народів. Цьому ж ученому належить праця «Про походження мови» (1772). Можна сперечатися з приводу деяких методологічних принципів праць Гердера, однак його величезний вплив на філологічну науку й духовну творчість наприкінці XVIII ст. був незаперечним. Це відбилось в романтизмі як літературному напрямі, це помітно і в працях з порівняльно-історичного мовознавства, вже назва якого відбиває ідею історизму, зв'язку з історією народу.

В Україні ідеї загального мовознавства у першому десятилітті XIX ст. були сформульовані й пропагувалися у наукових працях професорів Харківського університету.

І. Тимківський писав, що «мова є однією з племінних відмінностей кожного народу. У властивості й перемінах того й другого діючі причини настільки пов'язані, що історія народу містить у собі і його мову» [131: 49]. Можна називати й інших дослідників історії мови у зв'язку з історією народу, що є провісниками антропоцентричного підходу до мови. Однак найбільш повно й голосно цей мотив пролунав у праці В. Гумбольдта «Про відмінності будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людського роду» [40], яка стала однією з основоположних у дальшому розвитку мовознавства. Він писав: «Позначення окремих внутрішніх і зовнішніх предметів справляє більш глибокий вплив на чуттєве сприймання, фантазію, почуття і через взаємодію цих явищ — на характер взагалі, оскільки в цьому випадку справді сполучаються природа і людина, справді матеріальна речовина

з духом, що її формує. У цій царині особливо чітко проступає національна своєрідність. «Це пояснюється тим,— пише В. Гумбольдт,— що людина, пізнаючи природу, наближається до неї і доволіно виробляє своє внутрішнє сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. *І це також знаходить своє відображення в мові* (курсив наш.— Л. Л.), оскільки вона для слів утворює поняття» [40: 86]. Можна не погодитися з тим, що мова створює для слів поняття, бо вона насамперед дає їм матеріальну форму, але в цілому думка про зв'язок народу (людей) і мови, духовного й матеріального життя людини й мови виявилася дуже плідною й актуальною донині. В. Гумбольдт увів у широкий науковий обіг поняття своєрідності мови народу в залежності від особливостей бачення й членування світу. Ця ідея неодноразово піддавалась критиці в різних аспектах, однак вона плідно розвивалася наступними поколіннями мовознавців. Одним із видатних філологів, що надавали великої ваги проблемам взаємодії мислення людини, її світогляду і мови, був, як відомо, О. О. Потебня, праці якого, присвячені вивченню мовного вираження світогляду, широко відомі фахівцям. О. О. Потебня зазначав: «...якщо з погляду протиставлення та розуміння мова є посередником між людьми та сприяє досягненню істини в чисто суб'єктивному колі, то з другого боку, вона служить середньою ланкою між світом речей, що пізнаються, та особою, яка пізнає, і в цьому розумінні поєднує в собі об'єктивність та суб'єктивність» [96: 28]. Функція мови бути ланкою між світом речей та людиною, яка пізнає світ, пов'язана з концептуальною, за сучасною термінологією, картиною світу (ККС).

У науковій концепції О. О. Потебні визначаються і разом із тим поєднуються ментальні й лінгвальні сутності мови, суб'єктивне і об'єктивне в ній. «У слові,— пише він,— отже, є два змісти, один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найбільшчим етимологічним значенням слова, яке завжди включає в себе тільки одну ознаку; другий — суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший є знак, символ, що заступає для нас другий» [96: 120]. Із погляду сучасного вивчення мовної картини світу і її рівнів перший зміст співвідноситься з лексичним значенням і його поняттєвою основою, а другий — із концептом як ментальним явищем. У концепті міститься можливість вибору мовцем певних ознак при сприйманні й розумінні змісту слова. У цьому полягає суб'єктивний елемент в індивідуальній мові. Найбільш стисло й концентровано концепт виражається ключовим словом, значення якого є спільним для мовного

колективу, відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з ним. Елементи такого поля можуть мати різний склад у різних носіїв мови і надають суб'єктивних ознак значенню слова.

Значний внесок у вивчення проблем мовної картини світу в різних її аспектах внесли сучасні українські лінгвісти С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Ставицька (поетична картина світу), В. Жайворонков (етнолінгвістичний аспект), О. О. Тараненко, Л. А. Лисиченко (лексико-семантичний вимір), О. С. Селіванова (теоретичний огляд), Л. І. Шевченко (аналіз інтелектуального розвитку МКС).

Із кінця ХХ ст. питання антропоцентричної лінгвістики знову повернулися в коло актуальних, що виявляється, зокрема, в посиленні уваги до поняття картини світу, хоч воно й по-різному тлумачиться в різних науках, крізь призму знань яких розглядається світ. Так виникли терміни філософська, художня, релігійна, фізична тощо картини світу залежно від того, що є центральним у ній. Так, для релігійної картини центральним концептом є *бог*, для фізичної — *світ*, для біологічної — *природа* і т. ін. Кожна з цих картин є частковою, бо пов'язана з обмеженнями, які містяться в назві (художня, фізична і т. ін.). Найбільш універсальною в онтологічному плані є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом знань людини про світ, і мовна картина світу (МКС) як засіб експлікації цих знань. Обидві ці картини світу є лише відображенням у взаємопов'язаних формах — формі пізнавальної діяльності і формі мови — вираження позамовної дійсності. До останньої подекуди вживають термін «об'єктивна картина світу», однак це було б неправомірно, бо картина — це вже певна інтерпретація, а об'єктивний світ є реальністю, яка не залежить від інтерпретації суб'єкта. Тому, гадаємо, слід розрізняти світ і картини світу, пов'язані з його відображенням у свідомості людини і вираженням цього відображення в мові.

Антропоцентричний підхід до мови передбачає, що в центрі МКС стоїть людина: «Оскільки ми живі істоти,— пише М. Полані,— то неодмінно змушені дивитися на Всесвіт із центру, що міститься всередині нас, і говорити про нього [Всесвіт.— Л. Л.] у термінах людської мови, сформованої життєвими потребами людського спілкування. Будь-які спроби зовсім виключити людську перспективу з нашої Картини Світу обов'язково приводять до нісенітниці» [95]. Концептуальна і мовна картини світу — це вже інтерпретація його (світу) людиною. У мовній картині світу

інтегруються лінгвальні засоби вираження всіх картин світу, які для людей виражаються й об'єктивуються через мову.

У мовознавстві до останнього часу розрізнялися концептуальна (ККС) і мовна (МКС) картини світу [105]. Концептуальна картина світу (ККС) — багатомірне явище, в якому, як у кристалічній сітці, відбиваються і елементи світового універсуму, і зв'язки між цими елементами. Певною мірою співвідносну структуру має і МКС, яка складається із мовних одиниць, що виражають концепти, поняття, і мовних способів і засобів вираження зв'язків, що існують у ККС. Елементами у МКС є знакові одиниці — для української і типологічно подібних мов це морфеми, слова, стійкі сполучення слів. При цьому для мовної картини світу суттєвою є система значень, семантичне наповнення кожного мовного знака. Відомо, що в різних мовах можуть існувати знаки, які мають тотожний або близький звуковий склад (план вираження), але різне значення (план змісту). Відмінності між різними мовними картинами світу і зумовлюються передусім відмінностями в системі значень мовних одиниць, саме в системі значень, оскільки поза нею ці відмінності можуть бути й непомітними або непоміченими, через що МКС і ККС не завжди розрізняють. Те, що при розгляді МКС віддається перевага змістовій стороні, зовсім не означає, що можна нехтувати матеріальною формою знаків, без якої вони не можуть існувати, та це практично й неможливо, якщо стояти на ґрунті реальної мови, а не голої абстракції.

У науковій літературі вживають три терміни — мовна модель, мовна картина і мовний образ світу, які часто використовують як синоніми. Однак із погляду структури МКС вони відрізняються: мовна модель як логічний конструкт, мовна картина як лінгвальний еквівалент її, збагачений за рахунок різноманітних зв'язків явищ у світі, і мовний образ як індивідуальна естетична сутність, що виявляється в індивідуальній картині світу, не завжди і не обов'язково художній (бо залежить від різних здібностей до художньої мовної творчості).

Особливості МКС і її кореляція із ККС наочно виявляються в лексичній системі: з одного боку, спостерігається прагнення мовної картини максимально точно виражати явища ККС в лінгвальних одиницях, а з другого, невідповідність і навіть недосяжність повного злиття двох картин світу: у МКС завжди виявляються семантичні лакуни, не заповнені мовними одиницями. Такі лакуни особливо помітні при зіставленні МКС різних мов, коли наочною стає своєрідність бачення світу. Очевидно, для носіїв

однієї МКС назви явищ, які заповнюють ці лакуни, є суттєвими, а для інших — ні.

Питання про сутність мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві — від максимального зближення МКС і ККС до визнання різної міри своєрідності відображення світу в кожній мові. Однак, гадаємо, праві ті, хто вважає, що картина світу, в тому числі мовна, містить у собі риси свого творця — носія мови. Адже «в мові знаходять своє вираження, поєднуючись, але не покриваючи одне одного, семантичні ознаки чотирьох різних сутностей: а) семантичні значимості одиниць власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображені в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання; г) прагматичні фактори комунікативного призначення мови» [105: 116].

Під мовною картиною світу ми маємо на увазі характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї. Саме в МКС виявляється своєрідність членування ККС у різних народів. У науковій літературі справедливо відзначається, що з допомогою мови практичні знання, одержані окремими індивідуумами, перетворюються в колективне надбання, колективний досвід [105]. Отже, визнається, що мовна картина світу має і гносеологічний характер. Концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, однак ККС більш універсальна і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, у той час як мова відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу. Відзначаючи особливості мови і своєрідність її засобів вираження ККС, О. О. Потебня писав: «Є, припустимо, тема для речового значення *спасати*». Щоб утворити *nom. agentis спаситель*, треба до цієї теми приєднати *людина* (*retten-mensch*). Так додання матеріального слова *вещь* створює ім'я дії (*спасати* — *вещь*, *retten-sache* = *спасение*), додання слів *место, орудие* — імена місця і знаряддя [96: 139]. У цьому прикладі автор виділяє своєрідність номінації двох мов — російської і німецької, однак аналогічні відношення ми побачимо і в зіставленні німецької та української.

Відмінності між різними мовними картинами світу можуть виявлятися в плані вираження і в плані змісту. Перші полягають в очевидному факті, що назви одного й того ж явища позамовного ряду мають різний звуковий склад (напр. *мідь* в укр. — *cuprum* в лат., *залізо* в укр. — *ferrum* у лат., нім. *Hund* — укр. *собака*). Відмінності в звуковому складі слова, особливо в споріднених мовах, можуть бути часткові: укр. *брат*, лат. *frater*, нім.

Bruder, англ. *brather* походять із спільного кореня, але в історії різних мов зазнали різних фонетичних змін.

Фонетичні відмінності пояснюються або походженням слів із різних мовних джерел, або ж зазначеним історичним розвитком фонетичної й морфологічної структур слова. Перше ми бачимо в германських мовах, де існує ціла низка слів, що мають лексичні відповідники тільки в германській сім'ї мов. Наприклад, нім. *Winter* «зима», *See* «море», *Baum* «дерево», *Vogel* «птаха» та ін. Подібні лексеми належать до найдавніших шарів словника і відрізняють лексичний склад германських від інших індоєвропейських мов. Гадають, що такі слова належать до доіндоєвропейського мовного субстрату або ж є давніми запозиченнями. Є давні відмінні від інших мов слова і в мовах слов'янських. Наприклад, спільнослов'янське слово *лес*, що, як гадають, є давнім запозиченням з індоіранських мов із значенням «стережу», або слова *хата* (зіставляється з перс. та авест. *kata* «дім»), *собака* (пор. з авест. *spake* та інд. *spaka*) та ін.

Друга група зовнішніх відмінностей у картинах світу споріднених мов виникла в процесі тривалого і складного розвитку етимологічно спільних коренів, а також фонетичних і морфологічних змін у слові. Прикладами подібних відмінностей можуть бути індоєвропейські за походженням слова: укр. *мати*, лат. *māter*, нім. *Mutter*, англ. *mother*; укр. *око*, лат. *oculus*, нім. *Auge*, англ. *eye*; укр. *береза*, нім. *Birke* та ін. Часто генетичний зв'язок між лексемами не такий помітний: напр., укр. *сонце*, лат. *sol*, гр. *helios*; укр. *місяць*, лат. *mensis*, нім. *Monat*.

Відмінності цього типу помітніші залежно від географічної й часової відстані між ареалами поширення мов. Чим ближче мови регіонально і за спорідненістю, тим помітніші й спільні основи і відмінності в звуковому й морфологічному складі: пор. укр. *літо*, рос. *лето*, пол. *lato*; укр. *місяць*, рос. *месяц*, пол. *miesiąc*; укр. *віл*, рос. *вол*, пол. *wół* та ін. А от спорідненість українського *десять* і німецького *zehn* або індійського *dasa* чи вірменського *tasn*, потребує спеціального дослідження й доведення.

Однак зовнішня характеристика мовної картини світу не відбиває її [МКС] внутрішньої смислової структури. Зовнішній підхід подібний до того, як би ми про живописне полотно говорили з погляду фарб і їх складу, кольорів, не вдаючись до розгляду змісту картини. Для дослідження мовної картини світу в її сутності необхідно звернутися до тих її рівнів, що пов'язані з домовним знанням і концептуальною картиною світу. Цей аспект дослідження МКС належить до лексикології, фонетики й морфології, особливо

до царини семасіології, де вивчаються мовні одиниці з погляду їхнього значення, їхнього внутрішнього змісту.

Відмінності між МКС у плані вираження можуть виявлятися в різних формах. Одним із прикладів таких відмінностей, що пов'язані не тільки з власне мовним аспектом семантики, але і з домовним, є те, що одне позамовне явище в різних мовах може називатися за різними ознаками, прикладом цього можуть бути назви циклічних відрізків часу. Так, у германських мовах назви днів тижня мають язичницьку міфологічну основу і називаються переважно за назвами небесних світил (напр. нім. *Sohntag*, *Montag*, анг. *Sunday*, *Monday*, *Saturday* та ін.), у слов'ян же назви днів тижня пов'язані переважно з їх місцем стосовно неділі, назва якої є вихідною для всього тижня: *понеділок* (чеськ. *pondělec*, пол. *poniedziałek*, рос. *понеде́льник*) — «день після (по) неділі», *вівторок* (чеськ. *úterý*, болг. *вторник*, рос. *вторник*) — «другий (вторий) день тижня», *середа* (чеськ. *středa*, рос. *среда*, болг. *с'ряда*, пол. *środa*) — «середина тижня» (як і в герм. мовах — нім. *Mittwoch* «середній день»), *четвер* (рос. *четверг*, чеськ. *čtvrtek*, болг. *четвъртък*) — «четвертий день», *п'ятниця* (рос. *пятница*, чеськ. *pátek*, болг. *петък*) — «п'ятий день». Для назви відрізка часу в сім днів уживаються назви укр. *тиждень*, рос. *неделя*, у ряді слов'янських мов зберігається давнє слов'янське слово *седмица*, що подекуди зберігається і в говірках східнослов'янських мов.

Ще більш виразно виступають особливості мовних картин слов'янських мов у системі назв місяців. Слова, що є слов'янськими назвами місяців, спочатку були назвами певних часових відрізків: за їхніми фізичними (зокрема температурними) ознаками, як *січень*, *лютий*, за особливостями стану природи — *березень*, *квітень*, *травень*, *червень*, *липень* — або ж за особливостями трудової діяльності чи знарядь праці: *серпень*, болг. *српен*, пол. *sierpein*, чеськ. *srpen*, давні рос. *травник*, *жнивень*. Однак такі назви у різних слов'янських мовах не збігаються в часі: наприклад, назва *квітень* в українській і польській мовах позначає четвертий місяць календаря, а в чеській їй відповідає п'ятий місяць (*kveten*), натомість четвертий місяць у чеській називається *duben* («дубовий»). Подібні відмінності можуть залежати від кліматичних відмінностей і пов'язаних із ними природних особливостей: деś помітнішою особливістю квітня є квіти, а деś — поява першої зелені на дубі. Зимові місяці в слов'янських мовах називаються в основному за погодними умовами: адже для слов'янина важко було пережити суворі морози, сніги й бездоріжжя.

Однак у домовному світі найсуттєвішими виступають то ті, то інші ознаки концепту «зима». Так, українські слова *січень* і *лютий* в основі мають уявлення про люті морози, те ж простежується в чеській назві січня *leden*, але внутрішня форма пов'язується вже не з силою морозу, а з льодом, який покриває водойми і землю, у діалектах російської мови відомі застарілі назви зимових місяців — *студень* (грудень), *просинець* (січень) — назва, що вживається і в українських говірках. Лютий у чеській мові має назву *unor*, а в польській існує застаріла назва *strzerpen* від назви грудок на дорозі. Ця ознака лежить і в основі української і польської назв *грудень*, *grudzien*. У діалектах російської мови відповідне слово *грудень* є назвою листопада, через те, що морози у них починаються раніше. Розбіжності у використуванні однієї за формою назви стосовно різних явищ (у цьому разі місяців) особливо помітні в перехідних часових зонах (від місяця до місяця). Тому останній місяць року в українській мові називається *грудень*, а в чеській — *prosinec*, яке в староукраїнській і староруській було назвою січня.

Особливо помітні відмінності в домовній і мовній картині світу, якщо порівняти календар української та інших слов'янських мов:

Український	Російський діалектний	Чеський	Польський
Січень	Просинець	Leden	Styczen
Лютий	Стежень	Unor	Luty
Березень	Березозол	Brezen	Marzec
Квітень	Снегогон	Duben	Kwiecien
Травень	Травник	Kveten	Maj
Червень	Хлеборост	Červen	Czerwiec
Липень	Страдник (сенозарник)	Červenec	Lipiec
Серпень	Жнивень	Srpen	Sierpień
Вересень	Хмурень, ревун, зоревик	Zari	Wrzesień
Жовтень	Листопад	Rijen	Pazdziernik
Листопад	Листоной, грудень	Listopad	Listopad
Грудень	Студень	Prosinec	Grudzien

Отже, з одного боку, система назв залежить від існуючого в свідомості домовного знання, з якого відбираються ознаки для номінації, а з другого, сама МКС стає джерелом для пізнання образу світу того чи іншого народу. Академік М. І. Вавілов, зазначав, що для аналітичних ботанічних досліджень «велику цінність набувають дані *археології, історії й лінгвістики* [курсив наш — Л. Л.]. Приурочені до певних ботанічних видів, вони можуть

інколи значно доповнити і поглибити відомості про минуле культурних рослин» [24:16]. Рослини і їх назви свідчать про домовний світ, який бачила людина, що знала про нього і чому та в яких місцях те чи інше явище має таку, а не іншу назву. Наприклад, у спільнослов'янській мові-основі слово *жито* позначало поживні злакові рослини (корінь той же, що в слові *жити*). В українській же мові це слово називає окремий вид злакових. У діалектах слов'янських мов збереглось і старе значення цього слова.

1.2. РІВНІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Одним із важливих аспектів вивчення МКС є дослідження різних її рівнів. Сучасне мовознавство знову звертає свої погляди на ті питання, які були накреслені в науці про мову якоюсь мірою з часів античності, але більш виявленими стали з кінця XVIII ст., чому значно сприяв розвиток таких літературних явищ, як сентименталізм і романтизм, у центрі уваги яких ставилася людина та її внутрішній світ — почуття, настрої, прагнення, ідеали та ін. Виникнення порівняльно-історичного мовознавства, що базувалося на порівнянні насамперед фонетичних і граматичних явищ, хоч і постулювало принцип вивчення історії мови у зв'язку з історією народу, однак поступово перетворилося на суто граматичну класифікаційну систему, в чому немало роль відіграло і поширення класифікаційно-таксономічних методів у природничих науках. В останній третині XIX ст. із розвитком психології ідеї і методи цієї науки проникають і в мовознавство (Г. Штайнталь, О. Потебня, В. Вундт, Г. Шухардт та ін.), залучаються до вивчення мови вже не тільки граматичні, фонетичні її сторони, але й мисленнєві процеси, пов'язані з використанням і формуванням мови. З кінця XIX ст. у науковій літературі виникали різні течії і напрями, пов'язані з застосуванням методів психології до лінгвістики. Школа «Слово і річ» у мовознавстві пов'язана з ім'ям Г. Шухардта, індивідуалістичним психологізмом «молодограматиків» та їх послідовників та критиків, соціологічним психологізмом А. Мейєс, естетизмом К. Фослера та ін. Разом із тим спостерігалось певне зближення мовознавства з психологією, що привело до виникнення маргінального напрямку на межі мовознавства і психології, що одержав назву психолінгвістика. Особливий прорив психології у мовознавство стався в середині 50-х років XX ст., коли заявила про себе як про напрямок психолінгвістика, що, можливо, було реакцією на панування соціолінгвістичних і структуралістських напрямів у науці. У роботах

першого з названих напрямів людина як індивідуум була заступлена соціальною групою (мовним колективом), що є визначальною в становленні й розвитку мови, у другому — мовна структура розглядається з більшим чи меншим ступенем абстрагування не тільки від ментального світу людини, а й від мовної матерії. Соціологічний і структуральний напрями відіграли важливу роль у розвитку науки про мову, зокрема у вивченні її зв'язків із суспільством, ролі останнього в становленні й розвитку мови як засобу спілкування. Структуралізм дозволив глибше й докладніше розглянути структурні особливості людської мови як знакової системи взагалі й кожної мови зокрема. У надрах цих напрямів, а подекуди всупереч їм формувалися різні підходи, пов'язані з вивченням мови у зв'язку не тільки з суспільством, а і з окремою мовною особистістю, з її ментальністю, з її психічними типологічними особливостями, з культурою, зокрема міфологією, й літературною творчістю.

Новий період у розвитку мовознавства відзначається тим, що мова розглядається не тільки як система, але і як певна картина світу. Таке розуміння мови поставило цілу низку завдань щодо вивчення природи і сутності мовної картини світу, її структури, шляхів формування та ін. Актуальними стають методологічні положення, згідно з якими в дослідженні мовлення, зокрема поетичного, «поєднуються, схрещуються та змішуються завдання і методи історико-філологічні з філософсько-естетичними і природничими, літературознавчі з лінгвістичними» [28:92]. Тим самим привертається увага до класичної лінгвістичної традиції, у межах якої філологія поставала як синкретична наука, що органічно поєднувала завдання, які пізніше стали предметом різних наук. Здобутки цих останніх створили наукову базу до їх взаємодії на новому щаблі розвитку філології.

Тривалий час вивчення психологічного аспекту мови відокремлювалося від мовознавства, бо вважалося, що він не входить у проблематику мовознавства як науки. Однак розвиток і досягнення науки про мову й суміжних із нею виявив необхідність зважати й на явища на межі між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією, мовознавством та іншими дотичними до нього науками. Вивчення зв'язку мови з ментальністю людини тривалий час розглядалося на рівні зв'язку мови і свідомості, не торкаючись домовних знань, що вважалися об'єктом дослідження лише психології. Із розвитком антропоцентричного підходу питання домовного світу людини включаються і в коло проблем лінгвістики.

Як ми вже зазначали, в МКС функціонують і взаємодіють категорії предметного світу (позамовна дійсність), що відбиваються в МКС, лінгвальні значення як складові частини МКС, ментальні категорії психічного й логічного порядку — поняття і концепти. Проте ототожнювати логічні й психологічні категорії і їх місце в структурі МКС не можна, бо вони пов'язані з двома відмінними картинами світу, що є основою картини мовної, — логічної, що своєрідно відбивається безпосередньо в мовних одиницях як знаках, і домовної (превербальної), де містяться елементи образного мислення, в надрах якого лежать індивідуальні й соціальні особливості «бачення» світу. Значний внесок у вивчення проблем взаємозв'язку мови і мислення зробив О. О. Леонтьєв своїми працями про зв'язок мови і мислення, мови, мовної діяльності й свідомості. Проблемам психолінгвістики присвячені роботи Л. С. Виготського з цього напрямку. Для розуміння структури мовної картини світу принципово важливою є класифікація етапів мислення, розроблена Л. С. Виготським, який виокремлює три рівні мислення: 1) мислення в синкретичних образах, що ґрунтується на індивідуальних суб'єктивних уявленнях про явище і його всебічні зв'язки; 2) мислення в комплексах, що є засобом об'єктивації інтегрованих ознак і виражається в слові; 3) мислення в поняттях, що пов'язане з логічним узагальненням [30]. Така характеристика рівнів мислення дає підстави і в МКС виділити, крім концептуального й лінгвального, ще рівень домовного знання, домовну картину світу. Відповідно до цього в структурі МКС виділяють три рівні: ментальний (домовний), логічний (концептуальний — рівень понять і узагальнень) і власне лінгвальний. Трьом названим рівням відповідають три пов'язані між собою, але відмінні в силу належності до різних рівнів МКС одиниці: концепт як явище ментальне домовне, поняття як логічне явище ККС і значення як власне лінгвальне.

Б. О. Серебренников, визначаючи сутність концептуальної й мовної картин світу, вважає, що концептуальна картина багатша за мовну, бо включає в себе і домовні знання [105: 6]. Тим самим він об'єднує в концептуальній КС два рівні МКС — ментальний (психоментальний, превербальний) і концептуальний (поняттєвий, логіко-ментальний), що спирається на мовну матерію — знак. При цьому структура МКС спрощується, виводячи за її межі рівень превербальний, а для власне лінгвального рівня залишаючи лише її знакову, досить абстрактну (судячи з твердження про її бідніший зміст) функцію, співвідносну з концептуальним логічним рівнем і залишаючи поза увагою кореляцію

лінгвальних одиниць із превербальними уявленнями, які роблять мовні одиниці багатшими за концептуальні.

Домовна картина є джерелом і матеріалом для концептуальної і мовної. У домовному, ментальному рівні МКС містяться ті численні уявлення, зв'язки, враження, що в разі потреби у фіксації їх у свідомості індивіда шляхом абстрагування й узагальнення утворюють поняття, що стають основою для концептуальної й лінгвальної КС і фіксуються в лексичному значенні. Саме на лінгвальному рівні виявляється своєрідність членування ККС у різних народів. У літературі справедливо відзначається, що з допомогою мови практичні знання, одержані окремими індивідуумами, перетворюються в колективне надбання, колективний досвід [105: 116]. Проте слід враховувати і протилежний процес — мова є засобом освоєння окремим індивідом колективного досвіду людства. Процес взаємодії функцій вироблення колективного досвіду і набуття досвіду індивідуального виявляє гносеологічний характер мови.

Нерідко спостерігається, хай і не виражене явно, ототожнення домовної, мовної, концептуальної картини світу, отже, ототожнення категорій мови і мислення. Оскільки ми дотримуємося погляду, що мова і мислення — це два діалектично пов'язаних, але не тотожних явища, то схильні поділяти думку, що мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в домовній картині відбиваються в концептуальній картині і неминуче приводять до відповідних змін у картині світу мовній. При цьому в кожній мові поруч із загальними засобами збагачення мовної картини існують і свої специфічні, зумовлені її типологічними й структурними особливостями. Існують елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах передаються словотвірними афіксами, а, наприклад, у німецькій виражаються основоскладанням [96: 139]. Наприклад, українському слову *залізниця* в німецькій мові відповідає складне слово *der Eisenbahn*, а в російській — словосполученням *железная дорога* (між іншим, у російській певний час, особливо в народному мовленні, випробовувалися, а подекуди в діалектному мовленні й досі вживаються, однослівні назви *чугунка*, *железка*). Українському слову *словник* відповідає німецьке *das Wörterbuch* («книга слів»). Українському словосполученню *залізничний зв'язок* у німецькій відповідає трикореневий складний іменник *der Eisenbahnverker*. Властиві українській мові атрибутивні сполучення *дитячий садок*, *обідня перерва*, *дальній переліт*,

письмовий *стіл*, у німецькій виражаються складними словами, відповідно — *der Kindergarten, die Mittagrause, der Fernflug, der Schreibtisch*. У німецькій ознака більш тісно пов'язана з означуванням. Ці структурні особливості мов впливають на внутрішню форму слова і відбивають специфіку мовного бачення світу.

Уже в науковій концепції О. О. Потебні помітне розмежування ментальної і лінгвальної сутності мови, однак він розглядає їх у співвідношенні суб'єктивного (власне ментальні уявлення кожного індивідуума) і об'єктивного — у вигляді значень, що є колективним надбанням. Учений писав із цього приводу: «Так і в розмові: кожен розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб» [98: 119]. У працях О. О. Потебні відзначається, що із численних ознак явища у значенні слова відбивається тільки одна, яка з погляду цього мовного колективу є найпомітнішою чи найсуттєвішою: «слово власне виражає не всю думку, що вважається за його зміст, а тільки одну його ознаку. Образ стола може мати багато ознак, але слово *стіл* означає тільки *настелене*, і тому воно може позначати всякі столи» [98: 119].

У положенні О. О. Потебні фактично дається визначення концепту в сучасному розумінні. «Значення» концепту як ментального явища в силу його складності передається в мові не окремим словом, а лексико-семантичним мікрополем мовних елементів, що можуть сполучатися в текстах із ключовим словом концепту. Наприклад, концепт «вітер» виражається не тільки цим словом, а і численними словами, що характеризують його за силою (*вітер, вістряган, вітрило, вітерець, буря, ураган*), за напрямом (*північний, південний, східний, західний*), а також за проміжними напрямками (*південно-східний, північно-західний*), за додатковими погодними умовами (*хурделиця, завія, завірюха*), за локальними ознаками (*тайфун, торнадо, бриз, мусон, майстро, трамонтан*). Таке широке уявлення про концепт «вітер» складається як сума спостережень різних носіїв мови, у кожного з яких окремо вітер може пов'язуватися з окремим комплексом ознак. Наприклад, локальні ознаки властиві мешканцям відповідних територій, представникам певних професій.

Отже, концепт як ментальна одиниця МКС є складним явищем, що містить цілу низку елементів смислу, які на ментальному рівні становлять фрейми (певні елементи за місцем у концепті). Так, фрейм «сильний» стосовно вітру це не те, що сильні *спека/холод*, сильна *людина/тварина*. Він конкретизується у сполученні

з ключовим словом концепту. Фреймові як одиниці ментального рівня відповідають у семантичній структурі лексичного значення семи як його складники. Фрейми можуть визначатися із різним ступенем абстрагування, тому в низці новітніх робіт фреймами називається лексико-семантична група. Ми розглядаємо фрейм як елемент значення.

Термін концепт по-різному характеризується дослідниками: інколи його ототожнюють із поняттям як основою лексичного значення, інколи розглядають як «основну ланку в ментальному світі людини» [121: 10]. Ю. С. Степанов вважає, що «концепт як явище споріднений із поняттям [в одній із більш ранніх праць він навіть писав «концепт(поняття)», наче ототожнюючи їх.— Л. Л.], але відрізняється від нього змістом, формою і сферою існування: його сфера — ментальний світ, не логіка, а культура в будь-якій її галузі, його форма — не науковий термін, а слово або словосполучення загальної мови...» [122: 9]. Із приводу поняття концепт висловлювалися й українські лінгвісти. Так, В. В. Жайворонок теж вважає, що за концептом стоїть не тільки лінгвальна, а й лінгвокультурна інформація, якщо за поняттям стоїть реалія, предмет, субстанція, то за концептом — не лише предметний смисл, а й слово — ім'я реалії, слово — знак як певна інтелектуальна осмислена сутність, знак смислу» [45: 25]. Говорячи про зміст концепту, Ю. С. Степанов пише, що «концепт витає над концептуальними сферами, втілюючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметі» [121: 9], а в іншому творі зазначає, що концепт існує в ментальному світі людини не у вигляді чітких понять, а як певний жмут уявлень, переживань, який супроводжує слово.

Виникає питання, з якими мовними явищами співвідноситься концепт. Інколи його співвідносять із словом, інколи (Д. С. Лихачов) не із словом, а із значенням, яке є, на думку вченого, «своєрідним алгебраїчним вираженням значення», яке людина «просто не встигає, а, інколи не може, а інколи по-своєму інтерпретує...» [79: 9]. Нам уявляється, що в даному разі вчений схарактеризував саме концепт як психоментальну підоснову значення, а не саме значення. Через таку складність змісту терміна «концепт» він і виражається в мові не стільки окремим значенням слова, скільки певним лексико-семантичним мікрополем, що знаходить узагальнене відбиття, наприклад, у дефініціях лексичного значення в тлумачних словниках.

Структуру мовної картини світу, взаємодію і транспозицію одиниць різних її рівнів наочно можна виразити так:

Мовна картина світу

Рівні	Одиниці рівня	Одиниці лінгвального вираження
Психоментальний превербальний	Концепт як психоментальне явище	Лексико-семантичне (ширше — мовно-семантичне) поле
Концептуальний (логіко-лінгвальний) або поняттєвий	Поняття	Мовний знак
Лінгвальний	Слово (мовна одиниця)	Мовне значення

Із таблиці наочно виявляється, що МКС — це вищий рівень мовної структури, який охоплює всі аспекти її формування, екзистенції й функціонування. Аналіз структури МКС розкриває глибинну сутність останньої і виявляє принципову відмінність мовної картини від мовної системи: остання містить тільки два останніх рівні, МКС включає і рівень домовного сприймання, фантомні відбитки яких залишаються в пам'яті, але не обов'язково виражаються мовними засобами.

На концептуальному рівні відбувається не тільки узагальнення явищ предметного світу, а й селекція та концентрація в поняття окремих ознак різних явищ внутрішнього, духовного світу. На цьому рівні відбувається складний процес формування абстрактних понять, що не сприймаються безпосередньо, а тільки через їх транспонування за допомогою мови, домінування у мові. У цьому полягає величезна роль мови й МКС у формуванні духовного світу: саме за допомогою МКС і спонтанного визначення місця в ній абстрактних понять і абстрактної лексики людина може досягнути свій внутрішній світ, відповідний світ іншої людини і, зрештою, духовні цінності цілого народу.

1.3. ВЗАЄМОДІЯ РІВНІВ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Важливим аспектом дослідження МКС є визначення взаємодії рівнів мовної картини, адже у ній виявляється системна організація МКС у її ментальних і лінгвальних вимірах. Як ми вже зазначили, МКС поєднує психоментальні й власне лінгвальні ознаки, за якими й визначаються рівні.

Концепт до певного часу є семантично нерозчленованим, бо охоплює цілу гаму ознак явища. Наприклад, коли ми вперше зустрічаємося з предметом, що його ніколи не бачили, то поглядом охоплюємо цілу сукупність його ознак — форму, розмір,

колір та ін. Якщо тримаємо предмет у руках, то можемо відчувати його температуру, якщо предмет видає звуки, то ми сприймаємо їх на слух, можемо відчувати аромат пахучих предметів чи смак їстівних. Однак із цієї сукупності як знак предмета в МКС виступає якась одна, інші залишаються поза мовним значенням, що зумовлюється вибірковістю нашого сприймання. Так, для слова *заметіль* визначальною стала ознака, що вона замітає, закидає снігом дороги, будівлі і т. ін. При цьому ознаки «сніг», «вітер», «сильний», «білий» та ін. залишаються поза значенням цього слова, хоч вони й містяться в концепті й у нашій свідомості. Подібне явище бачимо і в слові *опара*, в значенні якого зафіксовано зв'язок із дією парити, але поза увагою лишаються інші ознаки концепту «опара» — «мука», «тепла вода або молоко», «сіль», «дріжджі» та ін. Таким чином, ми бачимо, що поняттєва основа, яка є одиницею концептуальної картини світу є вже абстракцією від конкретного концепту. У відношенні між концептом і поняттям відбувається етап пізнання від конкретного споглядання до узагальнення. Конкретні ж ознаки концепту становлять фрейми, найдрібніші елементи концепту, що потенційно можуть стати основою окремого поняття і відповідної йому назви в мові. Наприклад, явище, що позначається словом *смерч* має багато ознак, що вражають людину, однак у значенні слова, що називає це явище, відбиваються в різних мовах різні з цих ознак. Так, українське *смерч* містить той же корінь, що слово *смеркати*, тобто *смерч* — явище, «що затемнює (дуже темна хмара)». У південноамериканському слові *tornado*, ісп. (*tornar* «обертаю») відбивається властивість такої хмари обертатися, а в північноамериканському *tromb*, італ. *tromba* «труба» характеризується зовнішня подібність хмари до труби. Усі ці ознаки властиві явищу і усвідомлено чи підсвідомо присутні на ментальному рівні як фрейми, однак на рівні поняття основною сприймається і виражається тільки одна ознака, інші ж у лексичному значенні можуть становити окремі семи, що розкриваються в словниках. Основою лексичного значення слова є ознака, що стала в нашій свідомості ключовою для концепту. Ця ознака є основою для узагальнення в понятті і в лексичному значенні слова. Фрейми ж у лексичному значенні можуть виражатися окремими семами, які стають помітними при зіставленні значень слів.

Кілька міркувань щодо термінології. Оскільки в питанні про мовну картину світу багато питань, що розв'язуються неоднозначно, то й у термінології спостерігається певна непослідовність. Це виявляється, зокрема, у неспіввідносності термінів концепт

і концептуальний, оскільки концепт — одиниця ментального домовного рівня, а концептуальний — інший рівень — рівень, пов'язаний із явищами логічними, — тому в подану таблицю ми вносимо, крім загальноприйнятих, альтернативні (пояснювальні) терміни: рівень ментальний — психоментальний, рівень концептуальний — логіко-лінгвальний, або поняттєвий.

Отже, зв'язки між домовною (ментальною), концептуальною і мовною картинами світу виражаються у послідовності пізнавального процесу від конкретного споглядання (концепт) до абстрагування (поняття) в концептуальній картині світу і до мовного значення, завдяки існуванню і функціонуванню якого люди спілкуються і виражають свої знання про світ, про себе, тобто застосовують МКС на практиці.

Однак, як на виникненні мовної одиниці та її значення не припиняється процес пізнання, так не завершується й формування самого лінгвального, в тому числі лексичного значення: воно може в процесі функціонування, особливо в індивідуальному мовленні доповнюватися семами, що пізніше набудуть статусу диференційних ознак в узусі або ж збережуться як явище індивідуальної картини світу. До мовного значення можна застосувати положення М. Філмора, висловлені ним стосовно взаємодії мовця і реципієнта в розумінні тексту: «Сцени, які ми вибудовуємо на основі текстів, частково зумовлені лексичним і граматичним матеріалом тексту, а частково внеском самого інтерпретатора, причому останній [внесок. — Л. Л.] базується на тому, що він [інтерпретатор. — Л. Л.] знає про відповідний контекст, що він знає про світ взагалі і як він розуміє наміри мовця» [144: 93]. Подібну думку висловлює і Д. С. Лихачов: «Кожне нове відтворення тексту може просуватися вглиб, відкриваючи невідоме раніше» [79: 267]. Лексичне значення, зважаючи на його відносну стабільність, теж у процесі вживання поглиблюється і розвивається. Лексичне значення пов'язується і взаємодіє не тільки з найближчим етапом пізнавальної діяльності — поняттям концептуальної картини світу, але і, не пориваючи з конкретним спогляданням, співвідноситься і з ментальним рівнем, що конкретно виявляється у денотативному компоненті лексичного значення. Збереження зв'язку між мовним значенням і концептом дає можливість для численних індивідуальних інтерпретацій значення за рахунок сем, пов'язаних із різними фреймами концепту, не відбитими в понятті. Тому в розумінні того чи іншого мовного значення існують індивідуальні суб'єктивні семи, що особливо виявляється в образному мовному світі художників слова. Так, як демон-

струє експеримент, асоціативні зв'язки слів *степ, поле, лан, нива* значною мірою різні у представників різних спеціальностей: у аграріїв переважають асоціативні зв'язки зі словами, що позначають сільськогосподарську працю, оцінки відповідних явищ із погляду їхньої придатності для обробки, у біологів відповідні слова асоціюються із особливостями природного середовища (*рослини, тварини* та ін.), над розумінням значення цих слів у філологів тяжіють літературні та історичні ремінісценції (*козацький степ*), які для цих носіїв мови є вторинними, запозиченими з літературних джерел.

Ментальна картина світу збагачується із розвитком знання про світ і мовних засобів, що це знання закріплюють і диференціюють, вона відбиває індивідуальний досвід мовців, узагальнений у процесі комунікації. Тому той же концепт «степ» у різних українських письменників відбивається по-різному. Так, у мові роману Ю. Яновського «Вершники» до слова *степ* додається близько 50 епітетів, що виражають різні фрейми концепту, а у мові творів Олеса Гончара — близько 120, що свідчить про відмінності рецепції степу і його концепту в ментальності кожного з письменників.

Результати домовної розумової діяльності в МКС передаються насамперед певними значеннями слова, у свою чергу у процесі мовлення значення можуть зазнавати змін, що впливають і на наші попередні домовні уявлення, і на зміст понять, які є основою лексичного значення. Тому зміни в лексичній системі на рівні МКС можуть приводити до змін у концептуальній і до переінтеграції ознак у домовних уявленнях. Наприклад, слово *лихий*, що мало значення «великий надмір» поступово набуло значення в українській мові «злий», яке привело й до виникнення значення, що відповідає злій силі, нечистому (лихий попутав). Це привело й до відповідних перетворень у наших уявленнях про лихе, у виникненні нових фреймів на ментальному рівні, до переінтеграції сем у лексичному значенні. У російській мові розвиток значення *лихой* начебто пішло іншим шляхом і дало уявлення про відважного, надмір хороброго чоловіка, що теж привело до змін на ментальному рівні, але відтінок надмірності й остороги щодо цієї якості у мові зберігається (від лихого можна всього сподіватися, бо він не завжди контролює свою «удаль молодецкую»).

Наприклад, часте вживання слова у певному обмеженому значенні, ускладненому додатковими семами, фіксується в концептуальній, а зрештою і в мовній картині світу і переходить навіть у схованку домовного знання, обростаючи певними асоціаціями.

Сьогодні під впливом нового досвіду, що включився і в нашу свідомість, і в нашу мову, чимало (переважно) міських мешканців, коли чують слово *зілля*, не згадують те різнотрав'я, що зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові *травка* думають не про ту, що зелене, а швидше згадують про наркотичні засоби, бо саме в такому значенні щоденно чують у засобах масової інформації ці слова саме з таким значенням. Подібної деформації зазнало і значення слова *голубий*. Значна частотність уживання подібних слів фактично є рекламою таких явищ, що особливо небезпечно для молоді, яка швидко переймає все «нове» і намагається досвідно перевірити значення і сутність подібного. Під впливом американізму «займатися любов'ю» слово *любов* втратило семи, пов'язані з духовним єднанням людей, а на перше місце вийшла ознака біологічної сутності, внаслідок чого слово *любов* у щоденному вжитку для багатьох стало дорівнювати значенню слова *секс*. А це в свою чергу закріплюється в свідомості як домінантна ознака. Така деформація значення негативно впливає і на ціннісні установки особистості, і на таку важливу власне людську сферу життя, якою є сім'я. У такий спосіб під впливом зовнішніх факторів, що закріплюються мовою, руйнуються духовні традиції і ментальність у ставленні до стосунків між чоловіком і жінкою.

Збільшення або зменшення частотності вживання певних значень слів вносять, а не тільки фіксують наявність або відсутність відповідних явищ. Особливо це стосується слів, що називають абстрактні поняття, які характеризують зовнішні риси і внутрішні властивості людини. Так, основною ознакою (позитивною) жінки начебто стала «сексуальність» і «еротичність» (до речі, це пов'язано з деформацією значення слова «любов»). Тому при характеристиці жіночої вроди рідко вживаються слова «красива», «вродлива», «горда», «розумна», «добра» (або «зла»), «шляхетна» (або «брутальна»), «лагідна», «ніжна», «дбайлива» і можна наводити незамкнений ряд ознак, які завжди були пов'язані в ментальності народу з концептом «жінка». Наведені приклади свідчать про складну взаємодію трьох рівнів мовної картини світу — психоментального, концептуального і власне мовного, а також про роль останньої у вираженні домовних уявлень на рівні концептів (нерозчленованої сукупності ознак певного явища), на рівні узагальнених понять, що формуються з допомогою мови, і на рівні лексичних значень. При цьому напрям взаємодії йде не тільки від досвідного значення через концепти до логічних узагальнень — понять і до лексичного значення, а й навпаки, — від знань, здобутих логічно з допомогою мови

(не відомі нам із практики об'єкти, напр., *всесвіт, ядро землі, чорна діра*; явища, пізнані шляхом умовиводів, такі, як *пізнання, закон, людяність*), до нашого ментального рівня, у якому вони знаходять відповідні ознаки, що органічно включають нове явище, пізнане за допомогою мови, в домовний і мовний світ. Питання про зв'язок рівнів мовної картини світу має і практичне значення для культури взагалі й освіти зокрема. У зв'язку з підвищенням ролі аудіо-візуальних засобів інформації виникає спокуса підмінити слово і книгу картинкою. Ставиться питання, чи слід шкодувати, що ми стали менше читати [86: 3], тим самим ставиться під сумнів функція книги (а отже, і мови) у передачі, наприклад, літературного твору в кіно або на телебаченні? Застосування технічних аудіо-візуальних засобів, безперечно, має неоціненне значення. Але вони [ці засоби] не можуть повністю замінити осмислене слово, бо саме воно своїм концептуальним і лінгвальним змістом розкриває сутність того, що показується, роздуми про нього, які не передає картинаю. Наше споглядання без мовної інтерпретації пов'язане з ментальним домовним рівнем, людині ж необхідно не тільки бачити, що і де відбувається, а і знати, чому, з якою метою, а це дає мова.

На поставлене автором згаданої статті питання відповідають самі читачі. Адже фактом є, що після кожної екранізації вартісного художнього твору посилюється інтерес до книги як його першоджерела. Це зумовлюється тим, що ніяка картинка не замінить авторського тексту, в якому передаються думки автора, героїв, їх почуття і настрої, їх вибір. Зоровий образ передає більше натуралістичних подробиць, які для автора твору були тільки тлом (через що і не всі включаються у твір), але таке зображення слабо відбиває духовну сторону бачення. Згадаймо образ дуба в романі Л. Толстого «Війна і мир» і в художньому фільмі. Епізод у фільмі при всій своїй мальовничості не передає внутрішнього світу й переродження князя Андрія. Через те режисер, змушений був увести голос за кадром — мову. Навіть у пору німого кіно при всій стереотипності й наочності її ситуацій зображення доповнювалося мовним текстом. А як можна зоровими образами передати психологізм «Intermezzo» М. Коцюбинського? Або його «Ідуть дощі. Холодні «сірі» тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси... пливе в сірій безвісті туга, пливе безнадія і тихо хлипає сум».

Отже, зорові чи інші чуттєві враження, що належать до ментального рівня передбачають мовну інтерпретацію в одиницях логіки і мови.

У взаємодії рівнів МКС відбиваються етапи діалектичного шляху пізнання: від безпосереднього спостереження (пізнання концептів та їх ознак на домовному рівні) до узагальнення (на рівні концептуальному), до мовної практики. Мовна практика дає нові об'єкти спостереження, нові уявлення і матеріал для нових узагальнень.

1.4. ДИНАМІКА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в ментальній, концептуальній картинах неминуче приводять до відповідних змін у картині світу мовній. При цьому в кожній мові поруч із універсальними засобами збагачення мовної картини світу існують і свої, специфічні, зумовлені типологічними й структурними особливостями мов. Ті елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах, як уже зазначалось, передаються словотвірними афіксами, в німецькій виражаються основоскладанням, а в англійській — здебільшого за рахунок ускладнення структури багатозначного слова. Ці структурні особливості мов виявляються у внутрішній формі слова й відбивають специфіку мовного бачення світу.

Іноколи говорять про те, що МКС незмінна. Про незмінність МКС можна говорити в тому плані, що в кожній мові зберігаються архетипові елементи «архаїчної» картини світу, тобто в мові відбиваються уявлення, які існували в час творення певного слова чи блоку слів. Хрестоматійним є приклад із словами «схід сонця» і «захід сонця»: для носіїв сучасної наукової картини світу відомо, що сонце не «сходить» і не «заходить» у нашому розумінні слова, однак слова ці зберігають давнє бачення світу. Можна навести чимало й інших прикладів збереження архаїчної картини світу, однак це не означає, що МКС незмінна: адже поруч із старими елементами ми маємо велике сузір'я таких, що відбивають сучасні знання й уявлення про світ.

Якщо вважати, що концептуальна картина світу — це пізнання та інтерпретація світу людиною, то з необхідністю маємо визнати, що ККС розвивається і в категоріях логіки. Вона тотожна у народів з однаковим рівнем знань. ККС поширюється і поглиблюється у зв'язку з безперервністю процесу пізнання світу людиною. Відповідним чином реагує на ці зміни й мова, фіксуючи зміни в ККС і вносячи належні уточнення в мовну картину світу. Якщо порівняти праслов'янську мовну картину світу, описану дослідниками [51],

то виявимо, що вона значно обмеженіше відбиває світ, ніж сучасна мова. У ній відсутні назви багатьох рослин, тварин, що не були властиві прабатьківщині слов'ян. Так, наприклад, відсутність у праслов'янській мовній картині світу назви для дерева *граб* дає підставу гадати, що ареал поширення цього дерева не входив до праслов'янських теорій, натомість велика кількість назв для різного роду водойм свідчить про розселення давніх слов'ян на територіях, де багато рік, озер, боліт, ручаїв тощо. Через те багато дослідників відносять прабатьківщину слов'ян до Полісся (українського, білоруського, польського).

Розрізняють мовну картину світу сучасного суспільства і архаїчну, причому архаїчність ця може зумовлюватися й динамічними процесами в суспільстві і в свідомості за порівняно невеликий відрізок часу, а не обов'язково за тисячоліття. Справді, протягом тисячоліть ККС змінювалися дуже повільно, відповідно повільні зміни відбувалися і в МКС. За останні ж два століття, у зв'язку з розвитком суспільства, відбулися значні зміни в світі і в картині світу концептуальній, що шукало собі вираження і в мовній картині, насамперед у її літературному вираженні. Сучасна глобалізація світу приводить і до глобалізації багатьох фрагментів МКС, наприклад, у галузі науки, техніки, мистецтва, побуту. Однак у поетичному образі світу в художніх творах предметом і засобом поетизації виступають елементи архаїчної, архетипової картини світу. У процесі розвитку ККС спостерігається певне відставання загальнонародної МКС, а нові концепти можуть мати вираження у вузькій сфері функціонування мови (наприклад, у певній термінологічній системі) і тільки з часом частково вливатися в загальномовну картину світу. При цьому загальномовна картина може відбивати відповідні концепти більш спрощено в семантичному плані, ніж у терміносистемі. Так, для звичайної людини слово *ревматизм* охоплює цілу низку хвороб, пов'язаних із болями в суглобах, а у медичній термінології цьому слову відповідає цілий комплекс назв (*артрит, артроз, спандульоз* і т. ін.), серед яких слово *ревматизм* виступає як назва окремої хвороби з набором диференційних ознак: енциклопедичних (характеристика поняття про хворобу) і лексичних (структура лексичного значення).

За певних культурно-історичних і суспільно-політичних умов може виникати розбіжність між сучасною концептуальною картиною світу і архаїчною мовною. Таке явище спостерігається, наприклад, в українській мові XIX — поч. XX століть, коли для відтворення тогочасної концептуальної картини використовувалась

на Лівобережжі російська, а на Правобережжі польська мови і переймалась відповідна їм мовна картина світу, українська ж мова вважалася здатною виражати тільки архаїчну ККС, що відбивала сприймання світу неписьменним селянином або міщанином, у яких і виробництво і побут були законсервовані протягом століть. Із цього погляду і дискусії з приводу шляхів розвитку української літературної мови набувають більш широкого і глибокого значення: об'єктивно це були дискусії про шляхи інтелектуального розвитку народу: чи йому законсервуватися як етнічна група архаїчного типу, чи входити в сучасний світ у всеозброєнні мови, здатної виражати новочасну ККС і відповідну МКС. Так, М. Костомаров, з одного боку, вітає літературу й видання українською мовою, а з другого, вважає виправданим, що українська мова є тільки «надбанням простонароддя, хоч немалочисельного, а все-таки такого, що перебуває на досить низькому стані розвитку» [63: 16–17]. Навіть Панас Мирний у листі до М. Коцюбинського, який пропонував видати збірку творів із життя інтелігенції, писав: «Чи варто нам за це діло братися, тягти нашу досі живу літературу на диби високих матерій і робити її не оригінально-творчою, а тільки «описательною»? Мені здається, що не варто». У 20-х роках ХХ століття ця дискусія продовжилась, у ній М. Хвильовий обстоював розвиток української літератури і літературної мови у відповідності зі світом ХХ століття. Його ж опоненти дотримувались орієнтації тільки на живу народну мову. Тут принагідно можна сказати, що незалежно від різних концепцій українська літературна мова разом із її творцем — народом — пройшла великий шлях, на якому розвивались обидва підходи, внаслідок чого ми маємо сьогодні літературну мову, що здатна виражати й ментальний світ питомого українця і його інтелектуальні здобутки новітніх часів. Сучасна українська мовна картина світу відбивається і в романах Михайла Стельмаха про життя села, і в творах Олеса Гончара, присвячених значною мірою українській інтелігенції. В індивідуальних мовних картинах світу цих письменників, таких різних за тематикою, органічно переплітаються архаїчні й сучасні риси мовної картини світу, яка відбиває ментальність і духовний, у тому числі високоінтелектуальний, світ сучасного українця. Про нього вже не скажеш, що він перебуває «на досить низькому стані розвитку» (як писав свого часу М. Костомаров). Високий інтелектуалізм відзначає і мову авторів-інтелігентів, і мову їхніх героїв, наших сучасників.

У процесі розвитку ККС, її збагачення і поглиблення на лінгвальному рівні виникають семантичні лакуни, що потребують

мовного заповнення. Наприклад, коли були створені перші космічні апарати, то з'явилась необхідність у їх номінуванні. Відповідно до потреб виникли слова і сполучення — *штучний супутник* Землі, *космонавт*, *космодром* і багато інших. Ці слова внесли в МКС і цілу низку слів, із цією сферою пов'язаних, у побут та інші сфери життя й діяльності: *космічна швидкість*, *космічна якість*, *космічна біологія* та ін. Бренд «Супутник» став у 60-ті роки знаком вищої якості для багатьох виробів і товарів.

Семантичні лакуни з'являються у зв'язку з поширенням і поглибленням МКС. Поширення МКС відбувається внаслідок появи на її ментальному рівні нових явищ, які раніше в ній або були відсутні (наприклад, назви різних видів транспорту до початку ХХ ст., багатьох явищ, пов'язаних із космічною темою до середини того ж століття), або ж були присутні в ній, але не мали вираження в МКС (наприклад, назви небесних тіл, які наші предки спостерігали (*боліди*, *метеорити*), але не завжди давали їм окремі назви.

Поглиблення МКС зумовлюється поглибленням наших знань про вже відомі в мовній картині явища. Наприклад, людина віддавна спостерігала рослини, дала назви як рослин в цілому так і видимим її частинам. Із заглибленням у вивчення її внутрішньої будови в мові з'являються слова, що називають елементи цієї будови аж до генного рівня. Такі лакуни можуть заповнюватися новоутвореннями на базі мови, аналітичними чи описовими формами або ж запозиченими з інших мов одиницями. Цей останній засіб використовується у разі, коли семантичні лакуни виникають як наслідок контакту двох відмінних мовних картин світу, у такому разі семантичні лакуни можуть заповнюватися іншомовними елементами. Подібний процес, особливо інтенсивно відбувається в сучасній українській мовній картині світу, коли в неї прагнуть вписатися іншомовні слова з фінансово-економічної, соціально-політичної, виробничої, культурної, побутової сфер.

Мовна картина світу розвивається не тільки шляхом називання нових явищ, але і шляхом фіксації поглиблення знань про властивості вже відомих явищ і понять. У такому разі МКС реагує семантичним «ущільненням» відповідної ділянки й появою синонімів, близькозначних слів та іншими засобами, які фіксують уточнене знання. Наприклад, концептові «огороджа» в українській мові відповідає ряд слів: *тин*, *ліса*, *паркан*, *мур*, що вносять у значення «огороджа» додаткові ознаки, які вказують на матеріал і спосіб зведення. У різних МКС структура подібних рядів може бути відмінною.

Поява нових слів і значень далеко не вичерпує можливості мови. У мовній картині світу важливе місце посідають семантичні перетворення мовних одиниць: диференціація значень у полісемантичній лексемі, синонімічна диференціація і синонімічне зближення в структурі синонімічного ряду, десемантизація мовних одиниць і т. ін. Саме внаслідок таких перетворень виникають відмінності в МКС близькоспоріднених мов, які в минулому мали спільне джерело, отже, і спільну ККС і МКС. Наприклад, назви пір року в слов'янських мовах. Система назв пір року, спільна для вираження спільнослов'янської ККС, сформувалася в ранній праслов'янський період. Цій системі відповідає семантичний блок у МКС. Однак у процесі розвитку (при збереженні спільності блоку ККС) в МКС розвинулися певні відмінності. Прикладом цього можуть бути назви перехідних пір року — *весна* і *осінь*. Так, у чеській мові для називання весни зберігається слово зі спільнослов'янською основою — *jaro*, а в болгарській — *пролет*, у сербській — *пролеће*, в основі яких лежить інша внутрішня форма, яка вказує на місце весни перед літом. У східнослов'янських мовах ця пора року називається словом *весна*. Відмінності в значеннях слів у болгарській і сербській мовах формувалися на ґрунті назв, які диференціювали час в межах однієї пори року. Так, в українській мові існують і досі слова *провесна* як назва початку весни (загадаймо у П. Тичини: «На ранній весні-провесні...») і *ззимки* як назва холодного початку пори, що йде за зимою (наприклад, у прислів'ї «Не так зима, як ззимки»). У МКС болгарської і сербської мов значення слів *пролет*, *проле* розширили свої часові рамки, а в українській — звузили. Таким чином, у МКС відбувається переінтеграція складових частин як у мовній картині, так і в ККС, внаслідок чого виникають відмінності в колись спільній МКС. У розглянутому нами прикладі беруть участь слова із збереженою внутрішньою формою, яка дозволяє простежити відмінності в співвіднесенні елементів мовної і концептуальної картин світу.

Одним із шляхів ускладнення ККС і МКС є мовні контакти і як наслідок заповнення відсутніх фрагментів картини шляхом запозичення з інших мов. Цей процес відбувається при виникненні прямих або опосередкованих контактів з іншими народами та їхніми мовами. При контактах відбувається своєрідне «зіставлення» або «суміщення» двох ККС, при якому в картинах світу двох контактуючих мов виявляються своєрідні «білі плями» на місці явищ, властивих одній картині світу і відсутніх у другій. Ці лакуни заповнюються елементами ККС іншого народу.

Відповідні лакуни виникають і в мовній картині світу, вони нерідко компенсуються чужомовними елементами. Так, відомо, що разом із майстрами з Німеччини в Україну свого часу прийшло й чимало назв ремісничих професій і знарядь праці (напр., *слюсар, майстер, шерхебель, фуганок*). Із французької в ККС і МКС різних народів, у тому числі й українського, прийшло чимало побутових предметів і їх назв, із англійської — спортивних, фінансово-економічних, з італійської — явищ і назв мистецьких. Як видно вже з названих прикладів, освоєння ККС і МКС іншого народу може відбуватися не тільки у формі окремих елементів і слів, а й цілих фрагментів і концептуальної, і мовної КС. Контакти можуть бути різними за часом, інколи такими давніми, що ми про них не підозрюємо і сприймаємо відповідні явища й слова як власне українські. Наприклад, відомі українські пампушка, а слово *пампушка* походить із германських мов і прийшло до протоукраїнських племен, мабуть, іще в період «великого переселення народів». Ще більш давніми є запозичені з грецької мови слова *огірок* і *оладик*, а слова *козак, шаровари, бунчук* прийшли із тюркських мов і значно пізніше.

При взаємодії двох мовних картин світу частина запозичених фрагментів органічно вписується в концептуальну й мовну КС другого народу, запозичені мовні явища влітаються в систему другої мови і стають невід'ємною складовою частиною МКС мови-реципієнта. Такими органічними в українській мові стали слова, наприклад, *суп, картопля, котлета, компот*, до окремих із них якщо й існують власне українські відповідники, то з вужчим значенням: *юшка* — це рибний чи картопляний суп, а *узвар* — компот із сушених фруктів.

У концептуальній і мовній картинах світу кожного народу є своєрідні явища, які відбивають особливі умови побуту, світосприймання. При «накладанні», «суміщенні» двох картин світу такі елементи в концептуальній і мовній картинах світу в мові-рецепторі займають периферійні зони і використовуються в текстах, присвячених життю народу, з мови якого відбувається запозичення, отже, мають тематичні й стилістичні обмеження у функціонуванні. Такими є, наприклад, українські слова «козацького циклу», пов'язані із специфічним історичним явищем в історії України, у французькій мові; слова, пов'язані з етикетом, запозичені з різних мов в українську (*містер, міс, мадам, месьє, синьйор, мерсі*); назви елементів ландшафту різних країн — *прерія, савана, тундра*.

Відомо, що запозичення нерідко проходять через мову-посередник. При наявності такого посередника відбувається своєрідне потрібне нашарування концептуальної і мовної картини світу або окремих її фрагментів.

Отже, ми бачимо, що концептуальна й мовна картина світу перебувають у діалектичному зв'язку: мовна картина світу не тільки в матеріальній формі закріплює наслідки пізнавальної діяльності, що відбивається в ККС, але й своїми засобами систематизує для нашої свідомості елементи й відношення в останній.

Звичайно шлях формування лексичного значення починають із рівня домовних уявлень (за сучасною термінологією, *концептів*) через рівень концептуальний (рівень понять) до рівня власне лінгвального (лексичних значень). Однак наше уявлення про світ складається не тільки із превербальних уявлень, що виникають безпосередньо через органи чуття, а і з тих численних відомостей, уявлень, що складаються в процесі абстрактного мислення з допомогою мовних засобів. Наприклад, для слова *дерево* первісним етапом є споглядання дерева з його численними ознаками (височина, товщина, структура стовбура, гілок, форма і колір листя та ін.). На підставі споглядання багатьох різних дерев виробляється поняття про цей тип рослин і закріплюється за ним звуковий комплекс (знак) *дерево*, яке у лексичній системі здобуває різних ознак і зв'язків, що створюють лексичне значення слова *дерево*. У процесі розвитку свідомості й мови слово *дерево* використовується для називання явищ, не пов'язаних із рослинним світом, явищ, які ми не можемо спостерігати безпосередньо і для наочності використовуємо слово *дерево*, за допомогою якого в наш ментальний рівень включаються такі явища, як *родовідне дерево*, *світове дерево* та подібні. Тим самим замикається коло: психоментальний (превербальний) рівень — концептуальний (логічний) рівень — власне мовний рівень (рівень лексичних значень) — ментальний рівень (його збагачення за допомогою одиниць концептуального і власне мовного рівнів).

1.5. МОВНА КАРТИНА СВІТУ Й ДУХОВНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Звичайно і в психології, і в філософії розглядають переважно один вектор розвитку значення слова — від конкретного споглядання і уявлення, до узагальнення в понятті, і зрештою, до конкретного лексичного значення, яке містить окремі ознаки попередніх рівнів плюс ті, що виникають уже в мовній системі у взає-

модії з іншими словами і мовними одиницями з їхніми значеннями. При цьому уявлення як явище психічне є відбитком у свідомості людини образів, сприйнятих раніше предметів, явищ, фактів. Поняття ж розглядаються як узагальнене знання про ці групи предметів, об'єднаних за однорідністю суттєвих їхніх ознак. Поняття, на думку психологів, не має чуттєво-наочної форми, а існує тільки в слові [100]. Між уявленнями й поняттями як явищами різних рівнів МКС, з одного боку, немає чіткої межі, бо на основі ознак перших формуються поняття, а з другого боку, існує суттєва відмінність, яка, з погляду логіки, полягає «насамперед у тому, що перше є наочним відтворенням у свідомості з тим чи іншим ступенем виразності живого чуттєвого споглядання предметів, тоді як поняття — це узагальнене відбиття у думці окремих зв'язків і відношень між предметами і їхніми властивостями» [80: 32].

Однак мовна картина світу є засобом вираження не тільки знань про предметний світ, а й засобом вираження й формування духовного світу, тих надбань, які безпосередньо не сприймаються органами чуття, а знання про які виникають і формуються у результаті складних психо- і логіко-ментальних процесів, у яких мова виступає знаряддям об'єктивації духовного світу. На цей аспект звертали увагу й дослідники XIX ст. Так, О. О. Потебня писав: «Можна залишатися в заспокійливій думці, що наше власне світоспоглядання є правильним відбитком з дійсного світу, але ж не можна нам не бачити, що саме у свідомості полягали причини, чому людині періоду міфів світ постав таким, а не іншим» [98: 111]. Із зворотного зв'язку між власне мовним превербальним рівнем МКС, із того, що знання, здобуті не безпосереднім спогляданням, сприйманням органами чуття, є шляхом освоєння духовних цінностей логічним шляхом за допомогою мови, впливає велика вага мови у формуванні духовного світу людини (про що багато говорено, і що наче не викликає сумнівів). Однак із цього впливає й другий висновок, про який ми, напевне, здогадуємось, але не надаємо цьому окремої уваги: якщо мова відіграє таку велику роль, то вона, ментальність та духовний світ людини перебувають у прямій взаємній залежності: усякі зміни ментальності ведуть до змін у МКС, а зміни у мовній картині світу закономірно викликають адекватні зміни в менталітеті. Саме ця думка міститься у відомій тезі В. Гумбольдта про вплив мови на свідомість народу.

Така взаємодія рівнів активно відбувалася з кінця XIX ст. і протягом XX ст. у зв'язку з винаходами й відкриттями (внаслідок мисленнєвої діяльності) в галузі матеріального світу: поява

нових технічних пристроїв (*радіо, телефон*) і приладів, нових засобів пересування у просторі (на землі — *автомобіль, мотовоз, автобус* і багато інших; у повітрі — *літак, парашут, вертоліт*, або *гвинтокрил* чи *гелікоптер, аеродром, ракета, космодром*), із застосуванням нової техніки, в ЗМІ і т. ін. В останні роки цей процес поширюється і на ту частину МКС, що пов'язана зі сферою духовного життя людини: відбуваються складні переміщення, переінтеграція стильових шарів лексики у відповідності з формуванням або переформуванням розуміння прекрасного і потворного, негативного в житті. Так, протягом XIX та XX ст. в українській літературній мові відбувалося своєрідне очищення від усього грубого, буденного, натомість формувався шар естетично позитивної, часом умовно поетичної лексики в літературі. У наші дні відбувається протилежне явище — лексика згрубіла, просторічна, яку так старанно оминали представники класичного красномовства (згадаймо М. Рильського — «безнастанно політь бур'ян») пересувається в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у сферу поетичного; не менш великі шари лексики, що виражають духовний світ людини (те, що прийшло в нашу картину світу через мову і досягнуто людиною через неї) поступово звужують сферу свого функціонування, все рідше трапляються у спілкуванні, тим самим збіднюючи й індивідуальну, й колективну МКС. Внаслідок цього деформується (хоч це теж є прояв розвитку, але в якому напрямку?) мовна картина світу за рахунок переінтеграції лексичних шарів, а те, що стає домінуючим в МКС, стає домінуючим і в ментальності, і в духовному житті народу, і навпаки, те, що згортає свої функції в МКС, поступово «вимивається» з ментальності або втрачає свою актуальність.

Деформації в мові, що впливають і на свідомість, мають різні вияви. Одним із них є «вимивання», відсунення на периферію слів, що виявляють позитивні якості людини. Дедалі рідше вживаються слова, що називають такі властивості, як *честь* і *чесність, порядність, людська гідність, совість* і т. ін. Відповідно до цього названі риси все рідше проявляються. Духовні риси і властивості людини особливо потребують мовної підтримки, бо їхнє значення не має матеріального вияву в реальності і не завжди усвідомлюються, про що свідчить утруднення при створенні дефініцій таких явищ і слів.

На рівні аксеології відбуваються негативні явища в ЛСГ, що виражає гендерні особливості. З одного боку, в суспільстві всі стали *пани, пані, панночки*, а з другого, перші два слова вживаються майже тільки у звертаннях, а замість слів *чоловік* і *жінка*

у повсякденному спілкуванні дедалі частіше вживаються *мужик* і *баба*. Позначені спочатку відтінком іронічності й жартівливості, вони поступово запанували як згрубілі, зневажливі еквіваленти назв людей за статтю. Із сленгу переходять у норму образливі назви для дівчат — наприклад, *тьолка*. У зв'язку із входженням у нашу ментальність образу супермена як назва для такого чоловіка вживається запозичене слово *мачо*, яке, на відміну від названих вище слів (мужик і баба), позначене позитивною оцінкою, хоч і зберігає відтінок жартівливості. Цей феномен пояснюється тим, що іншомовне слово втрачає внутрішню форму.

Помітні зміни спостерігаються і в аксеології слів, що виражають ознаки людини — чоловіка і жінки, хлопця і дівчини. Слова, що вживалися на позначення краси (вродлива, красива, гарна, чарівна, ніжна, ласкава, привітна... і далі можна назвати великий ряд) поступилися слову *сексуальна*. У телепередачі, присвяченій стюардесам, ведуча близько тридцяти раз вжила слово *сексуальна* (очевидно, це і є найголовніша ознака жінки цієї професії) і жодним словом не обмовилася про інші її естетичні, ділові, духовні, людські якості. Згадаймо народну пісню:

На вгороді верба рясна,
Там стояла дівка *красна*
Вона *красна* ще й *вродлива*.
Її доля нещаслива.

Або хрестоматійні: «*О люба Інно, ніжна Інно... Сестру я Вашу так любив. Дитинно, золотоцінно*» [104]. Куди поділися слова? Століттями вірші й пісні складалися про *любов*, а не про *секс*.

Така переінтеграція в сфері оцінок, на нашу думку, змінює погляди на жінку і на любов як почуття, позначене насамперед духовною близькістю людей.

Слово *любов* у наші дні, і в сучасних текстах дедалі більше розглядається як назва фізичної близькості, тобто суто фізіологічне, а не складне духовне, соціальне чи фізичне явище, власне людині. У класичних текстах на першому плані «Я тебе люблю», а «Я тебе хочу» залишається в підтексті, можливо в підсвідомості. Сьогодні ж юнак говорить дівчині: «Я тебе хочу» — і ні в тексті, ні в підтексті не натякається на любов. Слово *любов* в українській мові є назвою почуття, а не дії, під впливом же американізму «займатися любов'ю» воно перетворюється на невласливу йому назву дії і воно ототожнюється із словом *секс*. Таким чином слово *любов* втрачає сенс, що виражає духовну сутність явища і перетворюється на назву фізіологічного акту. Подібні

перетворення в мові підтримують або й прямо викликають відповідні зміни в свідомості. Услід за Чацьким скажу: «Нехай мене назвуть всі ретроградом...», а може, й звинуватять в ідеалізації, але ж «сексуальна революція», що приводить до занепаду сім'ї, значною мірою зумовлена і змінами в мовному світі, бо «спочатку було слово».

У процесі перетворення значень слів *любов* — *секс* відбувається логічна помилка, що називається підміна понять. Ці зміни, з одного боку, зумовлені естетичним ідеалом, про соціальну зумовленість якого писав іще М. Г. Чернишевський, а з другого, самі стають засобом прищеплення й культивування певного естетичного й морального ідеалу через частотність уживання певних слів із позитивною конотацією.

Небажані наслідки для духовного світу людини має й посилення частотності вживання слів, що називають небажані в суспільстві явища (наприклад, «голубий» у значенні «гомосексуальний» або слова, пов'язані з наркоманією), що посилює в суспільстві інтерес до відповідних явищ (особливо у дітей і підлітків). Постійне вживання цих слів виводить їх у свідомості з периферії МКС і лексичного складу до числа актуальних.

Уживання слова у невластивому йому значенні знецінює не тільки саме слово, а й назване ним явище. Прикладом цього можуть бути уживання слів з високим ціннісним компонентом як бренда для якогось предмета чи політичного явища. Таке знецінення бачимо у вживанні слова з високою оцінкою *Батьківщина* для назви політичного об'єднання. Подібний процес бачимо і у вживанні слова *Україна* для називання політичного блоку. Таке функціонування знакових для суспільства слів, як свідчить реальність, не додає ваги блокам або партіям, але звужує поняття, закладені в значеннях слів, бо позначають уже не весь обсяг поняття або значення, а тільки їхню частину. При цьому в свідомості відбувається, що Батьківщина або Україна — це тільки та їхня частина, що представлена в блоку.

У психоаналізі відзначається існування, так би мовити, «внутрішньої цензури», яка «являє собою механізм захисту свідомого «Я» проти небезпечних нахилів і імпульсів» [18: 550]. Зростання частотності слів, пов'язаних із небажаними, на погляд суспільства і окремого «Я» як частини цього суспільства явищами, руйнується цей захист і в духовному світі людини уже на підсвідомості, а в актуальній свідомості відбувається переоцінка певних явищ, чим і зумовлюється негативний вплив згаданих лексико-семантичних деформацій на духовність народу.

1.6. ВІДМІННОСТІ МІЖ МОВНОЮ Й КОНЦЕПТУАЛЬНОЮ КАРТИНАМИ СВІТУ

Особливості МКС в її співвіднесеності з ККС наочно виявляються, як уже зазначалось, в лексичній системі, де, з одного боку, спостерігається тенденція максимально точно виразити поняття про явища ККС в номінативних одиницях, а з другого, відсутність і недосяжність повного злиття двох картин: у МКС завжди залишаються семантичні лакуни, не заповнені лексичними одиницями доти, доки не виникає настійна потреба в певному слові. Мовна система здається повною, однак у ній завжди знайдеться місце для назв нових явищ або цілих фрагментів ККС. Навіть на досвіді останнього століття ми можемо бачити, як витворився новий світ транспортних зв'язків (залізничних, автомобільних, авіаційних, космічних), відповідно до них і в МКС з'явилися відповідні фрагменти. З другого боку, ми щоденно бачимо як із швидкоплинними змінами в побуті (від хатнього начиння до зовнішності людини), що впливають на ККС, відбуваються й калейдоскопічні зміни у співвідносному фрагменті МКС. Усі ці *топіки, батники, бутики, міні, міді, максі, шопи, маркети* калейдоскопічно приходять у мову і виходять із неї. На безкінечне прагнення повної відповідності світу думок і світу слів і на неможливість її досягнення вказував іще М. Крушевський. У неможливості повного злиття цих двох явищ (які сьогодні назвали б мовною і концептуальною КС) він вбачав причину безкінечного розвитку мови: «Це буде закон відповідності світу слів світові думок [ми б сьогодні сказали відповідності мовної й концептуальної картини світу.— Л. Л.]. Справді, якщо мова є не що інше, як система знаків, то ідеальним буде той стан мови, при якому між системою знаків і тим, що вона позначає, буде повна відповідність. Ми побачимо, що весь розвиток мови є вічне прагнення до цього ідеалу» [66: 248–249]. Цей закон виражає зв'язки ментальної домовної, концептуальної й мовної картин світу, однак стан повної відповідності світу слів і світу думок, мабуть, не можна назвати ідеальним, бо він не відповідає такій важливій властивості мовної системи, як її економність. Світ слів швидше відповідає ментальному світові концептів і фреймів, пов'язаних із нашими домовними уявленнями, які не завжди знаходять вираження у мовній картині світу. «Світ думок» М. Крушевського відповідає концептуальному рівню мови, що є вже інтерпретацією й узагальненням концептів ментальної картини. Концептуальний рівень для слів дає узагальнений поняттєвий осередок лексичного

значення, яке в свою чергу збагачується семами за рахунок співвіднесеності з фреймами ментального рівня і взаємодією з явищами мовної системи.

Специфіка МКС особливо помітна при зіставленні мов, споріднених чи неспоріднених, або навіть різних етапів розвитку однієї мови. При цьому виявляється кілька типів відмінностей.

Одним із таких видів є різні способи номінації одних і тих же явищ ККС — лексичні, аналітичні або описові, фразеологічні та ін.: в одній МКС явище може виражатися словом, в інших — якимось іншим способом. Візьмімо для прикладу ознаки, які в російській мові виражаються дієприкметником, а в українській — підрядним реченням: рос. *движущийся (плавающий) предмет* — укр. *предмет, що рухається (плаває)*.

Відомою відмінністю між мовними КС є різне членування одного фрагмента чи явища ККС у різних мовах: в одній мові існує одна більш загальна назва — у другій кілька, що деталізують це явище, в одній мові відрізок ККС характеризується за одними параметрами, в другій — за іншими. Так, у німецькій мові існує загальна назва *Geschwistern*, що називає дітей (братів і сестер разом), слово *Kinder* — «діти» і окремі назви *der Bruder* і *die Schwester* (брат і сестра). В українській же відсутня назва, співвідносна із словом *Geschwistern*, а відповідне поняття виражається описово «брати і сестри», або ж включається у значення слова *діти*.

У МКС українців є загальна назва *вітер* та назви, що відрізняють це явище за силою (*бура*), формою руху (*вихор*), однак у загальній МКС відсутні окремі назви вітрів за напрямками. У мові ж рибалок північного Причорномор'я існують спеціальні назви вітрів за цією ознакою: *майстро*, *грего*, *трамонтан* (згадайте хоч би у «Вершниках» Ю. Яновського: «...І дмухнув з південного заходу *майстро*...», «...*Грего* навів тривалого дощу...», «*Трамонтан* дмухав з берега...»). Звичайно в реальній дійсності вітри різних напрямів існують в кожній точці земної поверхні, але суттєвим їх розрізнення за напрямками є не для кожного народу, тому й у МКС вони можуть бути представлені або окремими словами, як у наведених прикладах, або ж описово, як виражаємо це ми: вітер західний, східний, південно-західний, південно-східний. Можна припускати, що окремими словами виражаються суттєві елементи ККС, а явища, так би мовити, «другого плану» можуть виявлятися в МКС описово.

Лексичні особливості МКС виявляються також у синоніміці кожної з мов: у ступені її [синоніміки] розвиненості, співвідношенні різних семантичних типів синонімів у структурі

синонімічного ряду в кожній із семантичних груп слів та в різних стилях. МКС може відрізнятися довжиною синонімічного ряду, кількістю параметрів, за якими протиставляються синоніми, за особливостями зв'язків кожного синоніма з домінантою. Наприклад, у синонімічних рядах в українській і російській КС літературної мови помітною є різна співвідносність між словами застарілими й розмовними: у МКС російської літературної мови архаїзмів і старослов'янizmів значно більше, ніж в українській. Це зумовлене різними шляхами формування двох літературних мов в останні два століття: українська виникла на основі живого народного мовлення і насичувалася застарілими та старослов'янськими словами і формами, одразу надаючи їм певного стильового статусу, а російська, навпаки, розвивалася шляхом поповнення староросійської мови народними живими словами, що відбулося й у відомій теорії трьох штилів М. Ломоносова.

У МКС кожної мови існує також різне емоційно-оцінне ставлення до окремих явищ на ментальному рівні ККС, що відбивається і в системі конотацій у кожній із мов і накладає відповідний відбиток на МКС, ніби підсвічуючи її додатковими променями. Так, в українській мові слова *кіт*, *сокіл*, *ластівка* містять експресивно-оцінні семи (*кіт* — негативну «шкідливий, ледачий, як кіт»; *сокіл* — позитивну піднесену — «сини-соколи», *ластівка* — позитивну пестливу — «дівчина-ластівка»), а у французькій мові вони таких сем не мають; зате в українській мові позбавлені негативної конотації значення слів *дрозд* та *носорог*, яку вони мають у французькій мові. Конотативні семи відбиваються на розвитку метафоричних значень, про що можуть свідчити наведені слова, у яких конотативна сема виступає ґрунтом для порівнянь і метафоричних похідних значень.

Своєрідність МКС виявляється також у стилістичному членуванні лексичного складу кожної мови в залежності від уявлень про високе й низьке, красиве і потворне, прийнятне і неприйнятне і т.ін.

1. 7. ДІАЛЕКТНА Й ЛІТЕРАТУРНА КАРТИНА СВІТУ

Звичайно про МКС говорять як про щось єдине і монолітне для певної мови. Однак відомо, що кожна мова в кожен відрізок часу може виступати в кількох формах існування — літературна, діалектна, професійна, а також у різних стильових варіантах, чим зумовлюється мовний стан. Взаємодія різних варіантів однієї мови та контакти з іншими мовами характеризують мовну ситуацію. Наприклад, стан сучасної української мови визначається,

по-перше, наявністю розвиненої літературної мови, яка є головним виявом загальнонародної національної української картини світу, і системою територіальних діалектів, що є загальнонародною формою МКС на певній території. Щодо цих двох різновидів загальнонародної мови, то, мабуть, для більшості українців в Україні властивий дилінгвізм — володіння літературною і однією з діалектних форм спілкування. Питання літературно-діалектичного дилінгвізму досі привертають увагу дослідників мало, а саме в них міститься відповідь, як і чому зберігаються діалектні відмінності, незважаючи на майже столітнє існування обов'язкового навчання в школі, на вплив літератури і особливо аудіо-візуальних мас-медіа. Ця складна проблема не може бути розв'язана тільки філологічними методами, а потребує також уваги соціології й особливо психології.

Другий компонент мовного стану — співвідношення стратів, пов'язаних з різними соціальними групами. Проблема стратної характеристики української мови як і вивчення окремих стратів поки що залишаються на периферії мовної науки, хоч дослідження цього питання має важливе теоретичне і практичне значення. Відомо, що мовлення певного (порівняно невеликого) прошарку інтелігенції визначається високим ступенем унормованості на всіх рівнях мови і може до певної міри розглядатися як зразкове. Другий страт становить масове літературне мовлення, яким оволодівають громадяни у школі. Він характеризується дещо меншою мірою унормованості, меншим пуризмом, може мати в собі окремі ознаки інших форм існування мови — певного територіального діалекту чи професійного жаргону. Наступний страт — це розмовно-побутове мовлення, якому властива більша довільність у користуванні мовними засобами. При зіставленні МКС різних стратів помітна, на перший погляд, парадоксальна ситуація: чим вищий ступінь унормованості, тим «бідніша» мовна картина. Ось через що мова носіїв української мови, для яких вона є не рідною, а навченою, є дуже правильною, але «дистильованою», без нюансів, якими володіє людина, що сприйняла мову з живомовного середовища.

На початку 90-х років ХХ ст. мала місце критика «Словника української мови» в 11-ти томах за відсутність у ньому тих слів, які ці критики знають з уст народу і які відбивають багатство української мови в цілому. У такій критиці не враховується відмінність між мовною картиною літературною (унормованою у відповідності з практикою «майстрів слова») і живою мовною стихією, яка відбиває безперервні динамічні процеси, що відбувалися

і відбуваються в українській мові взагалі та в окремих мовних середовищах. «Словник української мови» в 11 томах, як і нові сучасні глумачні словники української мови орієнтуються в основному на літературну норму. Для всіх багатств регіональних і соціальних варіантів існують спеціальні словники.

Для мовного стану сучасної української мови і для мовної ситуації в Україні суттєвою є наявність кількох варіантів мови в діаспорі. Щодо стану, то ці варіанти неоднорідні й відмінні між собою за кількома показниками: по-перше, за діалектними витоками. Представники діаспори походять із різних регіонів, але, наприклад, в Америці, переважно з досить вузької території поширення південно-західних діалектів, тому і в своєму мовленні зберігають виразні риси цих говірок, що стосується не тільки нащадків неписьменних селян, для яких діалект був єдиною формою спілкування, а й пізніших емігрантів.

По-друге, українська мовна картина в діаспорі позначена впливами середовища і мов, в оточенні яких українці живуть і яка стала для них другою, а нерідко й першою мовою. Це відбивається і в словниковому складі, і в фонетиці та орфоепії, зокрема в ритмомелодійному малюнку речення (наприклад, англійському) навіть у людей, які добре володіють українською літературною мовою і з погляду стратифікації належать до зразкового мовлення.

Такий складний мовний стан і мовна ситуація властиві не тільки українській МКС. У різних формах і варіантах складність мовного стану виявляється і в інших мовах — наприклад, у російській, польській, німецькій, французькій, іспанській та ін., де існують загальна мова і територіальні діалекти. У Німеччині, наприклад, вам можуть сказати: «Ах, ці саксонці! Вони говорять жажливою мовою».

Територіальні діалекти, як свідчить уже сама назва, мають локальну визначеність, із якою пов'язані й відмінності в МКС, зумовлені різними географічними умовами, соціальними, культурно-історичними факторами, у тому числі особливостями виробничої діяльності. Дослідники дедалі більше уваги приділяють факторові природного географічного середовища, яке впливає на формування етносу, його мови і картини світу. На цей аспект з погляду етногенезу звертали увагу Л. М. Гумільов [42], Дж. Стюард. Л. Гумільов у своїх історичних розвідках, присвячених історії, зокрема етногенезу, на величезній території від Далекого Сходу до Київської Русі й найближчих її сусідів на межі I і II тисячоліть, доводить, що на формування етносу, його бачення світу, а отже, і мовної картини впливали не тільки соціально-історичні

фактори, а й зміни в природному — географічному, кліматичному — середовищі. Татаро-монгольський рух (у процесі якого взаємодіяли і створювалися нові або замінялися старі етноси) на Захід і Схід та Південь був зумовлений не прагненням до завоювань, а насамперед кліматичними змінами на автохтонних територіях, які штовхали до пошуків місць, що забезпечили б кращі умови існування [41]. Якщо географічні умови викликають до життя такі глобальні зміни, то тим більше на формування етносу і його МКС впливає найближче географічне оточення.

Ми вже говорили про наявність в українській МКС диференціації назв вітрів у мовленні рибалок (і не тільки рибалок) у західній частині українського Причорномор'я. Можна виявити відмінності в МКС українців, які мешкають в Карпатах (напр., *плай* — «гірська стежка», *звір* — «провалля в горах» і т. ін.). Спеціально досліджувалась МКС горян у Швейцарії. МКС може бути цінним історичним свідченням, зокрема при розгляді давнього розселення предків певного народу. Наприклад, ряд дослідників вважає, що прабатьківщина слов'ян містилася в лісистій заболоченій місцевості, оскільки в МКС спільнослов'янської мови багато слів, які диференційовано називають різного роду невеликі водойми, а також на підставі слів, що називають рослинний і тваринний світ, відомий древнім слов'янам: це рослини і тварини, поширені в Поліссі на території північної України, Білорусії, південно-західного регіону Росії, в Польщі. Відсутність у спільнослов'янській мові назв для бука і граба дозволяє вилучити з території прабатьківщини слов'ян зону поширення цих рослин.

МКС можуть мати відмінності не тільки в плані вираження (наявність-відсутність певних слів), а також у плані змісту, в значенні уже існуючих слів та в особливостях реалій. Наприклад, слово *батько* в українській мові називає найближчого родича попереднього покоління чоловічої статі, а в болгарській — це слово має значення «старший брат», слово *олово* в українській мові називає один метал, а в болгарській — інший (свинець). Слово *урода* в українській і російській мовах при збереженні однакового звукового складу і внутрішньої форми (пов'язаної етимологічно із словом уродитися) розвинуло в кожній із мов протилежне значення: в українській воно має значення «краса», а в російській — «потвора». Слово *юпка* в українській мові є історизмом, що називає верхній чоловічий і жіночий одяг (вид жупана), а в російській — нижню частину жіночого одягу. Відмінності в МКС містяться не тільки в звуковому складі і в лексичному значенні, а і в тих реаліях, які для мовця стоять за відповідними словами

та їхнім значенням: і глиняна мазанка степової і лісостепової смуг, і дерев'яне житло лісової та гірської зон називають словом *хата*. У даному разі виявляється територіальна відмінність в особливостях будівлі. Однак такі відмінності можуть залежати від історичних змін на різних часових зрізах: на місці мазаних хаток під стріхою на Сході України та зчорнілих дерев'яних курних хат на Заході України в повоєнні роки відбудовані цегляні кам'яниці, а застосовують до них те ж слово *хата*. Об'єднує ці різні споруди ознака «житло». Розвиток у такому випадку відбувається на ментальному рівні МКС при збереженні картини лінгвальної. Те ж можна сказати про різне семантичне наповнення ряду слів, що мають однакове лексичне значення і відрізняються уявленнями про явище у мешканців різних регіонів. Так, словом *ліс* у східній частині України позначаються будь-які, навіть невеликі (в балках, ярах) масиви дерев, а для жителів Полісся, Карпат *ліс* — це великі лісові простори, що простягаються від Богодухова на Харківщині й до західних кордонів України. Значення слова *гора* у степовій і гірській частинах України відрізняється за височиною і за площею, яку обіймає цей географічний об'єкт: крутий берег на Дінці чи Дніпрі і високі гори в Карпатах.

Усе сказане підводить нас до думки, що МКС — явище значно складніше, ніж уявляється на перший погляд. Якщо в ККС відбувається логічне структурування, то в МКС воно відбувається за багатьма параметрами в часі і просторі, а також у різних страхах мови. При цьому елементи територіальних варіантів МКС можуть співіснувати в загальній МКС, деякі, доповнюючи один одного, диференціюють окремі фрагменти МКС, деякі залишаються в тому чи іншому варіанті мови. Так, у загальній МКС української мови об'єдналися різні фрагменти МКС, що відбувають різні ландшафтні умови (ліс і полісся, степ, гори, море), створюючи широку мовну панораму світу завдяки об'єднанню в одній системі елементів різних територіальних МКС. Отже, об'єднання етнічних груп в один народ, їх територій — в одну державу, їх діалектів — в одну мову приводить до розширення ККС і МКС шляхом гармонійного поєднання складових частин кількох МКС. При цьому спільна частина картин світу становить власне МКС загальної мови, властивої всій території, де живе народ (у нашому випадку український), а місцеві відмінності залишаються на периферії цієї картини світу у вигляді елементів діалектних та екзотичних. Отже, у цьому разі спостерігаються ті ж явища, які ми бачили при розгляді запозичених фрагментів концептуальної й мовної картин світу.

1.8. ІНДИВІДУАЛЬНА Й ЗАГАЛЬНОМОВНА КАРТИНА СВІТУ

Досі ми говорили про ментальну, концептуальну й мовну картину світу, властиві цілому народові. Однак відомо, що народ складається з окремих людей і кожна людина — це цілий окремий світ, який хоч і тісно пов'язаний із членами соціуму, усе ж має своє інтелектуальне й мовне обличчя. Система знань людини становить її особисту ККС, а мовні засоби, якими ця людина користується для спілкування і вираження своєї ККС, становлять її індивідуальну МКС, яка формується і розвивається, починаючи з перших кроків освоєння дитиною довкілля і мовного світу. Через те розрізняють МКС дитини і дорослої людини, картини, що розрізняються як обсягом мовних засобів, так і ступенем досконалості у володінні ним.

Мовна картина світу дорослих людей відрізняється кількістю номінативних одиниць, змістом їх значень, іншими мовними явищами, що виражають ККС. Індивідуальна МКС зумовлена як суспільними факторами — суспільний статус, освіта, ерудиція, рід діяльності тощо, так й індивідуальними фізичними (конституція, вік, стать) та психічними особливостями (психічний тип, темперамент, ригідність, наявність-відсутність нахилу до художньо-естетичної діяльності та ін.).

Відомо, що людина навчається мови емпірично, поступово виробляючи власне уявлення про явища і засвоюючи шляхом зіставлення й узагальнення значення мовних одиниць, а також засвоюючи МКС. При цьому вона виробляє власне уявлення про світ (ККС) і власну МКС, яка відповідає досвідові цієї людини, умовам життя й особливостям її психічного складу, інтелектуальному розвитку й естетичним уподобанням. Індивідуальний мовний світ знаходить вираження в мовленні людини. Це дає підстави гадати, що існують не тільки мова як колективне надбання і мовлення як використання цієї мови, а ще й властива окремій людині система уявлень про світ і мовних засобів, що відбивається в МКС індивідуума. На відміну від загальної МКС, яка відзначається більшою стабільністю, індивідуальна МКС мобільна. Вона перебуває у взаємодії з ментальним і концептуальним рівнями мовної картини світу, збагачуючись за їхній рахунок у процесі розвитку духовного світу індивідуума, а зрештою через взаємодію індивідуальних КС із загальнонародною МКС.

У багатстві мовного світу відбивається багатство думок і почуттів індивідуума: чим багатший інтелектуальний і емоційний світ людини, тим багатша і її мовна картина світу. У цьому

відношенні три рівні МКС — ментальний (домовний), концептуальний і власне лінгвальний — невід’ємно пов’язані, через що питання про формування МКС людини виступає як питання про її духовний світ.

На індивідуальні особливості мовного відображення світу звертав увагу ще В. Гумбольдт, який писав, що «фантазія і почуття викликають індивідуальні образи, що в них відбивається індивідуальний характер народу, і в цьому випадку, як це водиться в усіх індивідуальних явищах, багатоманітність форм, у яких виражається той самий зміст, може бути безкінченою» [40: 84]. Цей аспект дослідження мови підкреслює і Н. Філлмор, котрий до того ж розглядає МКС мовця і МКС адресата у їхній взаємодії: «Сцени, які ми вибудовуємо на основі текстів, частково зумовлені лексичним і граматичним матеріалом тексту, а частково внеском самого інтерпретатора, причому останній базується на тому, що він знає про відповідний контекст, що він знає про світ взагалі і як він розуміє наміри мовця» [144: 93]. Отже, автор підкреслює роль індивідуальних картин світу комунікантів у розумінні тексту залежно від їхньої МКС. Із цим пов’язане постійне поглиблення картини світу, відображеної навіть в одному тексті при прочитанні його різними людьми або навіть при повторному його сприйманні тією ж людиною: «Кожне нове відтворення тексту може просуватись углиб, відкриваючи невідоме раніше» [79: 261].

Відмінності в МКС людей різного освітнього й культурного рівня, різного роду діяльності, різної ерудиції лежать на поверхні. Однак вони існують і у людей, які мають однакові соціальний та інтелектуальний рівень, що особливо помітно в мові письменників, бо їхня мова зафіксована на відміну від звичайного мовця. Для прикладу розглянемо окремі аспекти індивідуальної мовної картини світу на матеріалі художньої творчості.

Творчість Г. Сковороди, його місце в розвитку української літературної мови була предметом наукового розгляду неодноразово. І наукові висновки щодо його ролі в мовотворчому процесі неоднозначні: від визнання його мови староукраїнською до заперечення цієї тези і віднесення мови письменника до російської. Нас це питання цікавить з погляду, як в МКС Г. Сковороди відбивається його ККС, його знання про світ, ерудиція, особливості сприймання світу.

Мовний світ Г. Сковороди включає в себе традиції і досвід античної культури, старослов’янської та староукраїнської літературної мови, живомовних українських елементів, вживання лексики і поезики.

МКС цього письменника має широкий діапазон у часі й просторі, що видно із лексики, символики, власних назв із стародавніх та сучасних йому західноєвропейських мов. Органічне включення таких елементів, їх повторюваність свідчать про те, що вони не навіювані літературними зразками, а стали невід'ємною складовою частиною МКС письменника. Вони не тільки етикетки певних явищ античного чи європейського світу: за ними стоїть світ думок, унаслідок чого відбувається переосмислення, художнє перевтілення слова, пропущеного через думки і почуття письменника, світ ремінісценцій, які розгортають думку вглиб і вишир, дозволяють економно виразити об'ємні ідеї. Однак для людини з такою МКС необхідний співрозмовник, який володіє аналогічною МКС і може сприймати прочитане або почуте; без наявності такого співрозмовника МКС письменника виявиться безплідною. Згадані чотири складники — староукраїнський, старослов'янський, античний, український — органічно поєдналися в МКС письменника й утворили те мовно-інтелектуальне явище, яке ми називаємо мовним світом Г. Сковороди.

На прикладі творчості Г. Сковороди видно вплив зовнішніх чинників на формування індивідуальної МКС. Однак на індивідуальну мовну картину світу впливають і внутрішні властивості індивідуума, зокрема його психічний тип.

Генріх Гейне писав: «Платон і Аристотель! Це не тільки дві системи, але і люди більш чи менш ворожі один одному... Які б імена не виставляла історія, мовиться тільки про Платона й Аристотеля. Натури мрійливі, містичні, платонівські із схованок своєї душі створюють християнські ідеї і відповідні їм символи. Натури практичні, що приводять усе в порядок, аристотелевські, створюють із цих ідей і символів міцну систему, догматику і культ» [82: 324]. У цих словах, можливо, надто категорично підкреслюється протиставлення згаданих двох типів натур, але такі типи, більш або менш протиставлені, існують, про що неодноразово говорили різні мислителі, використовуючи для цього явища різні назви.

Питання зв'язку мови, отже, і МКС із психічними процесами людини, своєрідності поетичного мовлення привертала увагу як дослідників, так і поетів. А. Бєлий свого часу проаналізував мовний ряд, пов'язаний із образом місяця у трьох російських поетів — Пушкіна, Тютчева і Баратинського — і виявив індивідуальні особливості в образній системі та в мовному, зокрема лексичному, вираженні образів місяця. Однак висновок він робить на рівні

філології, а не психології: «Три образи: три місяці» [16: 553], — не торкаючись питання про психічні передумови відмінного сприймання образу і його поетичного вираження.

В останні десятиліття ми бачимо значні здобутки психолінгвістики, зокрема у виявленні асоціативних зв'язків явищ та їх назв у конкретній мові взагалі і в мові творів певного письменника зокрема, в дослідженні мовної особистості. Цю проблему ще у 20-ті роки висуває В. В. Виноградов: «Проблема вивчення типів монологу в художній прозі перебуває у тісному зв'язку з питанням про прийоми «конструювання» художньо-мовної свідомості, образу того, хто говорить або пише, в літературній творчості» [27: 92]. Однак і тут мовиться про своєрідність мови, хоч і в категоріях художнього мовлення і поетики.

Актуальним у мовознавстві останніх десятиліть є питання ідіостилю художника, а також питання мовної особистості. Так, у монографії Ю.М. Караулова «Русский язык и языковая личность» розглядається кілька аспектів мовної особистості, однак вони пов'язані з мовною особистістю героїв творів, а не з особистістю їхнього автора. Аналізу мовної особистості письменника присвячені монографії С. Я. Ермоленко, праці Н. М. Сологуб про творчість Олеса Гончара, Яра Славутича та ін. Проте в останні роки з'явилися дослідження про мовний світ письменника, одним із завдань яких є аналіз мовної картини поета у зв'язку із його психічними особливостями. Це праці автора цієї монографії про зв'язок МКС письменника і його психологічного типу, про мовний світ А. Кримського, В. Самійленка, роботи Т. В. Скорбач, що містять порівняльний аналіз МКС Валеріана Поліщука і Михайля Семенка, дисертації О. О. Маленко про мовний світ поетів «Молодої музи», І. Є. Богданової про мовне вираження простору в поезії «Харківських романтиків», О. Є. Єфименко про концепт «степ» в українській МКС (у тому числі в мові письменників), робота Т.В. Ковальнової про кольористику українських поетів у зв'язку з їхніми психічними типами, праці К. Ю. Голобородька, присвячені поетичному мовному світові Олександра Олеса.

Питання про співвідношення мовного і психічного світу письменника заслуговує на більшу увагу, бо в поетичному світі письменника відбивається вся складність МКС. До розв'язання цього питання створені й психологічні передумови в багатьох фундаментальних працях із психології, автори яких дослідили і визначили психічні властивості і риси, що характеризують особистість і виявляють психічні типи людей.

Мовна індивідуальність письменника, його мовна картина світу формується не тільки під впливом суспільно-політичних та культурно-історичних чинників, у ній, як уже зазначалось, активну роль відіграють індивідуально-психічні фактори, традиція поетичного мовлення, ідейно-художня спрямованість особистості та інші чинники, що накладають виразний відбиток як на зміст, так і на мовну форму, в якій художник слова виражає своє бачення довкілля. Серед явищ, які впливають на поетичну мовну картину світу письменника, важливе місце посідає його психічний світ і психічний тип. Попередні спостереження дають підстави гадати, що дуже перспективним є аналіз мови поетичних творів у співвіднесеності з психічним типом (екстравертивним чи інтравертивним) письменника.

У екстравертів у поетичній картині світу на першому місці об'єкт, який зображується або з приводу якого виражаються почуття, міркування тощо. Основна увага спрямована на явище, поет є тонким приймачем і трансформатором відповідних явищ, виразником думок і почуттів з приводу об'єктів:

Яблук рум'янець і пахощі трав
Осені сипле бобровий рукав.
Крають плуги для нового засіву
Землю, від ран живиносних щасливу.
(М. Рильський)

І підслухали зорі і трави,
І підслухали ріки й мости,
Як шептав тобі вітер ласкаво:
«Я такої не бачив, як ти...»
(В. Симоненко)

В уривку з твору М. Рильського спокійна розповідь про споглядання природи, предметом зображення є саме ця природа. У поезії В. Симоненка виражаються почуття самого поета з приводу предмета зображення — коханої.

Поетична мовна картина світу поета-інтраверта — всередині його, на першому плані не об'єкт, не зовнішній світ, побачений зором художника, а світ внутрішній (почуття, настрої), що формуються під впливом зовнішніх факторів.

В. Н. Топоров із приводу кореляції психічних особливостей письменника і його мовної картини світу пише, що автор буває «змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психо-ментальними особливостями автора, що зберігають іще зв'язки із сферою біологічною...» [134: 448].

Відмінності психічного типу автора знаходять вираження не тільки в змісті, у способі відображення дійсності через об'єкт або через суб'єкт творчості, але має і корельовані з психічними особливостями поета особливості мовної поетичної картини світу. Сьогодні ще важко говорити про якісь широкі узагальнення і висновки, оскільки проводиться тільки попередній пошук у цьому напрямку, але вже ясно, що пошук цей має перспективи, бо дозволяє глянути на МКС поета не ізольовано в його творчості, а у взаємодії із психічним складом і з поетичною картиною світу, зумовленою цим складом.

Психічні відмінності авторів виявляються і в особливостях їхньої мовної картини світу. Так, у поетів-інтравертів велика питома вага слів, що виражають «світ душі» — назви почуттів, настроїв, емоціонального стану тощо. У кольоровій гамі поетів такого складу душі переважають кольори ахроматичні: адже внутрішній світ безбарвний, у поетів же екстравертів світ барвний і багатоколірний. Наприклад, у інтраверта В. Стуса:

Як запалить тебе багаття
у чорний день? У чорну ніч?
І небо геть до чортків прочорнене.
Як прохопитись чорнокрильям
під сонцем божевільно-білим?

Навіть назви хроматичних кольорів у цього поета стоять поруч із словами чорний, почорнілий, сивий, олив'яний тощо:

А корабель пливе в безмежжя сине,
у чорний креп скуйовдженого неба...
У білій стужі небо України.
А ти шукай — червону тінь калини
на чорних водах — тінь її шукай.

Світ поета-інтраверта контрастний, тому в його поезії значне місце посідають виражені антонімами прийоми контрасту, антитези, оксиморона. Ця залежність підтверджується й психофізіологічними дослідженнями останніх років, які виявили вплив певних кольорів на фізіологічні процеси: червоний підвищує тиснення крові, збуджує нервову систему, синій — знижує тиснення і пригнічує, жовтий і зелений є нейтральними. Тому питання про колір у поезії у зв'язку з психічним складом поета дедалі більше привертає увагу дослідників.

Другою помітною рисою поета-інтраверта є контрастність, що зумовлене такими психічними властивостями, як сильна ригідність сприймання, високий Д% за Роршахом, висока наполегливість, швидке створення умовних зв'язків тощо. Прикладом

відповідних явищ може бути поезія В. Стуса. Його поетичні твори насичені антонімами, які виконують функцію зіставлення і протиставлення, оксиморонами:

За роком рік *росте* твоя тюрма,
за роком рік підмур'я в землю *грузне*.
Ти ждеш іще *народження* для себе,
а *смерть* ввійшла у тебе вже давно.

Можна сказати, що в творах інших поетів теж уживають антоніми для створення антитези, однак у В. Стуса це виявляється у великій концентрації.

Змивайте душу, всю в сльозах.
Сто твоїх *конань*. Твоїх *народжень*.
Хто еси? *Живий чи мрець*? Чи, може,
І *живий*, і *мрець*? І *сам не сам*?

Зростання і занепад, життя і смерть у різних формах вираження є одним із ключових концептів у МКС В. Стуса.

Значне місце в МКС поета-інтраверта посідають ряди синонімів та близькозначних слів. У таких рядах відбувається ніби нагнітання сили емоцій внаслідок складання смислів відповідних слів. Ця риса особливо властива поезії Т. Шевченка і В. Стуса, де ми знаходимо складні ряди однорідних членів речення, близькозначних слів. Такі ряди допомагають авторові не тільки виразити в художніх образах свої почуття, а й до певної міри виявити психічну напругу і передати її читачеві:

Чи людська добрість —
тільки доти добрість
поки без сил, без *мужності*, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті
прихистить.

(В. Стус)

А ти — *відтята, стята, нежива*,
відторгнута, чужа, сумна, ворожа,
пройдисвітів береш до свого ложа,
аби не гнула нас заброд божва.

(В. Стус)

«Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мірра і дим...»

«...за *кражу, за війну, за кров...*»

(Т. Шевченко)

«...розпнуть, розірвуть, розіпнуть...»

(Т. Шевченко)

Різні психологічні типи знаходять відображення й у різному змісті порівнянь та в різному напрямі метафоричного вживання слів, у перевазі певних синтаксичних конструкцій. Для ілюстрації відмінностей в індивідуальному баченні світу й індивідуальних картин, а отже, і образів світу порівняємо мовне вираження простору в поезіях Михайла Семенка і Валер'яна Поліщука.

Михайль Семенко і Валер'ян Поліщук — два визначних представники авангарду 20-х років ХХ ст. в українській літературі. Український авангардизм мав певні особливості, зумовлені специфікою українського життя і літератури, зокрема поезії, які до кінця ХІХ ст. були пов'язані переважно з сільським побутом і оспівуванням природи України дуже часто в рамках «ідилічного», за термінологією М. М. Бахтіна, простору. Це звучувало художній простір і проблематику української літератури, накладало на твори ряду письменників відбиток провінційності. Тому поети нової генерації намагаються розширити обрії української поезії в тематичному і мовному плані, розсунути рамки традиційного простору.

До кола таких належали Михайль Семенко і Валер'ян Поліщук. У їхній долі багато спільного: обидва походять із селян, обидва здобули гарну освіту, обидва починають поетичну творчість у традиціях своїх попередників і звертаються до зображення ідилічного простору, до традиційних образних і мовних засобів, однак швидко розуміють необхідність пошуків нових шляхів. Вони прагнуть увести українську поезію в коло творчих шукань світової літератури (зокрема захоплюються поезією Уолта Уїтмена), а українську поетичну мову в коло світових мов. При такій схожості зовнішніх умов формування поетичного світу творчість цих двох поетів дуже відрізняється як художніми засобами, так і використанням лексичного матеріалу, що помітно, зокрема, в мовному образі художнього простору. Порівнявши психологічні характеристики двох поетів, створені на підставі свідчень сучасників і близьких людей, на підставі самохарактеристики, а також порівнюючи особливості поезій двох письменників у вираженні мовного образу художнього простору, можна зробити висновок, що М. Семенко був переважно інтравертом з холеричним темпераментом, а В. Поліщук — екстравертом з таким же темпераментом. Цими відмінностями, на нашу думку, значною мірою і зумовлені особливості сприймання і художнього втілення простору і його реалій та мовні, в тому числі лексичні засоби його вираження.

Поезія М. Семенка і В. Поліщука відрізняється, передусім, характером простору, який зображується. У М. Семенка простір обмежений угорі — небом, яке сприймається ним як певна площина, на якій містяться цятки небесних світил, а в горизонтальному напрямку видимими або уявними реаліями, які оточують простір. Навіть назви віддалених країв (Америка) для поета мають значення межі, мети, далі якої вглиб самого явища поет не проникає. Художній простір у поезії В. Поліщука натомість відрізняється відкритістю і незамкненістю, в його поезії відчувається безмежність і прагнення безмежності як у космічних масштабах всесвіту, так і в мікрокосмі, про що він відкрито говорить у вступі до твору «Бездні». Ці відмінності в сприйманні простору виявляються і в його зображенні, зокрема в лексико-семантичних особливостях поезій двох поетів. Лексичні особливості їх творів виявляються, з одного боку, в доборі й частотності вживання певних семантичних груп слів, а з другого, в наповненні семантики слова індивідуально-авторськими асоціаціями та в художньому переосмисленні значень ключових слів. Одним із типів художнього простору, який визначає М. М. Бахтін, є простір ідилічний. Обидва поети в ранній поезії віддають данину традиціям української лірики і виражають такий традиційний простір, що знаходить вираження в використовуванні традиційної лексики і традиційних образів. Однак дуже скоро під впливом літературного середовища в Петербурзі, а потім і в українських містах Києві та Харкові вони відмовляються від зображення простору ідилічного і переходять до інших типів. При цьому в подальшому їх ставлення до ідилічного традиційного простору різне. М. Семенко рішуче пориває з традиціями і рідко звертається як до ідилічних образів простору і взагалі до природи, так і до традиційних слів у традиційному значенні. У поезії ж В. Поліщука елементи традиційного ідилічного простору і традиційна лексика органічно вплітаються в нову поетику письменника, зазнають у ній художнього переосмислення і збагачують поетичну мову і поетичний світ письменника. Тому ми й бачимо в його поезії значний шар української лексики, що характеризує простір України. У М. Семенка художній простір і його мовне вираження змінюються в залежності від обставин життя поета, відповідно до цього змінюється і лексичний склад. Поетичний світ і мова В. Поліщука змінюються із рухом його особистості. Тому слова в його мові можуть бути ті ж, але зміст їх із часом збагачується.

У поезіях обох поетів значне місце посідає простір міста. Однак виявляється він у них по-різному. М. Семенка захоплюють

ознаки цивілізації, що виражається назвами транспорту, його руху, культурних установ, кафе, садів і парків тощо. Однак ці явища сприймаються поетом переважно за зовнішніми ознаками, вони є, так би мовити, зовнішньою оболонкою міста, поет рідко розкриває внутрішній смисл слів *трамвай, сад, кафе*, подекуди тільки характеризуючи їх через *фонтан, ілюмінацію* тощо. Значення слів, що називають реалії міського простору, вживаються М. Семенком на концептуальному, узагальненому рівні. Тому образ міста в мові М. Семенка є більш загальним, саме слово *місто* набуває символічного значення. В. Поліщук ті ж слова наділяє ознаками, які дозволяють сприймати їхню семантику більш конкретно, на ментальному денотативному рівні. Ця відмінність у вживанні слів помітна і в інших групах лексики, що позначається і на розумінні читачем поезій М. Семенка як більш абстрактних, а творів В. Поліщука як більш конкретних, сповнених не тільки знаннями, а й почуттями автора.

Поетичне переосмислення значень слів у В. Поліщука часто пов'язане з наділенням просторових явищ і елементів простору рисами людей, живих істот. У його творах навіть трамваї мають *сині очі, як у коханої, і степ непритомний, і місяць застидався*. У нього майже весь світ живий. Це робить його художній простір близьким і привабливим. У творах М. Семенка асоціації пов'язані переважно із світом неживого, тому його простір більш відчужений і холодний.

У поезіях В. Поліщука велике місце посідає простір «верху», причому простір цей безмежний, він не окреслюється якимись гранями: «за гранями трійчастої космічної системи» — це за не є межею, за цим за немає меж. М. Семенко обмежує свій простір «верху» небом і хмарами, рідко сягаючи далі. Ця відмінність відбивається і в лексичному складі обох поетів: у творах В. Поліщука велике місце посідає макрокосмічна і мікрокосмічна (в структурі атома) лексика (*космос, туманність, сонця, світи*), тоді як у М. Семенка переважають слова, що виражають приземні шари «верху», — *хмари, туман, небо, повітря, вітер*. Звичайно, відповідні слова для вираження «верху» вживаються обома поетами, однак їх питома вага у них різна. Крім того, слова, що виражають «верх», мають різний зміст. Слова *сонце, зорі, місяць* у творах М. Семенка позначають просто світловий предмет на тлі неба. Ці ж слова у мові В. Поліщука актуалізують іще й сему відстані «дуже далеко», тобто слова *сонце, зорі* та ін. позначають не просто небесне світило, а «дуже далеке світило», *Оріон* означає не просто «певна яскрава зірка», а «дуже далеко певна

яскрава зірка». Таке вживання цих слів робить простір В. Поліщука більш гармонійним, бо в ньому єднається живе і неживе, далеке і близьке.

І у В. Поліщука, і В. Семенка «верх» і «низ» єднуються і взаємодіють. Однак у першого це єднання відбувається від планети (Земля) або й самого поета (з ока якого починається радіус у безкінечність) аж до безкраю, у М. Семенка взаємодіють ближчі до Землі простори, що виражаються словами *хвилі, туман, повітря, вітер, хмари, небо*. Ця принципова відмінність у сприйманні простору пов'язана з психічними особливостями письменників: інтраверт краще сприймає ближчі до нього об'єкти, а екстраверт прагне далі.

Відрізняється мовний світ цих двох поетів і змістом тих слів, які вони використовують для вираження «верху»: М. Семенко створює образи простору і реалій у ньому переважно на основі традиційних значень, В. Поліщук збагачує значення слів найновішими знаннями про всесвіт (не тільки *сонце*, а й *сонця, туманності, галактики*).

Простір і в М. Семенка, і у В. Поліщука рухливий, що виражається дієсловами руху. Однак рух, як і простір, у творах обох поетів пов'язані з різними словами. У М. Семенка рух виражається переважно словами, що називають рух у неживій природі, В. Поліщук часто переносить на явища неживої природи, на просторові явища руху і стани, властиві людині або живій істоті. Це явище властиве поетичному мовленню обох поетів, але різною мірою.

У поетичному мовленні В. Поліщука відбивається не тільки безпосередньо рух, виражений дієсловами, а й відносний рух: рух поетового духу в безкінечності або поступове розширення простору від точки (*планета, вагон, поет* або його *око*) через кілька просторових шарів до безмежності (наприклад, *вагон, рейки, туман, хмари, небо* або інший ряд: *холодна планета, за зорями, сонцями, туманними формаціями, за гранями трійчастої космічної системи*). Мовному світові М. Семенка таке вживання просторових назв майже невідоме.

Художній простір у цих двох поетів характеризується не тільки лексикою на позначення просторових реалій, а й назвами явищ, властивих тому чи тому просторові. Мовиться, насамперед, про назви рослин, запахів, кольорів, звуків.

Мовне вираження живої природи в художньому просторі пов'язане насамперед із назвами рослин. Екстравертивним типом В. Поліщука, мабуть, пояснюється величезна кількість слів,

що називають рослини — трави, квіти, дерева, кущі та ін. Серед них бачимо і традиційні народнопоетичні слова, і назви екзотичних рослин, і слова, що до цього поета не опоетизовувались або ж рідко були предметом поетизації. У ранній поезії В. Поліщук оспівує саму рослину. З часом у його поезії назви рослин стають виразниками певної ознаки (кольору, форми, запаху) і використовуються не як предмет поетичного змалювання, а як засіб демонстрації враження від іншого явища. Таке семантичне абстрагування ознаки від назви рослини особливо часто виявляється в прихованих або виражених порівняннях. Велика кількість назв рослин та їх різні асоціативні зв'язки свідчать, гадаємо, про увагу поета до деталей, що є ознакою екстравертивності.

Поезія М. Семенка теж містить низку слів для позначення явищ рослинного світу, але ця лексична група досить обмежена кількісно і не має в його творах такого значення, як у В. Поліщука. М. Семенко у відповідності зі своїм інтравертивним типом більше схильний до змалювання крупних блоків, у тому числі й рослинних масивів, що виражається словами *ліс, сад, парк*. Слова *гай, діброва* поет уживає в ранніх творах і не дуже схвально ставиться до них як до елементів традиційного поетичного світу. Назви ж рослин зустрічаються в цього поета порівняно рідко, і перевага віддається екзотичним рослинам.

Слова, що називають істот у творах цих поетів трапляються порівняно рідко. Серед них бачимо переважно назви птахів, комах, рідше — звірів. Ця група слів, як і назви рослин, ширше представлена в поезії В. Поліщука і це пояснюється тією ж увагою до деталі. Назви істот, як і назви рослин, у В. Поліщука служать переважно у порівняннях і метафорах засобом характеристики інших явищ.

До ознак, які характеризують простір, належить також колір. Обидва поети використовують назви кольорів для вираження художнього простору. М. Семенко охоче вдається до колірної лексики, особливо у вираженні окремих явищ простору далекосхідного. Однак палітра у нього порівняно обмежена. У поезіях же В. Поліщука ми бачимо слова, що виражають майже всі можливі хроматичні й ахроматичні кольори та їх відтінки, що пов'язане з екстравертивним сприйманням простору з усіма деталями, із життєрадісним сприйманням світу.

Аналогічний висновок можна зробити й щодо одоративної лексики, лексики на позначення запахів. У поезії В. Поліщука значний синонімічний ряд, що виражає поняття «запах», низка словосполучень передає еманцію запаху, дуже часто вдається

поет до вербалізації позначення через порівняння із запахом рослин, зокрема квітів. Слова, що позначають запах, поширені і в поезії М. Семенка, однак меншою мірою, ніж у В. Поліщука.

Простір обох поетів сповнений звуків, тому в їх поезії часто вживаються слова, що позначають звуки. Це і різні дієслова, й іменники, утворені від таких дієслів, і описова характеристика звуків, зокрема через порівняння. Звуки відрізняються в різному просторовому середовищі. Звуки природи, зокрема далекосхідної, у М. Семенка більш гармонійні, перехід же в простір міста супроводжується і змінами звуків, цей простір сповнений грюків, скреготу, дзеленчання. Однак поет з любов'ю відтворює місто разом із його шумом, натовпами. У В. Поліщука немає таких різких переходів у звуковому вираженні простору, навіть звуки міста у нього притлумлені й не такі різкі, як у його колеги.

Обидва поети любили музику, тому чимало поетичних рядків пов'язані в них з музичними термінами (особливо в М. Семенка), назвами музичних творів, мелодій, інструментів.

Отже, два поети однієї генерації, одного або близького художнього спрямування, створюють два досить відмінні мовні образи простору, в яких відбивається їх особистий мовний образ світу, зумовлений і психічним складом поетів [75].

Отже, ми бачимо, що мовна картина світу складне явище, яке має досліджуватися в багатьох аспектах. У монографії ми зупинимось на питанні про місце і функції лексико-семантичної системи у мовній картині світу.

ВИСНОВКИ

Вивчення питання про мовну картину світу (МКС) виявляє, що вона є багатовимірним явищем, у якому відбивається вся складність світу і його сприймання людиною та відтворення в мові. Мовні картини можуть відрізнятися планом вираження (звукова оболонка) і планом змісту (сміслові наповнення мовних одиниць), саме з останнім пов'язані відмінності картини світу.

У мовній картині світу виділяється три основні рівні — ментальний, домовний (домовна картина світу), концептуальний рівень як узагальнення превербальних знань про явища і власне лінгвальний — як мовне вираження, пов'язане і з суспільною концептуальною і з мовною превербальною картинами. Такий подвійний зв'язок лінгвальних і ментальних явищ є невичерпним джерелом для мовотворчості.

У літературі вживаються терміни мовна модель, мовна картина і мовний образ світу, що нерідко використовуються як синоніми. Насправді ж мовна модель — співвідноситься із концептуальною картиною світу, мовна картина — із власне лінгвальними засобами вираження останньої, мовний образ світу — термін індивідуальної художньої картини — тобто виражає мовну картину як естетичну категорію

Трьом рівням МКС відповідають три одиниці — концепт як нерозчленоване уявлення про явища дійсності, поняття як логічне узагальнення певних ознак концептів, лексичне значення як конкретизація змісту.

Три рівні МКС перебувають у тісній взаємодії: концепти є джерелом утворення понять про явища, лінгвальні одиниці дають матеріальну форму вираження для понять у лексичному значенні, лексичні значення уточнюються і конкретизуються на основі індивідуального і соціального досвіду. Поглиблене через мову знання само стає джерелом збагачення ментального рівня уявленнями, здобутими не безпосереднім сприйманням, а шляхом мислительних процесів і умовиводів, що відбуваються за допомогою і за участю лінгвальних явищ.

Мовна картина світу — явище динамічне і перебуває у безперервному (то повільному, то більш швидкому) розвитку, внаслідок якого відбувається ущільнення значення окремих концептів за рахунок виділення деяких ознак в окремі мовні одиниці, наповнення існуючих одиниць МКС додатковими семами, переінтеграції ознак у лексичних значеннях за рахунок багатозначності, що є одним із фундаментальних явищ лінгвального рівня.

Розділ II.

ЗНАЧЕННЯ СЛОВА У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

2.1. ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Мовна картина світу складається з численних одиниць, що покликані давати назви предметам, явищам, процесам і т. ін., які людина спостерігає і про які дізнається дослідним і логічним шляхами. Такими одиницями є слова і словотвірні афікси як поєднання зовнішньої (звукової) форми і внутрішнього змісту. Саме слова та їх значення виступають однією із базових одиниць МКС, у якій проявляються сутності трьох рівнів.

Одним із найважливіших понять семантики є значення, у лексико-семантичній системі — лексичне значення. Питання про значення слова цікавить учених різних галузей науки — мовознавства, філософії, логіки, психології та деяких інших. Вчення про значення слова розвивалося поступово, у пошуках, пов'язаних із розвитком суміжних із мовознавством наук і самого мовознавства. Через однобічні визначення, які нерідко зовсім ігнорували мовну специфіку слова або ж ураховували тільки її і вилучали поняття значення слова та й самого слова з лінгвістики, поступово виробляється сучасне розуміння цього явища. Одним із перших у мовознавстві ввів поняття речового («вещественного») значення, що в сучасній лінгвістиці позначається терміном «лексичне значення», П. Ф. Форнунанов наприкінці XIX ст., розмежувавши в структурі слова речову і формальну (граматичну) сутність. Однак у вивченні самого лексичного значення у його власне мовному і позамовному вимірах особливо великий внесок зробив О. О. Потебня. Від його часу лексичне значення стало одним із найважливіших предметів лінгвістичних досліджень і саме поняття «лексичне значення» розкривається з різною мірою глибини в залежності від загального рівня розвитку мовознавчих ідей і від настанов дослідника. Першим важливим питанням є питання про поняття «значення» взагалі, що розв'язується неоднозначно.

По-перше, в багатьох випадках дослідники уникають питання про сутність значення слова, оперуючи цим терміном як чимось уже визначеним і зрозумілим. Про існування в певних колах такої позиції свідчить, зокрема, В. Мюс, який пише, що ми

не знаємо, що таке значення: «Ми тільки знаємо, що значення є, існує. Ми не можемо дати йому жодного визначення. Проте всі мовознавці мають на увазі наявність значення й працюють із ним. Оскільки інакше навщо б існувала мова, якщо не для передачі значень» [158: 12]. Таке ставлення до значення слова впливає з недостатньої розробленості питання і ні в якому разі не може задовольняти дослідників, оскільки воно відволікає увагу від пошуків розв'язання проблеми. Свідченням відмови від розкриття поняття значення слова є також те, що в низці робіт, зокрема посібників, це поняття обминається увагою.

Другий підхід полягає в тому, що слово не має власного значення, а є тільки «ключем» для розв'язання певної ситуації, те, що називають значенням, міститься не в слові, а поза ним. При такому розумінні значення слова враховується тільки денотативний його компонент і поза увагою залишається узагальнювальна роль слова і його внутрішньомовні зв'язки. Подібний підхід зумовлюється загальними біхевіористичними настановами, за яких мова розглядається не як друга сигнальна система, а відноситься до першої і відрізняється тільки кількістю сигналів-подразників. Ця позиція неодноразово піддавалась справедливій критиці й спростуванню, та й самі її автори, зокрема, Л. Блумфільд, не завжди були послідовними в своїх твердженнях. Із погляду сучасних уявлень про мовну картину світу таке розуміння значення враховує тільки домовний рівень картини, залишаючи поза увагою мислительні й лінгвальні процеси у формуванні й розвитку значення.

Переважна більшість лінгвістів, у тому числі й ті, що відмовляються від визначення поняття «значення слова», вважають, що слово є двосторонньою одиницею, якій властиві, з одного боку, звучання (план вираження), а з другого, значення (план змісту), і вважають, що значення відіграє важливу роль у відображенні об'єктивної дійсності.

Другим аспектом дослідження є вивчення значення, його змісту, сутності. У підході до характеристик сутності значення мали і досі мають місце різні погляди.

Одне з найдавніших визначень сутності лексичного значення виникло в результаті ототожнення або надмірного зближення явищ мови і мислення й відповідно категорій мови і логіки. Згідно з такою логіцистичною точкою зору, значення слова дорівнює поняттю, яке воно виражає («значення слова є поняття», а «поняття — це значення слова»), або ж значення слова визначається як відношення між словом і поняттям. При такому

розумінні сутності лексичного значення, не враховуються численні його семантичні елементи, що виражають відношення значення до мовця і до численних об'єктивних зв'язків явища, що відбиваються на ментальному рівні МКС, але не всі знаходять вираження на власне лінгвальному. Поняття як компонент МКС у лексичному значенні має велике значення для процесу формування і розвитку лексичної системи в МКС, зокрема для збагачення і розвитку семантичної структури слова; він становить базу для потенційних мовних одиниць. У сучасному мовознавстві поняття є основа слова вважається найсуттєвішим компонентом лексичного значення більшості слів, але вона не охоплює все значення. При ототожненні лексичного значення з поняттям, поперше, на задній план відсувається зв'язок поняття і значення слова з позамовною дійсністю, яка в них нерідко по-різному виражається, а також визнається несуттєвою відмінність у змісті поняття, з одного боку, і значення слова, з другого, знімається питання про своєрідність мови як засобу спілкування і формування та вираження думок, про специфіку окремих мов. Із таких теоретичних передумов випливають спроби створення універсальної для всіх часів і всіх мов семантики, завданням якої є «створити статичну семантику, яка буде аналізувати й упорядковувати в систему значення, що існують в усі часи в умі всіх «споживачів» мови, і вивчати чисті значення без їх відношення до форми і розвитку» [159: 254]. Така позиція, при якій значення слова визначається тільки через поняття, обмежена вже тому, що, як слушно відзначав В. А. Звегинцев, «передбачає автономне існування поняттєвого змісту мови, який розвивається за законами не мови, а логіки і який не пов'язаний, отже, із «природною матерією мови», яка виступає в такому разі як несуттєвий і позбавлений будь-якої формотворчої сили й зовнішній знак» [49: 12–13]. Ототожнюючи значення і поняття, враховуючи тільки концептуальний рівень МКС, залишаючи поза увагою лінгвальний і ментальний домовний.

У XIX сторіччі розвиток психології привів до виникнення у філології, зокрема в лінгвістиці, напряму, що одержав назву психологізму. У семасіології це викликало спроби розкрити лексичне значення через уявлення як еквівалент значення. Проте вже на перших етапах розвитку психологізму серед його представників висловлюються думки, що значення слова і уявлення не тождісні. Так, О. О. Потєбня, який характеризував слово як звукову єдність «із зовнішнього боку, і єдність уявлення і значення, із внутрішнього» [97:13], разом із тим відзначав, що значення

й уявлення не тотожні, що «у значенні завжди міститься більше, ніж в уявленні» [97: 21], оскільки значення є більш високим ступенем узагальнення, ніж уявлення.

Автори, котрі характеризують значення слова через уявлення, спираються на ментальний рівень МКС і не враховують достатньо мірою узагальнювальну роль слова. Крім того, така оцінка значення, як і розкриття його тільки через поняття, є однобічною і не враховує зв'язків значення з явищами дійсності і його внутрішньомовних характеристик, що відіграють важливу роль у формуванні лексичного значення і МКС у цілому. Можливо, тут просто не враховуються відмінності між мовою і мовленням.

Третій тип визначень полягає в тому, що значення слова розкривається через його предметну віднесеність. Таку думку обстоюють С. К. Огден і Й. А. Річардс, які зводять лексичне значення до відношення між словом і предметом. Висловлювалась така думка і в окремих працях інших лінгвістів. Таке визначення недостатнє, бо значення слова є узагальненим, воно утворюється внаслідок абстрагування від рис конкретних предметів, явищ і навіть груп їх. Предметна віднесеність є тільки певним компонентом значення, який реалізується, виходить на перший план у мовленні, а не дорівнює всьому змістові значення. Заперечуючи проти одностороннього підходу до значення, який полягає у визначенні його тільки через предметну віднесеність, Г. А. Уфимцева пише: «Усвідомлення основної семіологічної категорії — лексичного значення слова — виключно за референтом, без урахування системних зв'язків слів і конкретних умов їх семантичного поширення в мовленні, фактично виключало можливість знакового підходу до слова, його дослідження в системі; останнє вивчалось більше зовні, ніж із середини» [142: 36]. Встановлення прямого зв'язку між предметом і значенням залишає поза увагою явища, пов'язані з концептуальним рівнем МКС, де відбиваються логічні процеси, пов'язані з утворенням поняттєвого компонента значення унаслідок логічного узагальнення.

Із виникненням структуралізму, який розглядає мову як замкнену знакову систему, усі елементи якої пов'язані внутрішньомовними відношеннями і можуть бути визначені тільки через відношення всередині системи мови, з'явилися спроби і лексичне значення слова визначити тільки через його дистрибутивні зв'язки. Так, Е. А. Найда писав: «Єдиний спосіб «визначити» значення слова *charge* — це описати (звичайно ілюструючи словосполученнями і реченнями) його дистрибуцію» [160: 82]. Аналогічне визначення лексичного значення слова знаходимо й у В. А. Звегинцева [49: 123].

Спроба визначити лексичне значення тільки через дистрибутивні зв'язки зумовлюється гіпостазуванням системних внутрішньолінгвальних зв'язків і недостатньою увагою (або повною неухвагою) до явищ його ментального домовного й концептуального рівнів.

У кожному із визначень (через поняття, уявлення, предметну віднесеність, дистрибутивне оточення) було раціональне зерно, але кожне з них враховувало переважно одну сторону значення, зв'язок його з одним із рівнів МКС. Насправді ж слово є поліфункціональною мовною одиницею, що охоплює фактично весь обсяг мовних функцій: номінативну (позначення), сигніфікативну (узагальнення), комунікативну (спілкування) і прагматичну (експресивного вираження й емоціонального впливу)» [142: 39]. Отже, значення слова є явищем складним і багатограним, що зумовлюється складністю МКС, у системі якої воно перебуває.

У дальшому викладі ми виходимо з виробленого в мовознавстві останнього часу на основі узагальнення існуючого досвіду розуміння значення слова як мовної одиниці, у якій відбивається вся складність мови як суспільного явища взагалі і слова як одиниці мовної системи і МКС. Із такого розуміння виникає і вивчення лексичного значення як багатокомпонентного явища.

Таке розуміння природи і сутності лексичного значення відповідає сучасним науковим уявленням про мову як картину світу і про значення слова як елемента цієї картини.

Мовну картину світу (МКС) ми розглядаємо як складне явище, у якому поєднуються сутності трьох рівнів: ментальний превербальний, які є джерелом уявлень про світ, концептуальний, що є наслідком узагальнень, що корелюють із словом як знаком, і власне лінгвальний, що забезпечує вербальне вираження елементів двох попередніх рівнів. Кожному з рівнів відповідають одиниці: превербальному — концепт як складне нерозчленоване ментальне утворення, що відбиває певне коло ознак і зв'язків явища; на концептуальному рівні — поняття, що виражає узагальнене розуміння явища за якоюсь ознакою; на лінгвальному рівні такою одиницею є значення, що співвідноситься і з ментальним рівнем (денотативний компонент), і з концептуальним (сигніфікативний компонент), і з власне лінгвальними особливостями, що зумовлюються місцем і відношеннями значення МКС і в мовній системі, а також відношенням мовця чи мовців до явища на ментальному рівні.

Розуміння змісту лексичного значення як складної мікросистеми, що має антропоцентричний характер, вперше знаходимо в О. О. Потебні, який розрізняв у слові найближче («ближайшее»)

і більш віддалене значення: «У слові,— писав він,— є два змісти — один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, що завжди включає в себе тільки одну ознаку [стіл — «те, що настелене» — Л. Л.], другий суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший є знак, символ, що заступає для нас другий» [96: 28]. З позиції сучасної лінгвістики, найближче значення корелює з концептуальним рівнем, а значення віддалене — з ментальним превербальним рівнем МКС.

Значення слова, як відомо, утворюється внаслідок абстрагуючої діяльності людського мислення в процесі пізнання довкілля. Пізнаючи явища, людина дає їм назву, тобто закріплює за кожним із них певний звуковий комплекс — знак. При цьому слово стає елементом мови тільки в тому разі, якщо назва є спільною для мовного колективу, тобто суспільно усвідомленою. Такі значення належать до загальнонародної мовної картини світу і є основою для утворення й розуміння численних індивідуальних значень, що виникають у мовленні, в тому числі художньому. Так, слово *гора* у текстах «Стоїть гора високая, а під горою гай» (Л. Глібов), «За горами гори хмарою повиті» (Т. Шевченко) або «Кругом гори та байраки» (пісня) різні денотати (крутий берег, Кавказькі гори, підвищення), що відбивають досвід і ментальність авторів: різні мовці розуміють значення слова *гора* через наявність спільного об'єктивного значення, на тлі якого зрозумілими стають і суб'єктивні ремінісценції мовців.

Відомо, що для того, щоб мова могла виконувати свої основні функції — функцію спілкування і функцію формування і вираження думок — мало номінативних одиниць. Для побудови речення, що виражає відносно закінчену думку, мало того, що слова називають явища, необхідно ще, щоб у них були елементи, які передають відношення, що в них перебувають ці явища. У зв'язку з такою складністю функцій слова у ньому наявне, крім лексичного, іще й граматичне значення — додаткове абстрагуюче значення, яке виражає різні відношення слова, супровідні до його основного (лексичного) змісту. Граматичне значення забезпечує здатність слова вступати в різні відношення з іншими словами і за законами граматики певної мови виражати існуючі на ментальному рівні МКС відношення.

Лексичне значення виконує мовну функцію і співвідносне з ментальним і концептуальними рівнями МКС. Граматичне ж виконує мовну функцію, але не має окремої предметної віднесеності, а корелює з відношеннями явища, вираженого словом.

У залежності від характеру сполучення і взаємодії лексичних і граматичних значень розрізняють структурно-семантичні типи слова. Разом із тим ці два типи значень різні як за характером абстрагування, так і за функціонуванням у мові. О. І. Смирницький писав із цього приводу: «Тісна об'єднаність граматичного моменту в слові з моментом лексичним ні в якому разі не веде до змішування цих моментів: будучи тісно пов'язані в одних і тих же морфемах, ці моменти все ж чітко і принципово відрізняються один від одного» [116: 13]. Одне і те ж слово в залежності від його функції в реченні й характеру зв'язків з іншими словами може мати різні граматичні значення: іменник — різні значення відмінка і числа, дієслово — способу, часу, виду, особи, числа, прикметник — роду, числа, відмінка: стіл стоїть у класі; столи стоять у класі; на столі стоятимуть квіти. Незважаючи на те, що слова *стіл*, *стояти* в названих сполученнях мають різне граматичне значення, вони не змінюють свого значення лексичного. Слово, таким чином, включає всю сукупність граматичних форм, які конкретизуються в тексті.

І лексичне, і граматичне значення є формами закріпленого суспільною практикою відображення об'єктивної дійсності, що сприймається на ментальному рівні. Вони відрізняються характером абстракції (у граматичному — більш високий її рівень) і функцією в мові, розглядаються у різних розділах мовознавства: граматичне значення в граматиці, лексичне — в лексикології.

У більшості слів лексичне і граматичне значення чітко виражені й протиставлені. Однак у мові існують і класи слів, що не мають власного лексичного значення, а виражають його через вказівку на значення іншого слова в тексті. Це насамперед дейктичні слова — займенники (напр., *він*, *той*, *хто*; *там*, *тоді*). Наприклад, займенник *той* може заступати в тексті будь-який іменник чоловічого роду («Я звернувся до супутника, але *той* мовчав») або цілу предикативну одиницю («Я *той*, що греблі рвав» Д. Білоус). Прислівник *там* може заступати обставину місця, виражену іншим словом або цілим реченням («*там*, на узліссі...», «*Там*, де Ятрань круто в'ється» — пісня). Дейктичні слова, не маючи власного лексичного значення, переймають його в того слова, яке заступають у тексті.

Другу групу слів, що не мають самостійного лексичного значення, а виражають тільки відношення, становлять так звані службові слова, за допомогою яких виявляються граматичні значення — прийменники, сполучники, частки. У таких словах гра-

матичне значення настільки переважає лексичне, що заповнює майже весь семантичний обсяг. Прийменник, зокрема, може у тексті певною мірою «проявляти» своє лексичне значення: прийменник *за* вказує на перебування «за межею вказаного іменником (за містом, за хмарами), *над* — на перебування поверх чогось, не торкаючись його (над столом, над рікою). На цю особливість прийменників свого часу звертав увагу І. К. Кучеренко. Оскільки в службових словах основною є граматична функція, а лексичне значення зредуковане, то їх розглядають здебільшого в граматиці й рідко в лексикології.

Говорячи про лексичне значення слова, ми вказували на предметну та поняттєву віднесеність як його основу, однак там же зазначали, що цього недостатньо для визначення змісту такого складного явища, як лексичне значення. «Якби структура слова,— писав В. В. Виноградов,— була тільки двосторонньою, складалася лише із звука і значення, то в мові для кожного нового поняття і уявлення, для всякого нового відтінка в думках і почуттях повинні були б існувати або виникати особливі, окремі слова» [15: 16]. Тому лексичне значення розглядається як явище, що складається з компонентів, пов'язаних із усіма рівнями МКС.

2.1.1. Компонентний склад лексичного значення

Значення слова, як погоджуються сучасні дослідники, є мовною одиницею, у якій відбивається вся складність мови як антропоцентричного явища взагалі та слова як одиниці МКС і мовної системи зокрема. Із такого розуміння виникло й вивчення значення як багатокомпонентного явища. Лексичне значення слова як мовного знака є двосторонньо визначеним, його зміст «зумовлюється: а) відношенням його до позамовної дійсності; б) системними зв'язками з іншими словами» [145: 6]. Із погляду структури МКС лексичне значення зумовлюється зв'язками з уявленнями, що виникли на основі спостережень довкілля (ментальний рівень), із концептуальним рівнем, який дає узагальнену поняттєву основу лексичного значення (знак), і власне лінгвальним рівнем, де поняттєвий компонент набуває значимісний ореол і разом із знаком створює лексичне значення. Елементи цього ореолу, що на лінгвальному рівні виражаються семами, теж зумовлені зв'язками із елементами ментального концепту і добираються із його численних ознак. У зв'язку з такою зумовленістю ми можемо фактори, що визначають зміст лексичного значення слова,

поділити на дві групи: 1) зумовлені позамовними зв'язками (з ознаками концепту); 2) зумовлені місцем слова у мовній системі (на власне лінгвальному рівні). Таким чином виникає складна система залежності слова від рівня ментального й концептуального, причому з ментальним рівнем існує подвійний зв'язок — опосередкований через рівень концептуальний (слово-знак) і безпосередній через численні семи експліцитні й імпліцитні.

2.1.2. Семантичні компоненти, зумовлені позамовними факторами

Одним із найважливіших складників лексичного значення, який визначається переважною більшістю мовознавців, є відношення слова до об'єктивної дійсності, яка відбивається в ментальному рівні МКС. Так, В. В. Виноградов пише: «Слова, взяті у їх відношенні до речей і явищ дійсності, служать розрізнявальними знаками, назвами цих явищ дійсності, відбитих у суспільній свідомості» [27: 42]. Проте слово виконує не тільки називну функцію, а й узагальнювальну, сигніфікативну, оскільки у мові воно називає не конкретний предмет, а поняття про цілі класи предметів або явищ. Отже, слово має не тільки предметну, а й поняттєву віднесеність, які перебувають у тісному зв'язку. Ці два компоненти перебувають у взаємодії, відбиваючи ментальний конкретно-образний і логічний (ККС) рівень МКС. У мовленні на передній план можуть виходити то один, то другий компонент. У тексті «Вовк — хижий звір» визначаються найбільш загальні риси тварини, у реченні ж «На галявину вийшов вовк» у цьому слові проступають більш конкретні риси, що залежать від рівня ментального. Ці конкретні риси кожен із комунікантів (мовець — слухач, письменник — читач) можуть сприймати по-різному в залежності від досвіду: бачив вовка у лісі, в зоопарку або й зовсім не бачив, а тільки чув чи читав про нього. Особливо великі можливості для фантазії у того, хто про предмет чув мало. Наприклад, дитина знає про вовка тільки те, що він страшний, бо її часом лякають вовком. Уночі вона бачить у кутку промінь місяця і лякається. Спочатку дитя намагається «налякати» маму: «Чо ти дивишся?! Чо ти дивишся?!», а потім плаче: «Мамо, вовки!» Дитині відома тільки одна денотативна ознака — вовк страшний і вона ідентифікує страшне явище із вовком. Суб'єктивна оцінка ознак цієї тварини виступає в прислів'ї «що сіре, те й вовк», де відмінною ознакою виступає колір.

Співвідношення предметної (денотативної) і поняттєвої (сигніфікативної) віднесеності у різних частинах мови і словах різних

семантичних груп може бути різним — то на користь денотативного, то на користь сигніфікативного компонента. Проблема взаємодії названих компонентів у семантиці слова розглядається, наприклад, в одній із робіт Г. А. Уфимцевої [142]. Характеризуючи поставлене питання, вона зазначає, що сигніфікат і денотат, які перебувають між собою у відношеннях як зміст поняття до обсягу поняття, становлять основу значення словесного знака [142]. Із такого визначення випливає, що сигніфікат і денотат становлять предметно-поняттєву основу лексичного значення, пов'язану з домовним уявленням і поняттям концептуального рівня.

Проте предметна і поняттєва віднесеність не вичерпують усього обсягу значення слова, до його складу входить ще низка компонентів, пов'язаних як із позамовними явищами (домовними уявленнями), так і з відношеннями між мовними одиницями в їх системі.

В. В. Виноградов писав із цього приводу: «Якби структура слова була тільки двосторонньою, складалася тільки із звука і значення, то в мові для кожного нового поняття і уявлення, для всякого нового відтінка в думках і почуттях повинні були б існувати або виникати особливі, окремі слова» [27: 16]. Насправді ж повний паралелізм *поняття — значення* відсутній, про що свідчить те, що одне явище дійсності може називатися різними словами (іти — ходити — брести — простувати; красивий — гарний — вродливий; робота — праця — труд), а також те, що одне слово, один звуковий комплекс, може називати схожі або близькі, але різні явища (хвіст тварини; хвіст поїзда; хвіст літака; хвіст колони). Тільки предметно-поняттєвою віднесеністю значення слова наявність синоніміки і полісемії пояснити не можна. Ці явища мовної картини доводять, що МКС є не дзеркальним відбиттям позамовної дійсності, а складною системою засобів її відображення не лише шляхом безпосереднього найменування, а й різними способами опосередкованої номінації і не тільки в одному слові, а й різними лексичними одиницями. У науковій літературі часто виражають лексичне значення за допомогою так званого «трикутника Огдена-Річардса». Однак цей трикутник враховує тільки одновекторний зв'язок (ментальний) концептуального й лінгвального елементів лексичного значення. Однак, існує не тільки прямий вектор від предмета (денотата) до поняття і до лексичного значення. Взаємодія трьох рівнів МКС передбачає і протилежний напрямок — формування ментальних одиниць — концептів за допомогою мовних засобів. Таким чином, трикутник перетворюється на замкнутий чотирикутник, або ж

на коло, у яких об'єднується людина з ментальним рівнем, предметний ряд, що сприймається людиною, поняттєвий компонент і власне лінгвальна система.

Другим компонентом лексичного значення слова, який пов'язаний із позамовними факторами, є емоціонально-експресивне забарвлення слова. Слово як елемент мови відрізняється від одиниць інших знакових систем, крім усього, ще й тим, що воно не тільки називає певне явище, а й виражає оцінку його. Так, Г. М. Гнатюк і Н. І. Швидка пишуть: «У процесі спілкування, висловлюючи свою думку або розповідаючи про якісь події тощо, людина не може цілком абстрагуватися від свого ставлення до висловлюваного і так чи інакше виражає свою оцінку» [145: 65]. Оцінка явищ виявляється не тільки в процесі спілкування в мовленні, а й у лексичному значенні слова в системі. Щоправда, в літературі є спроби заперечити участь експресивно-емоціонального компонента в формуванні лексичного значення: «Цілком очевидно, — пише, наприклад, В. А. Звегінцев, — що подібні додаткові експресивно-емоціональні «співзначення» не можуть бути поставлені в один ряд з тим предметно-логічним змістом слова, який фіксується його значенням, не можуть входити складовим елементом у значення слова, оскільки ці «співзначення» не є об'єктивними в мовному плані явищам» [49: 170–171]. Твердячи так, вважають, що при включенні експресивно-емоціональних елементів у значення слова «відбувається змішування об'єктивних і суб'єктивних планів» [49: 170]. Якщо стати на цю точку зору, то прийдемо до висновку, що людина пізнає дійсність, закріплюючи результати пізнання в слові, безвідносно до себе. Насправді ж у процесі пізнання людина не тільки вивчає явища, а й визначає певні відношення між собою і ними, оцінює їх значення в своєму бутті: нейтральне, добре і зле, корисне і шкідливе, приємне й відразливе і т. ін. Створюючи слова, людина не тільки позначає певні явища, а вже в самому слові виражає і своє ставлення до них. В. В. Виноградов писав із цього приводу: «Слова перебувають у безперервному зв'язку з усім нашим інтелектуальним і емоціональним життям... Слово є одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших психічних переживань, що входять у завдання і наміри повідомлення» [27: 26]. У слові фіксується не суб'єктивна, а суспільна оцінка, суб'єктивним же є використання того чи іншого емоціонально забарвленого значення слова і надання йому індивідуальних конотацій. В. В. Виноградов так характеризує суспільну суть емоціонального компонента значення: «Слово переливає експресивними барвами соціального

середовища. Відбиваючи особливість (індивідуальну або колективну) суб'єкта мови, характеризуючи його оцінку дійсності, воно кваліфікує його як представника тієї чи іншої соціальної групи» [27: 21]. У словах, які ми звичайно називаємо емоційно нейтральними, оцінний компонент може бути прихований, але він є потенційною базою для експресивних вживань його в загально-народному та індивідуальному мовленні, у тому числі, в поетичній мові. В основі емоційного компонента, як і в основі лексичного значення в цілому, лежать тільки окремі ознаки явища. Так, польовий шкідник *волошка* має красиві квіти, і ця істотна ознака дає позитивний оцінний компонент. Слово *сокіл* вживається в переносному значенні з позитивною оцінкою, оскільки сокіл сміливий, дужий птах. Але могла б же в цих словах зафіксуватися й негативна оцінка, якби у явищ узяти негативні особливості: *волошка* — шкідник, *сокіл* — хижий птах. Суперечність між сукупністю ознак явища і його емоціональним забарвленням може стати основою художнього образу. Подібна суперечність є стрижнем поезії М. Рильського «Лист до волошки»:

Бідна волошка, чому ти у житі,
А не на клумбі волієш рости?
Чом не схвилювано слухаєш ти,
Як хлібороби клянуть працювати
Квіти, що вміють так гарно цвісти?

Недооцінка експресивного компонента значення може порушити загальний стиль твору, невірно визначити акценти. Наприклад, слово *соратник* мало позитивний експресивний компонент, а слово *поплічник* — негативний. Тому вживання останнього в значенні «соратник», «однодумець» у трилогії Ю. Смолича «Розповідь про неспокій» сприймається читачем як невідповідне до авторської оцінки явищ. Так, розповідаючи про видатного письменника Мате Залка, учасника інтернаціональної бригади в Іспанії, легендарного генерала Лукача, автор пише: «Місця Залчиних боїв ми встановили, але не змогли виявити жодного бойового поплічника». Сьогодні це слово починає вживатися і з нейтральною оцінкою.

Говорячи про емоційно-експресивний компонент, слід окремо виділити слова, основу лексичного значення яких становлять поняття про почуття (*радість, сум, любов, ненависть*) або ж про оцінку явищ (*добрий, гарний, сердечний, гідкий*). У таких словах емоції є суттю предметно-поняттєвої віднесеності, отже, в них, на нашу думку, предметно-поняттєвий і експресивно-емоційний компоненти зливаються. Тому, гадаємо, такі слова не можна

вилучати, як це інколи робиться, із складу емоційної лексики, але не можна зводити всі емоційні слова тільки до лексем, що є назвами почуттів.

Емоційно-експресивний компонент лексичного значення, як і його предметно-поняттєва віднесеність, зумовлені позамовними факторами, оскільки оцінка виникає не в структурі мови, а залежить від ставлення до певного явища суспільства або окремої людини.

Предметне значення співвідноситься з концептом ментального рівня, тобто тим цілісним уявленням про предмет, яке віддзеркалюється в свідомості й мові. У предметному компоненті значення відбиваються ознаки ментального рівня, які можуть бути імпліцитними і не реалізуватися в узагальненому вигляді в поняттєвому компоненті, а в конкретному вживанні у мовленні можуть фіксуватися як релевантні особливості явища. Особливо це помітно в МКС людини, свідомість якої згасає і залишаються в ній найяскравіші для неї риси явища. Наприклад, коли просили літню жінку в такому стані ідентифікувати кількох добре відомих їй людей за назвами, то вона видавала нестандартні характеристики, тобто «значення» в її розумінні: про дочку, яка її доглядала, вона сказала, що це її «мама», про сестру, з якою вони росли і жили, вжила не слово «сестра», а «скандальна жінка», про подругу, яку назвали на ім'я, — «гарна жінка» тощо. Отже, емоційно-оцінний компонент є важливим фактором в МКС.

Поняттєвий компонент лексичного значення — це вже не конкретне сприймання явища, а його узагальнення й інтерпретація на основі якоїсь характерної ознаки, предметний і поняттєвий компоненти перебувають у взаємодії, яка особливо помітна при порівнянні лексичного значення в мові і його функціонуванні в мовленні. У мовній системі експліцитно виявляються ознаки поняттєвого компонента, у мовленні ж завдяки семантичним елементам контексту на перше місце проступають конкретні його ознаки, а не тільки поняття про нього. Поняттєвий компонент значення є одиницею концептуального рівня картини світу.

МКС формується не тільки на підставі емпіричного сприймання довкілля, а й сама є генератором знань, про численні явища, які не підлягають безпосередньому сприйманню, а з'являються в свідомості внаслідок умовиводів за допомогою мови та її картини світу. Отже, МКС виступає як самопродукуюча система. За допомогою слів як складової частини МКС людство виробило знання про свій внутрішній світ і засоби вираження їх, про складні процеси в живій і неживій природі, сягнуло безміру всесвіту й глибин

будови атома або живої клітини. І всі багатоманітні явища світу позначаються словами, що органічно вписуються в лексичну систему мови і в мовну картину світу. Численні назви екзотичних просторів, рослин і тварин, яких ми ніколи не бачили, космічних світів, про які ми здогадуємось, у нашій свідомості вписуються в існуючий ментальний рівень і знаходять місце в концептуальній системі. Але на відміну від прямого для нашої МКС шляху від ментального рівня до концептуального поняттєвого, у випадку включення в МКС названих явищ відбувається від лінгвального (називання) й концептуального (поняттєвого) зворотній процес до ментального, набуваючи властивостей концептів, які на цьому етапі обростають численним ознаками, почутими із семної структури значення, що формується в тексті. При цьому відбувається генерування нового змісту, який може вкладатися в уже готову або змодельовану властивими тій чи іншій мові словотвірними засобами картину. У такий спосіб виникають ланцюжки або гнізда слів з одного кореня. Ланцюжки виникають при послідовності твірних основ, об'єднаних одним коренем (*легенда* — *легендарний* — *легендарність*), словотвірні гнізда характеризуються розгалуженістю твірних основ і словотвірних афіксів (*учити* — *учитель* — *учень* — *учнівський* — *учений* — *ученість* — *учительський*).

2.1.3. Семантичні компоненти лексичного значення, зумовлені внутрішньомовними факторами

Відомо, що на лінгвальному рівні в лексичній системі слова вступають у два типи відношень — парадигматичні й синтагматичні. Парадигматика передбачає розгляд однотипних одиниць мови у їх спільних і відмінних рисах на лінгвальному рівні МКС. Характеризуючи компонент значення, який виявляється в парадигматиці, Г. А. Уфимцева пише: «При парадигматичних протиставленнях (відношеннях) словесних знаків за їх номінативною цінністю (за значенням, закріпленням у номінації) виявляється семантичний залишок у вигляді розрізнявальної ознаки або спільного семантичного множника — так звана внутрішньомовна значимість слів (*valeur*)...» [142: 63]. Отже, у парадигматиці виявляються ті відмінності значень, які можна вилучити при зіставленні однотипних одиниць лінгвального рівня.

У залежності від семантичних ознак, за якими відбувається членування словникового складу, лексичні парадигми можуть бути простими й різною мірою складними. Прикладом найпростішої парадигми може бути антонімічна пара. Наприклад, слова

антонімічної пари *рух* — *спокій* ототожнюються за загальним значенням стану і протиставляються за його характером. Більш складними в МКС є парадигматичні відношення між членами синонімічної групи, у семантичних групах. Так, у семантичній групі *діброва*, *гай*, *байрак*, *бір* ототожнюючим, інтегруючим семантичним компонентом є більш загальне значення «ліс». Крім цієї основної ознаки, кожне з названих слів має ще й диференціальні ознаки: *діброва* — «листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб»; *гай* — «невеликий, переважно листяний ліс»; *байрак* — «ліс у яру, в долині»; *бір* — «шпильковий ліс». Отже, слова *діброва* і *гай*, крім значення «ліс», ототожнюються за ознакою «листяний ліс», але протиставляються наявністю — відсутністю визначеності породи дерев; *діброва* — «ліс..., у якому переважає дуб». Слова *діброва* і *гай* разом протиставляються слову *бір* за семантичною ознакою листяний/шпильковий, *бір* — шпильковий, *діброва* і *гай* — листяний.. Слово *байрак* на відміну від інших членів парадигми має топографічну характеристику («ліс у яру, в долині»).

Парадигматичні відношення дають можливість носіям мови добирати слово з найбільш точним і відповідним змістові висловлювання значенням [150].

Одним із видів парадигматичних відношень є зв'язки між лексико-семантичними варіантами (ЛСВ) полісемантичного слова. Д. М. Шмельов, а слідом за ним і Г. А. Уфімцева пропонують відношення між ЛСВ, на відміну від зв'язків між словами, називати епідигматичними [150: 50]. Оскільки в нашій роботі мовиться про парадигму значень, які можуть виражатися як окремими словами, так і ЛСВ одного слова, то ми будемо користуватися для сумірних значень в одній лексемі терміном парадигматичні відношення, які пов'язані переважно з концептуальним рівнем МКС.

Значення слова зумовлюється не тільки відношеннями між однотипними одиницями на концептуальному рівні, а й характером їх зв'язків, сполучуваності з іншими словами у висловлюванні на рівні лінгвальному. Вчення про лінійну співвіднесеність елементів становить синтагматику [150], а відношення між словами, що виникають при послідовному включенні лексичних одиниць у текст, є синтагматичними. Наприклад, значення іменника можуть відрізнитися наявністю /відсутністю присубстантивного керування. Так, іменник *гігант* має два значення: 1) велика на зріст людина, велетень; 2) видатна в якій-небудь галузі людина. Друге значення звичайно вимагає після себе родового відмінка іменника, який вказує галузь, у якій ця людина є видатною (гігант науки).

Синтагматичні диференційні риси відіграють значну роль як семантичний компонент і в структурі певних типів слів.

До компонентів лексичного значення, зумовлених синтагматичними відношеннями, належить також розрізнення двох слів або ЛСВ одного слова за властивістю їх обох або одного з них сполучатися з певним колом слів. Так, слова в парах *юний* — *молодий*, *кохати* — *любити* відрізняються тим, що перші сполучаються з іменниками, які називають осіб, а другі не мають такого обмеження і можуть сполучатися і з назвами істот і неживих предметів. Різні значення слова *гарячий* розрізняються сполучуваністю: 1) з конкретними предметами (*гарячі руки*, *гаряче сонце*, *гаряча піч* і т. п.); 2) із назвами станів, процесів (*суперечка*, *бій*, *почуття*); 3) із назвами людей чи істот (*гарячий кінь*). Значення слова *гіркий* розрізняються за сполучуваністю з назвами предметів, які мають смак, і з назвами абстрактних понять (*гірка доля*, *гіркий докір*). Щодо цього компонента лексичного значення в лінгвістиці немає єдиної думки. Так, Ю. Д. Апресян вважає, «що... тут слова відрізняються одне від одного не своїм власним змістом (відтінками значення), а значенням слів, що синтаксично сполучаються з ними» [8: 91]. Але ця думка цілком, гадаємо, обґрунтовано спростовується Н. Ю. Шведовою: «У викладі Ю. Д. Апресяна, — пише вона, — виходить, що, маючи найбільш загальне значення, слово вибірково сполучається з іншими словами. Але чим же визначається сама ця вибіркковість, як пояснити її в усіх випадках її конкретних виявів? Справа тут не в стилістичному розрізнюванні, а в тому особливому компоненті значення, який є» [147: 40] в одному слові і відсутній в іншому. Отже, елемент значення, зумовлений сполучуваністю слова, існує і нехтувати ним не можна. Хоч, зважаючи на взаємодію слів у процесі спілкування, слід визнати, що відповідний компонент виникає в результаті такого зв'язку.

Серед компонентів лексичного значення, зумовлених мовною структурою, виділяють також стильову маркованість слова, яка залежить від місця останнього в стильовій системі. Так, значення слів *припущення* і *гіпотеза* відрізняються не предметно-поняттєвою віднесеністю, а стильовою характеристикою: перше належить до нейтрального стилю, друге — до наукового.

Слова у парах *заперечувати* — *спростовувати*, *балакати* — *промовляти* відрізняються належністю до різних стилів мови. Роль стильового компонента значення особливо помітна при визначенні синонімічних зв'язків, де він може бути єдиною диференційною ознакою двох слів.

Другим структурно зумовленим компонентом лексичного значення є його сполучуваність, тобто властивість сполучатися з певним колом слів. Іменники *робота*, *праця*, *труд* є синонімами, але кожен із них відзначається своєрідністю сполучуваності: можна сказати *іти на роботу*, але не можна — *іти на працю*, можна сказати *польові роботи*, але не можна — *польові праці*. Властивість слова сполучатися з певним колом лексичних одиниць називається лексичною валентністю слова.

У ряді випадків важливою диференційною ознакою лексичного значення виступають деривативні зв'язки слова: значення з однаковим предметно-поняттєвим змістом і з однаковою стильовою маркованістю можуть відрізнятися тим, що належать до різних словотвірних парадигм. Так, дієслова *влучити* й *поцілити* відрізняються тим, що перше має співвідносний прикметник *влучний*, а друге співвідносного прикметника не має. Слово *хиба* має однокореневе дієслово (*хибувати*) і прикметник (*хибний*), а синонімічне *огріх* таких похідних не має. Подібні відмінності можуть виявлятися і в структурі значень полісемантичного слова, де окремі ЛСВ мають різні дериваційні зв'язки.

Отже, лексичне значення є складним і багатовимірним явищем, у якому відбиваються різні рівні мовної картини світу, воно, незважаючи на складну структуру, виступає для мовця цілісною одиницею з інваріантним для носіїв певної мови обов'язковим набором прикмет. Разом із тим на ментальному рівні в кожного з носіїв мови існує значний запас індивідуальних вражень і знань, що є джерелом для потенційних і реальних індивідуальних уявлень про явище. Явища, зумовлені парадигматичними відношеннями, належать до концептуального рівня, а зумовлені синтагматичними відношеннями, належать до лінгвального рівня, обидва типи відносин є засобом відображення окремих фреймів концепту рівня домовного.

2.2. ЛЕКСИЧНА ПОЛІСЕМІЯ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ МКС

Важливим явищем МКС, що дозволяє на лінгвальному рівні, обмеженому певною, хоч і незамкненою, кількістю одиниць виражати багатоманітність вражень від безкінечно великої кількості предметів і явищ, дій, властивостей, є полісемія — здатність за допомогою однієї лінгвальної звукової одиниці виражати кілька явищ ментального рівня.

Зміст значення найпомітніше виявляється при його зіставленні з іншими, особливо близькими за якимись ознаками, значеннями.

Тому для розгляду особливостей кореляції в МКС одиниць різних її рівнів ми й обрали семантичну структуру багатозначного слова.

Питання про лексичну багатозначність, про характер зв'язків між окремим ЛСВ в його структурі було предметом уваги лінгвістів у різні часи. При розгляді полісемії в основному звертають увагу на три аспекти її дослідження: 1) визначення природи і місця багатозначності в мовній системі; 2) характеристика семантичних змін у полісемантичному слові; 3) вивчення внутрішньої змістової організації багатозначного слова.

У поглядах на полісемію та її місце в мові існує два напрями. Представники одного з них заперечують існування полісемії слова. Другий напрямок, до якого належить і більшість сучасних дослідників, не тільки визнає існування багатозначності, але і вбачає в ній один із важливих засобів системної організації в лексичному складі досвіду.

У дослідників, які заперечують існування полісемії, ми бачимо два підходи. Перший із них полягає в тому, що кожне нове значення є окремим словом, омонімом. Так, О. О. Потебня писав із цього приводу: «Де два значення, там два слова». Такої ж точки зору дотримувався О. Шахматов, який зазначав: «Невірно думати, що слова мають кілька значень... Насправді ми маємо стільки слів, скільки дане фонетичне слово має значень» [146: 444]. Заперечуючи проти такого широкого розуміння омонімії та ігнорування полісемії, О. І. Смирницький відзначав, що при такому підході всеодно доведеться виділяти омоніми двох типів: 1) омоніми, що тісно пов'язані між собою за значенням; 2) омоніми, між якими немає ніякого конкретного лексико-семантичного зв'язку» [146: 444]. І далі він цілком слушно говорить, що, відкидаючи поняття полісемії, ми не можемо спростити характер залежності всередині лексичної системи, оскільки замість протиставлення полісемії та омонімії одержимо протиставлення двох типів омонімії, один із яких відповідає нашим уявленням про полісемію, а другий — про омонімію, тобто ми повертаємось до тих же двох типів протиставлення слів [116].

Другий підхід виявляють лінгвісти, які заперечують існування полісемії, вважаючи, що всі значення полісемантичного слова в синхронії об'єднані єдиним загальним значенням. При такому підході поняття полісемії знову-таки вилучається із вчення про мову. У літературі неодноразово заперечувалось існування «загального значення» в полісемантичному слові. Обидва названих підходи до розуміння значення слова — кожне нове значення є окремим словом, або усі значення полісемантичного слова

об'єднуються загальним значенням — передбачають, що слово є симетричним знаком (одне слово — одне значення, і навпаки, одне значення — одне слово), тобто, що кількість одиниць плану змісту і плану вираження однакова. Насправді ж, як погоджується більшість спеціалістів із семасіології, такої симетричності, одногодозначного зв'язку немає. У цьому виявляється одна з особливостей лінгвального моделювання світу. Адже у мовній картині світу враховуються відношення трьох її рівнів, у той час як при розгляді полісемії звичайно мовиться тільки про два — концептуальний, одиницею якого є поняття, і власне лінгвальний, що співвідноситься не тільки з поняттям, а і з концептом ментального рівня, який (концепт) містить велику кількість ознак і зв'язків явища. Саме на цьому останньому відношенні (лексичне значення — концепт) і виявляється асиметрія знака і значення.

Третій підхід до значення слова, який приводить до ігнорування поняття полісемії, полягає в невірному розумінні ролі контексту у виявленні значення. Більшість лінгвістів вважають, що контекст знімає полісемію і сприяє виявленню одного із значень, наявних у слові в мовній системі. Ми вже говорили, що в деяких напрямках структуралізму значення слова намагалися визначити тільки за мовним оточенням, дистрибутивними зв'язками. Із таким розумінням значення пов'язані спроби, які мають місце і в сучасному мовознавстві, перенести основний акцент у формуванні лексичного значення на контекст. Наприклад, О.Ф. Єфремов пише з цього приводу: «Неточною уявляється думка Р.О. Будагова: «Контекст усуває полісемію», — *наче слово поза контекстом має багато значень* (курсив наш. — Л. Л.). Правильніше вважати, що контекст не усуває, а навпаки, створює полісемію слова, даючи можливість з'явитися новим значенням із точним їх уживанням у кожному конкретному випадку. У літературі слушно відзначали, що автор наведених рядків та інші дослідники, котрі дотримуються такого погляду, не розрізняють вживання слова, що функціонує у мовленні, і появу нових на основі старого у контекстах. Більшість же лінгвістів вважає, що багатозначному слову властиві кілька реальних значень уже в мовній системі. Такого погляду дотримуються, наприклад, М. Бреаль, Ж. Вандрієс, Р. О. Будагов, В. В. Виноградов, В. А. Звегінцев, О. І. Смирницький, С. Ульман. Так, Ж. Вандрієс писав: «Не що інше як контекст всупереч різноманітності значень даного слова надає йому його «особливе значення», не що інше як контекст очищає слово від його минулих значень, нагромаджених пам'яттю, і створює йому його «актуальне» значення. Проте незалежно від його даного вживання

слово присутнє в свідомості [отже, на ментальному рівні.— Л. Л.] з усіма своїми значеннями, із прихованими і можливими, готовими з першого ж приводу зринуті на поверхню» [25: 47]. Це твердження, на наш погляд, правильно визначає роль контексту в формуванні й функціонуванні значень слова, однак не враховує подвійну функцію контексту: з одного боку, нові значення виникають і формуються через контекст, а з другого,— існуючі в слові на рівні мови значення конкретизуються в контексті. На нашу думку, саме в полісемії і узуальній, і оказіональній, виявляється зв'язок змісту слова з ментальним (превербальним) рівнем мовної картини світу: численні асоціації концепту можуть реалізувати на мовному рівні різні його ознаки. Наприклад, у слові *вишня* вербалізується уявлення про дерево і про його частину, а у слові *крило* — частина тіла птаха, а за подібністю і функцією «частина літака», а за зовнішньою подібністю — частина споруди. Нарешті в образному вживанні за функцією польоту виникає значення віртуального крила у фантазії, пісні тощо (на крилах фантазії, на крилах пісні).

У підході до питання про полісемію ми дотримуємось погляду, що полісемія є важливим засобом організації не тільки лексичного складу мови, але й усієї МКС. С. Ульман відзначає, що «полісемія створює стрижень усього семантичного аналізу» [157: 185]. Р. О. Будагов на підставі того, що більшість слів будь-якої розвиненої мови характеризується багатозначністю, робить висновок, що існує універсальний закон багатозначності. Багатозначність є найважливішим засобом організації мовної картини світу: усю багатоманітність ознак і зв'язків явища на ментальному рівні, вона організує в чітку лексико-семантичну систему. Якщо в поняттєвому компоненті значення відбувається перший ступінь узагальнення на основі окремого концепту, то в багатозначності здійснюється вищий рівень узагальнення і виявлення зв'язків між різними концептами.

Явище полісемії нерідко розглядається не тільки в лексико-семантичній системі, але і як один із способів словотворення — семантичний. Однак із погляду МКС полісемія є засобом організації лексико-семантичної системи як складової частини МКС, і концептуального, а врешті, й ментального її рівнів. Полісемія, різною мірою поширена в мовах, що зумовлюється їх характером. У мовах із розвинутою системою словотвірних засобів (до них належать, зокрема, й слов'янські мови) полісемія поширена меншою мірою, в мовах же, де словотвірні зв'язки відіграють меншу роль, полісемія охоплює до половини і більше словникового

складу. Так, у літературі наводились такі статистичні дані щодо питомої ваги полісемії в окремих мовах:

Слова	Російська	Англійська	Угорська	Українська (віддієслівні імен- ники)
Багатозначні	21,64 %	57,3 %	49,63 %	26%
Однозначні	78,36 %	42,7 %	50,37 %	74%

Таблиця наочно показує, що між російською мовою, з її розвиненою системою морфологічних засобів словотворення і мовами англійською та угорською існує велика відмінність щодо питомої ваги полісемії: у російській мові вона поширена більш як удвічі менше, ніж в англійській і в угорській. Ми не ставили своїм завданням зробити відповідні статистичні обрахунки щодо словника української мови в цілому, але у віддієслівних іменниках співвідношення моносемантичних і полісемантичних слів близьке до наведеного для російської мови (26 % і 74 %), що зумовлюється структурною їх типологією.

Наявність полісемії в мові пов'язана з тим, що слово є асиметричною одиницею, у якій немає однозначної визначеності між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови — слово. Інакше кажучи: слово може мати кілька пов'язаних між собою значень, і, навпаки, одній одиниці смислу може відповідати кілька одиниць мови — слів. Р.О. Будагов, гадаємо цілком слушно заперечує думку, що ідеальним станом був би такий, за якого кожному явищу відповідало б окреме слово. Такий стан теоретично можливий на концептуальному рівні МКС. Полісемія є одним із засобів узагальнення; у ній, власне, у вищій мірі, ніж у моносемії, відбивається узагальнювальна роль слова. В.В. Виноградов писав: «Жодна мова не була б спроможна виражати кожен конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені» [27: 34]. У цьому висловлюванні вказується на функцію полісемії — бути одним із важливих засобів організації лексичної системи, яка є найсуттєвішим засобом вираження МКС. О.С. Ахманова властивість однієї звукової оболонки служити для позначення кількох значень визначає так: «...У більшості випадків дані звукові оболонки служать для *позначення, існування і розвитку* складних і гнучких лінгвальних [курсив наш. — Л.Л.] значень; у цих випадках виникають слова, яким властива значна семантична ємність. Наявність багатозначності не перешкода в мові, а велике благо,

необхідне явище, яке дозволяє в найекономніший спосіб вмістити в лексичний склад усе зростаючі здобутки людського пізнання. Коли б для кожного нового явища чи поняття виникала нова назва, то лексичний склад став би безмежним за обсягом, громіздким і незручним для користування» [13: 124]. М. Сеченов обґрунтовував узагальнюючу роль слова з погляду психології: «Коли б людина запам'ятовувала кожне із вражень окремо, то від предметів найбільш буденних, якими є, наприклад, людські обличчя, стільці, дерева, будинки і т. ін., що становлять повсякденне оточення нашого життя, в голові її залишилася б така величезна кількість слідів, що мислення ними, в усякому разі в словесній площині стало б неможливим, тому що де ж знайти десятки і сотні тисяч різних імен для суми всіх бачених беріз, людських облич, стільців і як упоратися в думці з таким величезним матеріалом?» [113: 88]. Це пояснення повною мірою можна застосувати і до полісемії, про що писав Х. Касарес: «Якби чотири або п'ять тисяч слів, якими користується культурна людина, повинні були виражати таку ж кількість понять, не було б потреби в багатозначних словах. Полісемія, тобто об'єднання різних значень в одному мовному знаку, є неминучим наслідком диспропорції між кількістю знаків мови і величезною кількістю понять, які шукають вираження в мові» [55: 29]. Це свідчить про асиметрію ментального і лінгвального рівнів МКС. Суперечність між безмежністю досвіду й необхідністю зафіксувати його в якнайменшій кількості знаків-слів розв'язується завдяки узагальнюючій ролі слова (слово називає не окремі предмети, явища, а цілі класи їх) і наявності багатозначності завдяки виявленню зв'язків між явищами, що в лексичному складі на лінгвальному рівні виражаються певною кількістю смислових відношень між значеннями (метафоричні, метонімічні і т. ін.) і способами їх мовного вираження (значення прямі й похідні, конструктивно зумовлені, функціонально-синтаксично зумовлені, фразеологічно обмежені).

Отже, полісемія є важливим чинником організації МКС. За допомогою мінімальної кількості знаків вона дає змогу передавати максимальну кількість інформації, яку ми обираємо з багатоманітного світу ментального.

У складі полісемантичного слова одне із значень сприймається як основне, яке «нібито безпосередньо спрямоване на предмети, явища, дії, якості дійсності й відбиває їх суспільне розуміння». Це значення є семантичною опорою багатозначного слова, із ним (за невеликими винятками) прямо або опосередковано пов'язані всі інші значення. Основне значення в слові звичайно називають

прямим за характером номінації, інші ж ЛСВ є похідними, або вторинними.

Кожне окреме значення полісемантичного слова називається лексико-семантичним варіантом (ЛСВ) або семемою. У цій роботі користуємося першим терміном, уникаючи паронімії термінів *сема* і *семема*.

Кількість значень (ЛСВ) слова не є одиницею постійною. У процесі розвитку мови кількість ЛСВ може збільшуватись, і, навпаки, окремі значення можуть втрачатися. Тенденції до випадання певних значень із мови фіксуються в словниках такими позначками, як *застаріле*, *рідко*. Так, якщо ми порівняємо значення слова *брат* в Українсько-російському словнику у шести томах і в словнику Б. Грінченка, то помітимо, що в першому не подаються ЛСВ слова *брат*, пов'язані із старим цеховим устроєм: «Старший брат. В цехе: начальник над подмастерьями. Молодший брат. В цехе: лицо, служащее для посылок». Прикладом збільшення кількості ЛСВ може бути виникнення нових значень слів *спутник*, *корабель*, *верф* (космічні) для позначення космічних апаратів, що обертаються навколо Землі, нові значення слова *орбіта*, що виникли внаслідок посилення частотності й розширення сполучуваності його, внаслідок чого виникають сполучення «вийти на *орбіту* вічності, на *орбіту* рекордів, фестивалю» та ін. Динаміка розвитку семантичної структури слова є проявом динамічних процесів у структурі МКС, зокрема на її ментальному рівні, де відбувається переінтеграція ознак концептів: ознаки одних концептів зіставляються за асоціацією, виявляються спільні ознаки різних концептів.

Із сказаного можна зробити висновок, що поняття однозначності й багатозначності слова історично відносно: однозначне слово потенційно може стати багатозначним, і, навпаки, можливий такий стан, коли слово в процесі розвитку стає однозначним.

Слово, як відомо, має лексичне і граматичне значення, останнє виражається різними формами, що на лінгвальному рівні мають різний матеріальний вияв (словозмінні афікси, наголоси і т. ін.). Наприклад, іменникові властиві 12–13 граматичних форм, якщо він відмінюється в однині і множині, шість-сім граматичних форм, якщо є іменником *pluralia tantum* або *singularia tantum*. Слово у сукупності його лексичних і граматичних значень становить лексему [13: 214; 89: 412; 126: 18]. Однак у тексті ми користуємося не лексемами, а словоформою — окремим значенням (ЛСВ) у певній граматичній формі. Наявність різних граматичних форм створює гнучкість мовної системи відповідно до ментальних процесів.

Для багатозначного слова лексемою є звуковий комплекс у сукупності його лексичних значень у всіх граматичних формах. Так, для слова *зірка* властиві п'ять лексичних значень, що можуть виявлятися у 12 граматичних формах. У контексті ж реалізується тільки одна із потенційно закладених у лексемі форм: «У небі сяяли мільйони *зірок*» (Довженко), тут слово *зірок* виступає в лексичному значенні «самосвітнє небесне тіло» в граматичній формі родового відмінка множини.

ЛСВ багатозначного слова перебувають між собою в парадигматичних відношеннях, даючи можливість для кожного конкретного повідомлення вибирати один із них.

Наприклад, іменник *дорога* в парадигматиці має такі ЛСВ: 1) Смуга землі, по якій їздять і ходять. 2) Місце для проходу, проїзду. 3) Перебування в русі (йдучи або їдучи куди-небудь). 4) У знач. присл. дорогою. Під час руху, подорожування куди-небудь. 5) Правильний напрямок для руху кого-небудь. У реченні ж воно реалізує тільки одне із значень. Наприклад, «Ліна стояла край дороги, обвіяна гарячим степовим повітрям» (О. Гончар) — актуалізується перше; «Даючи «Москвичеві» дорогу, капітан відступився» (О. Гончар) — друге; «А Віталієві хочеться, щоб ще більше було таких віражів, щоб дорога їхня не кінчалася» — третє значення.

Багатозначність слова, як уже зазначалось, — не тільки один із важливих засобів системної організації лексичного складу мови, а й фактор організації мовної картини світу: вона дозволяє організувати наші знання про світ, наш ментальний рівень МКС. Справді, подивімось на будь-яке нове значення слова. Якою б мірою новизни воно не відрізнялось, ми завжди співвідносимо його із певними частинами лексичної системи, включаємо в семантичну структуру певного слова за якимись ознаками, властивими значенню цього слова. Останні в свою чергу відбивають асоціації явища у свідомості. Разом із тим, нове за якимись іншими ознаками вступає в опозицію з уже існуючими значеннями цього ж слова, через що й сприймається нами як нове значення в системі лексеми. Так, слово *центрифуга* спочатку означало «сепаратор, заснований на дії відцентрової сили». Із розвитком космічних досліджень воно набуло ще значення «апарат для тренування космонавтів, побудований за принципом центрифуги». У цих двох значень спільним є принцип дії апарата (за цією ознакою ЛСВ ототожнюються), протиставлення ж відбувається за функцією апарата. Космічні апарати називали *кораблями*, тоді і *полігон*, на якому монтують кораблі, називали космічною *верф'ю*. У слова

верф з'явилося нове значення, і в його структурі відбулося отождошення за функцією і протиставлення за характером кораблів, що монтуються. Таким чином, в розвитку слова можна накреслити два основних етапи. Спочатку з'являється уявлення про якийсь предмет або явище, одержане в результаті знайомства з ним на досвіді. Потім внаслідок узагальнення виникає поняття про явище, нарешті, необхідність дати йому назву, при цьому новий предмет чи явище асоціюються з якимось іншим предметом чи явищем, оскільки людина помічає в них спільну властивість. Перший етап у мовній картині світу співвідноситься з ментальним рівнем МКС, другий — із концептуальним — виробляється поняття за якоюсь ознакою, і нарешті, процес номінування — власне мовний. Однак після першого називання слово не ускладнене додатковими смисловими асоціаціями і становить просто знак предмета. За такої ситуації знак є абстрагованим від додаткових напашарувань. Наприклад, слово *дерево* мало б не більший зміст, ніж позначення дерев на топографічній карті, і мало б обмежені можливості для формування вторинних значень. Для того щоб слово (у нашому випадку *дерево*) стало явищем мовної картини світу, а не тільки знакової системи, необхідно, щоб у свідомості мовця була присутня певна кількість ознак, що зберігаються на ментальному рівні. У такому разі слово набуде справді лексичного значення, яке містить не тільки вказівку на конкретний предмет чи поняття (знак), а і цілий комплекс супутніх ознак, які ми визначаємо як семи.

Із усього сказаного можна зробити висновок, що полісемія є продуктивним засобом збагачення й організації лексичного складу як однієї зі складових частин МКС.

Багатозначність слова відбиває парадигматичні зв'язки кількох його значень, закладених у мовній структурі на концептуальному рівні. Із цього випливає, що в систему багатозначного слова входять не всі асоціативні зв'язки ментального рівня, не всі значення слова, що зустрічаються в мовному спілкуванні, а тільки відсто-яні й закріплені лінгвальною практикою. Наприклад, коли поет говорить про *полотна снігів, шовкову мелодію чи шовковий шум нив, про те, що «земля пила снігові води...», що «тихий шепіт пливе над нивами»* (М. Коцюбинський), то це зовсім не означає, що словам *полотно, шовковий, пити, плисти* властиві значення, які дозволяють їм вступати в наведені сполучення слів. Ці значення ситуативні й виникають у випадку, коли слово вживається у невласливих йому семантичних зв'язках. Однак такі вживання

ґрунтуються на асоціаціях автора, пов'язаних із об'єктивними зв'язками явищ на ментальному рівні. У словниках такі значення, як правило, не визначаються, бо вони належать не до мовної структури, а до індивідуального мовлення і є проявом динамічних процесів індивідуальних МКС. Місце для вивчення такого роду переносних значень — у стилістиці, зокрема у працях, що вивчають стилістичні особливості мови окремих письменників.

Вигук *ай* у тексті «Вечерю подала хазяйська дочка. Це було те *ай!*», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке» (М. Коцюбинський) теж має оказіональне значення «дівчина» і не просто дівчина, а та, що сказала «*ай!*». Оказіональним є і значення слова *треба* в реченні: «Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати» (М. Коцюбинський). У цих випадках вигук (*ай*) і слово категорії стану (*треба*) виступають у функції іменника. Оказіональні значення слова не тільки в художній, а й у повсякденній мові трапляються дуже часто, відбиваючи численні індивідуальні картини світу, що переливаються барвами мови.

Оказіональні вживання слова можуть стати основою для виникнення нового його значення, але це буває не завжди. При оказіональному вживанні слова, як правило, використовуються асоціативні зв'язки, що в узуальному значенні не відіграють ролі. Чим свіжіші й несподіваніші асоціації, тим яскравішим є образ. Так, у сполученні *казка сивоброва* (А. Малишко: «Десь із темними ночами, з тихими речами Встала казка сивоброва в мене за плечами») слово *сивоброва* набуває образного, нового значення, розкриваючи тим самим і древність народного художнього слова і зв'язок із старими людьми, дідусями і бабусями, що розповідають казки. Таке ж образне значення мають у А. Малишка слова *золото* і *нить* у поезії про солов'я:

Тихе літо знов наснитися
День і синь, і все, як є,
Соловейко — сіра птиця
Пісню-золото кує.

*Заплітає в пісню ниті
Із струмків, лугів, дубів.
З вечорової блакиті
Закликає голубів.*

У наведених текстах оказіональні значення ґрунтуються на імпліцитних семах. Тривалий час у лінгвістиці (особливо соціологічного спрямування) наголошувалось на тому, що значення слова містить об'єктивний зміст, який забезпечує взаємне розуміння в процесі комунікації. Однак іще О. О. Потебня у слові виділяв знак, значення і значимість. Зміст знака співвідноситься із явищем позамовного ряду, тобто виражає однозначну співвіднесеність звуковий комплекс (слово) — явище чи предмет. Значення ж слова

містить іще додаткові ознаки, зумовлені нашим ментальним світом(превербальний рівень картини світу), причому частина ознак у процесі спілкування стала спільною, а частина залишається, так би мовити, для індивідуального вибору за бажанням. Саме такі ознаки і стають семантичною основою для творення оказіональних значень, що ґрунтуються на суб'єктивних семах.

О. О. Потебня із приводу ролі суб'єктивних і об'єктивних елементів у мові писав: «...галузь мовознавства [читаємо «мова». — Л. Л.] народно-суб'єктивна. Вона дотична, з одного боку, до галузі чисто особистісної індивідуально-особистісної думки, а з другого — з думкою науковою, що являє найвищий у цей час ступінь об'єктивності» [96: 128]. Саме на суб'єктивних елементах ментального світу виникають численні індивідуальні перекладення слова, у тому числі художні, що належать до поетичної картини світу письменника. Зрозумілими ж для читача вони стають, з одного боку, завдяки спільному для мовного колективу значенню, яке ускладнюється образом, а з другого — спільному об'єктивному світові.

2.2.1 Структура полісемантичного слова

Полісемантичне слово не є простою сукупністю номінативних одиниць, що мають однаковий фонемний склад і семантично пов'язані значення. Усі значення (ЛСВ) в багатозначному слові перебувають у лінгвальних зв'язках і являють собою мікросистему з чіткою організацією складових частин.

Системність полісемантичної лексеми слова починається з того, що одне із значень сприймається нами як основне, що безпосередньо пов'язане з основою концепту предмета, явища, дії і якості й відбиває його суспільне розуміння, тобто це слово є знаком відповідного явища. Це значення є опорою і суспільно усвідомленим фундаментом усіх інших значень і вживань слова, через що і називається прямим номінативним.

Інші ЛСВ теж виконують переважно номінативну функцію в мовній системі, але вони співвідносяться не безпосередньо з концептом, а усвідомлюються через певні ознаки концепту. Такий ЛСВ у структурі багатозначного слова називається прямим номінативним значенням. Наприклад, значення слова *ніс* «передня частина пароплава або літака» усвідомлюється через зіставлення із прямим номінативним — «орган нюху, що міститься на обличчі людини». Іменник *блискавка* мав спочатку значення «зигзагоподібна електрична іскра — наслідок атмосферної електрики

в повітрі, що буває під час грози». За ознакою швидкості дії це слово набуло два переносних значення: «Невелика стінна газета, що виходить зразу ж після якої-небудь важливої події з метою її висвітлення», і «телеграма, що передається негайно». Оскільки ЛСВ походять від прямих номінативних, їх називають похідними номінативними значеннями. Похідні значення майже завжди є переносними за походженням. Пряме номінативне значення здебільшого є первинним, хоч можливі і випадки, коли синхронічна структура багатозначного слова не збігається з його історичною структурою. Так, слово *благородство* «СУМ» подає в трьох значеннях: 1) «чистота моральних якостей, чесність, порядність»; 2) «висока якість, довершеність, досконалість»; 3) «належність до дворянського стану, роду». В історичному плані прямим номінативним значенням у цьому слові, очевидно, було третє, про що свідчить етимологія слова. З погляду сучасної мови прямим номінативним є перше. При визначенні структури багатозначного слова в сучасній мові пряме і похідні значення розглядаються з погляду сучасного стану.

2.2.2. Типологічна структура слова

Асоціативні зв'язки ментального рівня відбиваються в типологічній структурі слова.

У межах багатозначного слова може існувати різна залежність між прямим номінативним і похідними значеннями. Залежність і взаємозв'язки між окремим ЛСВ становлять типологічну структуру слова, у якій виражається різний ступінь залежності значення від концепта.

Типологічна структура розрізняється насамперед кількістю значень. Так, серед полісемантичних іменників слова з двома ЛСВ посідають близько 68 %, тризначні — близько 20 %, чотиризначні — близько 8 %, лексеми з більшою кількістю значень — 4 %*.

За характером організації ЛСВ в багатозначному слові відзначають три основних типи полісемії: 1) радіальна, при якій усі непрямі значення походять безпосередньо від прямого; 2) ланцюжкова, за якої кожне наступне значення є похідним від найближчого попереднього; 3) радіально-ланцюжкова, яка сполучає в собі обидва перших типи.

У лексемах із двома значеннями виділяються два типи залежності — підпорядкована (одно значення є прямим, а друге похідним

* Обчислення подаються за аналізом близько 2000 багатозначних віддієслівних іменників в українській мові.

від нього) і паралельна, при якій два значення виникають не внаслідок перенесення назв, а утворилися паралельно від однієї твірної основи за допомогою однакового або полісемантичного афікса. Прикладом такого зв'язку може бути іменник *братство*, що має два значення: 1) єднання; 2) *збірн.* до брат. Таку ж структуру мають іменники *борець*, *вагозов*, *величання*.

У лексемі з трьома і більшою кількістю значень можна виділити, крім згаданих вище типів радіальної і ланцюжкової полісемії, в рамках радіальної — два види: а) залежність з однорідною; б) неоднорідною підпорядкованістю. Інші структури являють собою певні комбінації названих типів. Найпростішою є полісемантична структура, в якій усі похідні значення пов'язані з прямим номінативним безпосередньо. Наприклад, для слова *блиск* у Словнику української мови в 11 томах наводяться чотири значення: 1) яскраве сяяння, світіння; 2) перен. багатство, розкіш, пишнота; 3) тільки одн. яскравий прояв високих якостей, таланту, розуму; 4) складова частина деяких мінералів. У цьому слові прямим номінативним є перше значення, а всі інші сприймаються як похідні від нього.

Семантична структура багатозначного слова може бути і складнішою. Кожне наступне похідне значення може розвиватися не безпосередньо з прямого, а з попереднього похідного. У такій структурі значення утворюють своєрідний ланцюжок. Так, у слові *жменя* можна виділити три значення: 1) долоня і пальці в зігнутому стані; 2) кількість чого-небудь, яка вміщується у жмені; 3) незначна кількість чого-небудь. У цій структурі кожне наступне значення походить від попереднього.

Залежність між значеннями полісемантичного слова буває і складнішою, в ній можуть поєднуватися ланцюжкова залежність значень і супідпорядкованість. Наприклад, у слові *дорога* (схема 3) можна виділити п'ять значень: 1) смуга землі, по якій їздять і ходять. 2) місце для проходу, проїзду. 3) перебування в русі (їдучи або їдучи куди-небудь). 4) у значенні присл. Дорогою. Під час руху, подорожування куди-небудь. 5) правильний напрямок для руху кого-небудь. Друге, третє і п'яте значення виводяться безпосередньо з першого, а четверте є похідним від третього. У складних структурах можуть бути похідні I, II, III і т. д. ступеня. Наприклад, в слові *жар* виділяють чотири значення: 1) розжарене вугілля; 2) сильне тепло, що йде від чого-небудь розжареного; 3) підвищена температура тіла при захворюванні; 4) про запальність, пристрасність. Уявляється, що друге значення

є похідним від першого, третє і четверте — від другого. Отже, друге значення є похідним першого ступеня, III і IV — другого.

Можливий варіант, коли слово має кілька номінативних значень і з погляду сучасної мови важко (або й неможливо) визначити пряме і похідні значення. Таким, наприклад, є слово *земля*, що має кілька значень: 1) «третя за порядком від Сонця планета»; 2) «верхній шар земної кори»; 3) «речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори»; 4) «суша» (на відміну від водяного простору); 5) «грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин»; 6) «країна, край, держава», — серед яких важко визначити пряме. Структури такого типу є дифузними за топологічною структурою, що відбиває недостатню розчленованість явища в дійсності й у свідомості.

2.3. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Ми розглянули питання про роль номінативних одиниць — слів у мовному відображенні картини світу, визначили роль лексичної полісемії як засобу узагальнення і систематизації знань про світ й економної їх експлікації. Однак відношення між явищами ментального рівня і власне лінгвального виражаються не тільки за допомогою слів, а і складною системою відношень лексико-граматичних категорій, словотвірних явищ і процесів із одиницями лексико-семантичного рівня — словами та лексико-семантичною системою в цілому. Якщо лексичне значення корелює з денотатом, то граматичні категорії співвідносяться з певними типами відношень між явищами в об'єктивному світі і їхнім відбиттям у свідомості та мові. Проаналізуємо роль лексико-граматичних категорій у формуванні МКС та її лексико-граматичної системи, зокрема багатозначності, на прикладі категорії перехідності/неперехідності дієслова.

Оскільки граматична сторона дієслова досліджувалася в мовознавстві, у тому числі українському, неодноразово, ми не будемо без потреби торкатися цього аспекту, зосередивши увагу на тих питаннях, що стосуються ролі категорії перехідності/неперехідності у структурі багатозначного віддієслівного іменника.

Для розгляду ролі лексико-граматичних категорій у мовному моделюванні світу ми обрали віддієслівні іменники тому, що, з одного боку, у них виявляється система регулярних семантичних переходів, а з другого, мотивована дієсловом полісемантична лек-

сема в багатьох випадках виявляє розвинену систему, що відбиває певний фрагмент ментального рівня МКС у співвіднесеності з фрагментом рівня лінгвального. Мовна транспозиція одних частин мови в інші (у нашому разі семантики дієслівної в іменникову) у формуванні МКС відіграє важливу роль, бо дозволяє виражати різний рівень узагальнення й конкретизації, а також компактно подати цілі класи ознак концепту в системі, це у свою чергу робить мовну картину чіткою і прозорою при мінімальній кількості розрізнявальних одиниць.

Унікаючи запровадження зайвих термінів, будемо користуватися традиційними назвами «пряме» й «похідне значення», маючи на увазі синхронічні зв'язки й залежності ЛСВ, тим більше, що поняття «похідне значення» включає в себе з необхідністю й опосередкований характер номінації, через пряме значення.

2.3.1. Залежність семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності та валентності мотивуючого слова

Питання про типи значень віддієслівних іменників і характер семантичних змін у них привертало до себе увагу дослідників кількох поколінь. О. О. Потебня і М. М. Покровський, О. О. Шахматов, А. Мейє та В. Вондрак, В. В. Виноградов, С. І. Ожегов, О. С. Ахманова та багато інших лінгвістів стоять біля джерел вивчення системи значень віддієслівних іменників. Так, питання про семантичні переходи в системі віддієслівних іменників вивчали О. О. Потебня і М. М. Покровський, цей аспект дослідження цікавив В. В. Виноградова й С. І. Ожегова. Наприклад, В. В. Виноградов аналізує відношення словотворення до граматики й лексикології. Він показує, що словотвір і семантика слова перебувають у взаємодії, але типи значень при цьому він, як і його попередники, розглядає в основному в діахронії, у плані семантичних переходів.

Система значень віддієслівного іменника відбиває різноманітні зв'язки на ментальному рівні. Звичайно у віддієслівних іменників виділяють кілька типів значень: процесуальні, суб'єктні, об'єктні, знаряддя або засобу дії, результату, місця, часу її, рідше інші типи. У розвитку цих значень існує певна регулярність, з приводу чого С.І. Ожегов, наприклад, писав: «Відомо, що багатьом словотвірним розрядам слів властиві зовсім регулярні способи розвитку значень. Віддієслівні іменники, крім назв самої дії, можуть розвивати і значення знаряддя дії, ... результату дії, ... місця дії... Проте можливості розвитку подібних значень властиві дієсловам

не всіх смислових типів» [91: 53]. Структура полісемантичного віддієслівного іменника, парадигма значень того чи іншого семантичного класу імен досліджена мало. Ми й спробуємо визначити смислові відношення між ЛСВ віддієслівних іменників різних типів із лексико-граматичною категорією перехідності дієслова, яка виражає відношення дії до її суб'єкта й об'єкта, а також показати, які типи значень можуть бути представлені в парадигмі полісемантичного слова, як виявляється парадигма значень в мікросистемі іменників, мотивованих одним дієсловом.

Семантика віддієслівного іменника мотивується не тільки дієслівною основою, а й словотвірними афіксами. Так, І. І. Ковалик, говорячи про словотвірне значення, яким у віддієслівних іменниках є значення дії, пише: «Словотвірне значення — це абстрактне узагальнене значення мотивованого слова, що ґрунтується на співвідношенні семантики похідного (мотивованого) і твірного (мотивуючого) слова та виражається певними внутрішньословесними словотворчими засобами — відповідним типом мотивуючої твірної основи та афіксами» [59: 18].

При трансформації дієслівної семантики в іменникову, пише один із дослідників, «віддієслівні іменники обов'язково потрапляють до певних граматичних розрядів іменника. (істот — неістот, осіб — неосіб, певного роду...)». У відповідності з цим ми й поділяємо слова при аналізі структури багатозначних іменників, мотивованих дієсловом, на три групи за характером прямого значення: іменники з прямим значенням дії (у 1094 словах), іменники з прямим значенням предметів і явищ (406 слів), іменники із прямим значенням осіб (165 слів). Кожна із цих семантичних груп слів має свої особливості в наборі значень і їх організації, що відбивають відношення на ментальному рівні, які сформувалися внаслідок спостереження об'єктивних явищ.

Віддієслівні іменники становлять своєрідну семантичну підсистему імен, у якій сильно виражені зв'язки з мотивуючим словом. У цьому розділі ми спробуємо розглянути питання про типи значень іменників, мотивованих дієсловом, їх відношення в багатозначному слові з погляду залежності від категорії перехідності дієслова, яка, на нашу думку, є однією з визначальних у системі значень по даного класу імен. Залежність систем ЛСВ багатозначного віддієслівного іменника від мотивуючого слова настільки суттєва, що виявляється не тільки на рівні ЛСВ, а й на рівні лексем, оскільки знаходить вираження не тільки у відношенні «ЛСВ дієслова — ЛСВ віддієслівного іменника», а й впливає на систему похідних значень і семантичну структуру відповідного іменника

в цілому, виражаючи певний фрагмент МКС. Вивчення поставленого питання має важливе теоретичне і практичне значення для розуміння як лексичної системи і її організації в цілому, так і для розуміння глибинної структури ментального рівня МКС. Ця проблема досліджувалася мало, особливо на матеріалі української мови, тому ми й зупинимось на ній докладніше.

В. М. Русанівський, характеризуючи категорію перехідності/неперехідності дієслова, пише: «Категорія перехідності/неперехідності випливає з семантики дієслова, вона виявляється в здатності лексеми виражати ознаку або самотійно, або в безприйменниковому поєднанні з іменниками, що не мають знахідного відмінка» [110: 87]. Близьке до цього визначення перехідності/неперехідності дає А. О. Загнітко, а також І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська [28].

На певну залежність між розрядами значень і категорією перехідності в загальних рисах вказує О.Ф. Пінчук: «Процесуальні та агентивні назви і назви місця дії творяться як від основ перехідних, так і від основ неперехідних дієслів. Назви ж результату дії та об'єкта дії — лише від основ перехідних дієслів. У ряді іменників поєднуються значення процесуальні і місця дії... об'єкта і результату...» [93: 27]. У цьому визначенні характеризується синтаксична перехідність, що виражає зв'язки дієслова з прямим об'єктом. Однак у літературі із семасіології вживається поняття семантичної перехідності, яка виражає зв'язки дієслова з будь-яким об'єктом; «поняття «семантичної перехідності», тобто об'єктних дієслів, семантика яких виражає вплив, спрямованість на об'єкт, охоплення останнього дієслівною дією і т. ін.; ширше, ніж синтаксична перехідність, семантично об'єктні дієслова можуть бути і часто бувають синтаксично неперехідними, пор., наприклад, у російській: *удивляться чему, радоваться кому, чему; восхищаться чем* и т.п.» При такому розумінні семантичної перехідності неістотним є синтаксичний спосіб її вираження.

Аналіз семантичної структури багатозначних іменників, мотивованих дієсловами, показує, що для мотивації іменникових значень суттєвою є насамперед та частина перехідності семантичної, яка зумовлюється наявністю в слові синтаксичної перехідності, пов'язаної з присутністю прямого об'єкта, оскільки в системі іменників, співвідносних із дієсловом, обов'язково виявляються значення, пов'язані з прямим та супровідними при ньому об'єктами, інші ж типи об'єкта в системі значень іменника факультативні. Свідченням зв'язку системи значень іменника, співвідносного з дієсловом, із категорією перехідності є також те,

що в синтаксично неперехідних дієсловах зв'язок із непрямим об'єктом дуже рідко трансформується в іменникове значення, а в іменниках, мотивованих транзитивним дієсловом, виявляється навіть значення знаряддя, яке часто супроводжує дію, спрямовану на об'єкт. Інші типи об'єктних відношень реалізуються рідко і тільки за якихось особливих семантичних умов, що містяться в поняттєвому, концептуальному осередку мотивуючого значення. Тому поняття семантичної перехідності необхідно підкорегувати через трансформацію в іменники: якщо в системі іменників дієслову відповідають певні значення, то дієслово можна розглядати як перехідне, а якщо відповідний іменник відсутній, то й дієслово не є перехідним у семантичному плані.

Із категорією перехідності дієслова тісно пов'язана його валентність. Неперехідні дієслова переважно є одновалентними, тобто такими, що вживаються із суб'єктом дії. Рідше вони бувають двовалентними (*командує* — хто, ким; *керує* — хто, ким — чим). Перехідні ж дієслова, як мінімум, є двовалентними, тобто їм властиві обов'язкові синтаксичні зв'язки із суб'єктом і прямим об'єктом (*малює* — хто, що [знах.]; *вишиває* — хто, що і т. ін.). Поширеними є також тривалентні перехідні дієслова, які мають зв'язок із суб'єктом, прямим об'єктом і непрямим об'єктом із значенням знаряддя або засобу дії в орудному відмінку (*вибиває* — хто, що, чим; *карбує* — хто, що, чим і т. ін.). Питання про синтаксичну валентність дієслова докладно розглядається у згаданих вже працях А. О. Загнітка, І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської, присвячених теоретичній граматиці української мови. Саме у синтаксичній валентності перехідного дієслова «запрограмовані» можливі в мовній системі значення іменника, мотивованого таким дієсловом, потенціальні ЛСВ його, що складають семантичну парадигму слова, і навіть більше — систему мотивованих дієсловом іменників.

Так, якщо дієслово має дві валентності, що виражають зв'язки із суб'єктом і об'єктом дії, то в семантичній парадигмі мотивованого ним багатозначного іменника потенційно можливі значення дії, суб'єкта й об'єкта її. Валентність, що зумовлює зв'язок дієслова з об'єктом, мотивує значення об'єкта дії або результату її в структурі іменника. Така семантична парадигма відбиває певний фрагмент МКС, елементи якого співвідносні з фрагментами ментального домовного й концептуального рівня МКС.

Залежність системи значень іменника, мотивованого дієсловом, від категорії перехідності пояснюється своєрідністю семантики дієслова. Г. А. Уфимцева, характеризуючи знакове значення ді-

єслівних лексем, пише: «Якщо в іменних лексемах поняттєва і предметна віднесеності (сигніфікат і денотат) сполучаються в межах номінативного значення одного й того ж словесного знака, то в дієслівних лексемах, що виражають своєю семантикою поняття відношення, їх (сигніфіката і денотата) взаємодія нібито виноситься за рамки дієслівної лексеми і переноситься в галузь синтагматичних відношень дії (стану, процесу), які виражаються дієсловом, до його об'єкта чи суб'єкта, або до того й другого одночасно. Тому співвіднесеність дієслівних лексем із предметним рядом, подібно самим предметам, які розкриваються через їхні властивості й відношення, передбачає наявність смислових зв'язків дієслова з предметними іменами і маніфестується в моделях суб'єктно-об'єктної локалізації дієслівної дії» [142: 117]. Ця складна взаємодія дієслівних ознак і зв'язків на лінгвальному рівні відповідає адекватно складним відношенням дії, що існують на рівні ментальному. Оскільки відношення до суб'єкта й об'єкта входять до складу семантичної структури мотивуючого дієслова, то ці компоненти смислової структури мотивуючого слова знаходять вираження і в семантичній парадигмі віддієслівних іменників у вигляді похідних ЛСВ при прямому значенні дії або ж окремими словами.

Найбільш виразно вмотивованість семантичної парадигми багатозначних віддієслівних іменників категорією перехідності дієслова виражається в словах із прямим номінативним значенням «дія або стан за значенням відповідного дієслова», тому ми й зупинимось передусім на цій семантичній групі іменників.

2.3.2. Семантична парадигма віддієслівних іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами

Полісемантичні іменники цієї семантичної групи, співвідносні з перехідними дієсловами, в обстеженому нами матеріалі представлені 739 словами. Ми відзначали вже, що семантична парадигма віддієслівного іменника може залежати або від характеру зв'язків між ЛСВ мотивуючого слова, або від семантичної перехідності мотивуючого дієслова і тих елементів його значення, які виражаються у валентності, зумовленій перехідністю. Перший тип відношень у групі іменників із прямим значенням дії представлений словами, у яких і похідні значення є назвами дії. До цього типу належать 124 багатозначних іменники, мотивованих перехідним дієсловом. Другий тип становлять іменники, що при прямому значенні дії мають похідні не-дії (вони становлять

в аналізованій групі 615 слів). Розглянемо насамперед іменники, значення яких безпосередньо зумовлені семантичною перехідністю мотивуючого слова.

Іменники мотивовані двовалентними дієсловами, у семантику яких входять зв'язки із суб'єктом і прямим об'єктом дії. Значну групу полісемантичних віддієслівних іменників становлять такі, які мотивуються основою перехідного дієслова з двома семантичними валентностями, що виражають необхідні зв'язки дії із суб'єктом і прямим об'єктом її. Таким іменникам, крім значення дії, властиві потенціальні два похідних значення — суб'єкта й об'єкта, або ж суб'єкта й результату її. Значення суб'єкта, як відзначали вже й інші дослідники [93: 27], від категорії перехідності не залежать. Значення об'єкта і результату зумовлюються зв'язками мотивуючого дієслова з прямим об'єктом, вони не зустрічаються в структурі одного полісемантичного слова разом, отже, перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Це дає підстави гадати, що значення об'єкта й результату в структурі полісемантичного віддієслівного іменника є не окремими типами, а варіантами одного значення.

Оскільки більшість полісемантичних іменників дієслівного походження мають два ЛСВ, то в них може реалізуватися, крім значення дії, переважно одне із потенційно можливих значень.

а) Іменники типу *вивіз, видання, висів, відвід, відправлення, вкладення, довіз, досів, завіз, запозичення, засів* при прямому значенні дії мають похідні, що виражають об'єкт її: *відправлення* — «предмет, що пересилається поштою (бандероль, лист, посылка)»; *вивіз* — «те, що вивезене»; *запозичення* — «те, що запозичене»; *нагрів* — «поверхня чого-небудь, площа, яку нагрівають»: «Іншим часом, за інших обставин, довго, певно, оплакували б вони цю страшну *втрату* (дія) свого роду, але війна — теж життя» [О. Довженко]; «Ці страждання і втрати (об'єкт), й споглядання жакливого, — чи облагородили вони вашу душу, очистили?» [О. Довженко]. Об'єктні значення є одним із найпродуктивніших типів похідних у іменниках із прямим значенням дії, утворених від перехідних дієслів, вони становлять понад 20 % (324 похідних ЛСВ із 1111) усіх похідних значень у іменників із цим типом мотивуючої основи. Система ЛСВ іменників із похідним значенням об'єкта дії може бути ускладнена наявністю двох і більше похідних об'єктних: *набір* — 1) дія зі значенням «набирати»; 2) наймані, завербовані для чого-небудь люди; 3) сукупність однорідних предметів, які разом становлять щось ціле; 4) друк, сукупність набраних літер, що відтворюють який-небудь текст; *надбання* —

1) дія зі значенням «надбати»; 2) те, що хто-небудь здобув, що йому неподільно належить; 3) те, що придбано, нажито.

У слові *надбання* два похідних об'єктних значення, а в слові *набір* три.

б) Другу групу іменників, мотивованих перехідним дієсловом із двома семантичними валентностями, становлять такі, структура яких складається із значень «дія» і «результат дії». До цієї категорії належать, наприклад, іменники *наковка*, *недопал*, *витяжка*, *вилов*: *завоювання* — 1) дія за значенням «завоювати»; 2) перемога, досягнення, успіх, здобуті в боротьбі, праці; *вилов* — 1) процес виловлювання риби, тварин; 2) те, що виловлене, «одержане виловлюванням»; *офарблення* — 1) дія за значенням офарбити, пофарбувати»; 2) колір, забарвлення; *дослідження* — 1) дія за значенням «досліджувати», дослідити; 2) наукова праця, у якій досліджується яке-небудь питання: «...урочисте *відкриття* (дія) конгресу призначене на неділю, 1 лютого» [«Спортивна газета»]; «Із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі *відкриття* (результат)» [О. Гончар].

Значення результату в іменників, утворених від перехідних дієслів, що називають конкретні дії, є конкретними, як у словах *вилов*, *дослідження*, *офарблення*. При іменниках, співвідносних з дієсловами із значенням інтелектуальної діяльності, похідні результату є назвами абстрактних понять: *виховання* — 1) дія за значенням «виховувати, виховати»; 2) сукупність знань, культурних навиків, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку людини і є наслідком систематичного впливу, навчання; *виучка* — 1) дія за значенням «виучувати, виучити»; 2) сукупність знань, навиків, набутих внаслідок навчання чого-небудь: «Найдорожче, що має в житті, сина єдиного, віддала вона тобі на *виховання* (дія)» [О. Гончар]. «...розумінню іноземної дуже перешкождали деякі риси його *виховання* (результат)» [О. Довженко] У іменників, мотивованих дієсловами мовлення, думання, ЛСВ результату має значення змісту мовлення або думки. Такими є похідні ЛСВ слів *висловлення*, *запевнення*, *намова*, *наговор*, *обмова*, *лайка*, *картання* із значенням мовлення, *міркування* із значенням мислення. Значення цього типу становлять серед похідних ЛСВ іменників з мотивуючою основою перехідного дієслова близько 13 % (144 похідних ЛСВ), отже, належать теж до продуктивних.

У складі одного полісемантичного слова може бути два і більше похідних результату дії: *насічка* — 1) дія за значенням «насікати, насікти»; 2) висічений на метали, камені і т. ін., оздо-

блений іншим металом рисунок для прикраси; 3) зарубка, нарізана на чому-небудь.

Серед іменників із похідними об'єкта та результату при прямому значенні дії чимало утворених за моделлю «Од + ка». Словотвірний аспект питання про утворення такого типу розглядається в роботах О.Ф. Пінчука. Він же звертав увагу на можливість поєднання процесуальних значень із, як він зазначає, «факультативними» значеннями результату й об'єкта дії в одному слові. Нам уявляється, що термін «факультативний» для цього типу значень не зовсім вдалий, оскільки в системі іменників, мотивованих певним дієсловом, як ми побачимо далі, обов'язково наявні значення, пов'язані з усіма семантичними валентностями. Той же дослідник цілком слушно відзначав, що в сучасній українській літературній мові модель «Од + ка», у значенні процесуальних назв та назв результату дії витісняється більш активною синонімічною моделлю «Од + ння, ття» [93: 27]. Це підтверджується й іншими дослідниками, один із яких відзначає, зокрема, що «у творах українських класиків Т. Шевченка й І. Котляревського немає власне абстрактних іменників із суфіксами *-ення*, *-ття*» [6: 26]. Отже, динаміка словотвірного розвитку іменників із значенням дії у зв'язку з інтелектуалізацією мови і розширенням сфери абстрактного відбувається шляхом поширення моделей із суфіксами *-ння*, *-ття*, що є прикладом взаємодії ментального й лінгвального рівнів МКС.

2.3.3. Іменники, мотивовані перехідними дієсловами з трьома семантичними валентностями

Цей тип являють іменники, утворені від перехідних дієслів, які керують прямим об'єктом у знахідному відмінку і непрямим в орудному інструментальному. У таких слів при прямому процесуальному значенні потенційно можливими є, крім значень дії, три типи похідних ЛСВ відповідно до валентності дієслова: об'єктні, суб'єктні відповідають зв'язкам дієслова із суб'єктом, і значення знаряддя або засобу дії відповідають зв'язкам дієслова з непрямим об'єктом в орудному відмінку. Ми вже говорили, що в більшості віддієслівних іменників цього типу реалізується одна з потенціальних можливостей. Це пояснюється тим, що більшість полісемантичних іменників мають двочленну структуру — пряме й одно похідне значення.

Наприклад, іменники *вибивка*, *випуск*, *запалювання*, *затиск*, *зачеплення*, *злив*, *настройка*, *спорядження*, *устаткування* утворені від перехідних дієслів, у семантику яких входять зв'язки з прямим

об'єктом (вибивати, запалювати — [що]) і непрямим (вибивати, запалювати — [чим]). Такі імена мають пряме значення «дія за значенням дієслова» і похідне — «інструмент, знаряддя дії»: *зачеплення* — 1) дія за значенням «зачепити»; 2) пристрій, призначений для зачіплювання; *вибивка* — 1) дія за значенням «вибивати»; 2) пристрій для вибивання, виштовхування чого-небудь звідкись.

Близьким до значення знаряддя дії є значення засобу її, яке визначається як «речовина, матеріал, за допомогою яких здійснюється дія». Такі похідні ЛСВ при прямих дії реалізують, наприклад, іменники *заливка, заправка, змазка, окуття*:

Заливка — 1) дія за значенням заливати;) речовина, якою заливають що-небудь;

змазка — 1) дія за значенням «змазувати»; 2) жирна або густа речовина, якою покривають або змазують яку-небудь поверхню;

окуття — 1) дія за значенням «окувати, оковувати»; 2) те, чим оковують що-небудь.

Значення знаряддя або засобу дії поширені менше, ніж об'єкта і результату дії, вони становлять 7 % (80 ЛСВ) проаналізованих похідних ЛСВ.

б) В іменників *гаптування, завивка, запайка, запарка, зарядка, карбування, надставка, наклейка, напайка, нарізка, насадження, обличкування, обробка, оформлення* і подібних, утворених від тривалентних перехідних дієслів, реалізується із трьох можливих похідних значення результату. Похідні ЛСВ можуть виражати в них конкретні дії чи процеси, як у слів *в'язання, гаптування, насічка*, а можуть бути назвою абстрагованого поняття про результат дії (напр., у словах *обробка, оформлення*): *в'язання* — 2) виріб, який в'яжеться або зв'язаний; *гаптування* — 2) вишита золотими або срібними нитками річ; *обробка* — 2) результат дії за значенням «обробляти»; *оформлення* — 2) зовнішнє оздоблення чого-небудь.

Похідні значення аналізованої групи можуть, як і прямі, керувати родовим відмінком. На відміну від прямого значення дії, вони можуть вступати в атрибутивні зв'язки. Значна частина імен, утворених від дієслівної основи із суфіксом -к- (а), набула в українській мові термінологічного характеру.

в) У семах структури полісемантичного іменника, мотивованого перехідним дієсловом, що керує двома додатками з двох ЛСВ. У них реалізується одне з також потенційно можливих похідних значень. Проте в українській мові існують й іменники, у яких виявлені значення, пов'язані з двома валентностями дієслова, — об'єкта або результату, з одного боку, і знаряддя дії,

з другого. До цієї групи належать слова типу *відвал*, *оббивка*, *обкладка*, *облицювання*, *обшивка*, структура яких складається з трьох ЛСВ — дії, об'єкта (результату) і знаряддя: *відвал* — 1) дія за значенням «відвалити»; 2) род. -а. Різальна частина плуга або землерийної машини; 3) род. у. Купа землі, накидана під час копання, риття землі.

У таких іменників, як *обклейка*, *обшивка*, *облицювання*, наявні два похідних значення — матеріалу, за допомогою якого виконується дія, і результату її: *обклейка* — 1) дія за значенням «обклеювати»; 2) те, чим обклеюють або обклеєне що-небудь; 3) результат дії за значенням «обклеювати».

Усі проаналізовані типи похідних значень при прямому значенні дії пов'язані з тими відношеннями на ментальному рівні МКС, які виражаються в мові валентністю дієслова, а значення об'єкта, результату і знаряддя або засобу дії виражаються в категорії семантичної перехідності мотивуючого дієслова. Спрямованість на об'єкт є семою дієслова, що виражає фрейм концепту, який може стати основою похідного значення об'єкта або результату у віддієслівному іменнику із прямим значенням дії або ж основою прямого значення іменника із значенням об'єкта або результату дії в інших семантичних групах іменників. Зв'язки із суб'єктом дії і знаряддям або засобом її теж входять у семантику дієслова як окремі семи, що стають основою іменникових значень за допомогою спеціальних суфіксів, які творять іменники від дієслівної основи, або ж виражаються похідним ЛСВ в структурі іменника з прямим значенням дії.

Виникає питання також про характер мотивації похідних значень такого типу в структурі полісемантичного слова, утвореного від перехідного дієслова: чи похідні значення мотивуються прямим значенням дії іменника, до складу якого теж входить сема, що вказує на зв'язок із суб'єктом, об'єктом (чи результатом), а в частині іменників — і з її знаряддям, або ж вони мотивуються безпосередньо значенням дієслова. Вважаємо, що в усіх випадках, де пряме й похідне значення співвідносні з одним ЛСВ мотивуючого слова, можна говорити про внутрішньоіменникову мотивацію значень, тобто про вираження понять про певні явища опосередковано, через пряме значення іменника. Зв'язок же із семантикою відповідного дієслова є не безпосереднім, а опосередкованим через пряме значення дії. Таким чином, якщо семантичну співвідносність іменникового значення дії із семантикою мотивуючого ЛСВ дієслова можна розглядати як прямий і безпосередній зв'язок першого ступеня, то зв'язок похідних значень не-дії з ді-

єсловом є опосередкованим через пряме значення імені, тобто є зв'язком другого ступеня.

2.3.3.1. Іменники, мотивовані перехідним дієсловом, похідні ЛСВ яких не пов'язані з категорією перехідності

Третю групу іменників із мотивуючою основою перехідного дієслова становлять такі, похідні ЛСВ яких не пов'язані з перехідністю дієслова, а відбивають багатоманітні відношення дії, крім зв'язків із суб'єктом, об'єктом, знаряддям. Характеризуючи об'єктні (тобто такі, що мають зв'язок із будь-яким об'єктом) дієслова, дослідники відзначають, що «на відміну від суб'єктних (неперехідних. — Л. Л.) і суб'єктно-об'єктних дієслів, яким властива більша семантична самодостатність, об'єктні дієслова мають більшу кількість семантичних поширювачів. У значенні об'єктних дієслів фіксуються не тільки семантичні відношення із суб'єктом, спрямованість на об'єкт або охоплення останнього дієслівною дією, але й семантичні ознаки, що супроводять її: характер і спрямованість пересування об'єкта, спосіб його зміни, ракурс зв'язку і ступінь (результат) охоплення об'єкта дією, спосіб і середовище протікання дії і т.п., які розширюють рамки семантичної вибіркості дієслова. Проте ознаки місця, способу, часу і т. ін., як зазначає той же автор, «перебувають за межами формули семантичної синтагми і реалізуються у вільних сполученнях слів» [142: 137]. Це останнє положення підтверджується і спостереженнями над семантичною парадигмою віддієслівних іменників: у ній порівняно рідко виявляються значення місця, часу, способу дії тощо. Якщо значення дії, суб'єкта, об'єкта, знаряддя дії є обов'язковими в семантичній парадигмі іменників, мотивованих певним дієсловом, то значення місця, часу, способу і т.п. є факультативними і поширені менше, бо на відміну від першої групи значень обставинні більш різноманітні відповідно до різноманітності їх у позамовному світі і в конкретних концептах.

Виходячи з аналізу типів значень у віддієслівних іменниках, їх зв'язків із категорією перехідності мотивуючого слова, можна зробити висновок, що рамки вибіркості за рахунок різного роду обставин протікання дії розширюються і в дієслів неперехідних, і в них ознаки, зумовлені додатковими обставинами, лежать поза значенням дієслова. В іменниках, мотивованих неперехідним дієсловом, це виявляється в тому, що обставинні значення (крім значення місця) в них поширені також мало, як і в іменах, утворених від перехідних дієслів. Ось чому обставинні ЛСВ не залежать від категорії перехідності дієслова і їх слід роз-

глядати окремо.

До категорії значень, не зумовлених категорією перехідності, належать значення дії, її суб'єкта, часу, місця, способу тощо.

1) Похідними значеннями, семантика яких пов'язана з валентністю, але не залежить від категорії перехідності мотивуючого слова, є, передусім, агентивні значення. У літературі вже відзначалося, що агентивні іменники можуть утворюватися як від перехідних дієслів, так і від неперехідних. Так, іменники *атестація, визначення, обвинувачення, обґрунтування, обмеження*, крім прямого значення дії, процесу або стану, мають похідні агентивні значення, які характеризують явище, що виступає по відношенню до дії як її суб'єкт: *обмеження* — 1) дія за значенням «обмежити, обмежувати»; 2) правила, настанова, що обмежує чийсь слова, дії та ін.; *обґрунтування* — 1) дія за значенням «обґрунтувати»; 2) сукупність фактів, доказів, аргументів для переконання в чому-небудь; *інспекція* — 1) дія за значенням «інспектувати»; 2) група осіб, установа, яка проводить інспектування.

Похідні значення суб'єкта дії становлять близько 13% (149 значень) похідних ЛСВ у іменників, утворених від перехідних дієслів.

У віддієслівному іменнику при прямому значенні дії можуть мати місце два і більше суб'єктних значення, як, наприклад, у словах *контроль, оборона*: *оборона* — 1) дія за значенням «обороняти, оборонятися»; 2) сукупність засобів, необхідних для безпеки, захисту країни; 3) військ. Система вогневих точок, укріплень і т. ін., на якій розміщуються війська, готуючись відбити напад противника; 4) юр. Сторона, яка відстоює інтереси обвинуваченого під час суду. У цьому слові три однотипних суб'єктних значення.

2) Поширеними серед похідних ЛСВ, не мотивованих категорією перехідності, в іменниках із прямим значенням дії є похідні однотипні, однойменні з прямим ЛСВ, тобто значення дії. У таких іменниках у переважній більшості (щоб не сказати в усіх) слів і пряме, й похідне значення безпосередньо співвідносні з мотивуючим словом, але в різних його ЛСВ. Коли ми говоримо, що в мотивованих перехідними дієсловами іменах поданий тип похідних поширений, то маємо на увазі, що він, хоч і не набагато, але перевищує кількість похідних суб'єкта, об'єкта, результату і знаряддя (становить близько 36%). Якщо ж порівнювати з кількістю похідних дії в іменниках, мотивованих неперехідними дієсловами, то в останніх похідні дії становлять переважну більшість.

Прикладом іменників із твірною основою перехідного дієслова, що мають похідні дії, можуть бути слова *віддача, відплив, відправлення, натиск* і багато інших: *віддача* — 1) дія за зна-

ченням «віддавати»; 2) різкий рух вогнепальної зброї; *відправлення* — 1) дія за значенням «відправити»; 2) спец. діяльність живого органу, окремого організму; *натиск* — 1) дія за значенням «натискати»; 2) друк. Тиснення набору або кліше при друкуванні. Не будемо зараз зупинятися на питанні про ознаки, за якими ЛСВ із значенням дії диференціюються, оскільки про це буде мова в іншому місці, а тільки відзначимо наявність такого типу значень і характер відношень їхньої семантики до семантики мотивуючого слова.

3) Відомо, що дія відбувається в часі і в просторі. Ці позамовні зв'язки, що сприймаються на ментальному рівні, в МКС можуть виявлятися в структурі полісемантичного віддієслівного іменника з прямим значенням дії у вигляді похідних часу або місця. Зв'язок із часом і місцем властивий не тільки перехідним дієсловам, тому відповідні похідні ЛСВ ми знаходимо і в іменниках з прямим значенням дії, мотивованих неперехідним дієсловом, а також у структурі іменників із значенням не-дії, які утворені від дієслів.

а) Назва дії, процесу чи стану може бути і назвою часу, у який відбувається подана дія чи процес. Оскільки зв'язок дії з часом універсальний, теоретично назвою часу міг би стати кожен іменник, що називає дію. Насправді ж окремим ЛСВ виражається тільки поняття про час, пов'язаний з роботами чи діями, що відбуваються циклічно і кожного разу співвідносні з якимось певним періодом. До цієї групи належать назви сезонних робіт, зокрема сільськогосподарських (*косовиця, жнива, молотьба, обмолот, сапання*): *косовиця* — 1) косіння та збирання трави, збіжжя; 2) час, коли косять та збирають траву; *молотьба* — 1) дія за значенням «молотити»; 2) пора, коли молотять збіжжя; *обмолот* — 1) дія за значенням «обмолотитися», обмолочуватися; 2) час закінчення молотьби:

«Як тільки почне Лукія Назарівна про курорт, то він аж підскакує...: Після *силосування* (час). Після *жнив* (час). Після *обмолоту* (час)» [О. Гончар]. «Отже, при виготовленні обмазки в тісто додавалися залишки від *обмолоту* (дія) вівса» [«Археологія»]. «А коли ж ви думаєте завершити *косовицю* (дія)?» [Ю. Збанацький]. «...В *косовицю* (час) ми ходили круг станків по насінню» [О. Довженко]. Більшість віддієслівних іменників окремим значенням часові поняття не виражають, оскільки час їх не фіксований, не пов'язаний з регулярною повторюваністю дії. Але часові значення вони можуть виражати в контексті синтаксичними формами обставини часу (*під час плавки, під час наступу, під час*

роботи). У значенні обставини часу виступають тільки віддієслівні іменники з прямим значенням дії, інші семантичні групи і віддієслівники, і невіддієслівних іменників виражати час дії не можуть. Не можна сказати «під час косаря», «під час косарки».

Похідні ЛСВ із значенням часу серед іменників, утворених від перехідних дієслів, становлять тільки близько 1 %, вони нечисленні і в абсолютних цифрах (десь 12 похідних значень).

б) Невелику кількість похідних в іменників аналізованого типу мотивації становлять також значення місця (близько 5 % похідних ЛСВ). До цієї групи належать, наприклад, ЛСВ слів *випас*, *вирубка*, *засів*, *розлам*, *розмив*, *укриття*, *укріплення*:

вирубка — 1) дія за значенням «вирубувати, вирубати»; 2) місце, ділянка, де вирубано ліс; *засів* — 1) дія за значенням «засівати, засівання»; 2) ділянка землі, засіяна яким-небудь зерном, насінням: «Правда, що ви могли б через океан — туди й назад — без *заправки* (дія)?» [О. Гончар]. «І куди вона поділась... Забули, мабуть, на *заправці* (місце)» [О. Довженко].

Семантична структура іменників з прямим процесуальним значенням, мотивованих перехідним дієсловом, є переважно дво-членною, рідше тричленною. Слів із чотирма і більшою кількістю ЛСВ порівняно небагато. Незважаючи на невелику кількість лексем із кількістю ЛСВ чотири і більше, у їхній організації можна помітити певні особливості.

По-перше, майже не зустрічаються слова, у яких були б представлені одночасно значення, зумовлені всіма трьома валентностями, — суб'єкт, об'єкт (результат), знаряддя (або засіб). Це можна пояснити тим, що контекст, у якому вживається віддієслівний іменник цього типу, на лінгвальному рівні має обмежену кількість синтаксичних можливостей для диференціації значень, отже, у лексемі і фіксується у вигляді ЛСВ мінімальна кількість їх типів.

По-друге, у більшості багатозначних іменників похідні значення є похідними першого ступеня, тобто вони семантично залежать безпосередньо від прямого значення.

2.3.3.2. Квантитативна характеристика семантичної структури іменників із прямим значенням дії, мотивованих перехідними дієсловами, за типами значень

Важливим показником лінгвального вираження відношень між явищами є кількісна характеристика семантичних типів похідних значень у іменників із прямим значенням дії, утворених від перехідних дієслів. Подана нижче таблиця наочно показує

залежність семантичної структури іменників аналізованого типу від категорії перехідності і пов'язаної з нею валентністю мотивуючого дієслова:

Таблиця 1

**Типи похідних ЛСВ у іменників,
мотивованих перехідними дієсловами**

Тип похідного значення	Кількість значень	% до всіх похідних у даній групі
Дія	397	36
Результат дії	144	13
Об'єкт дії	224	20
Суб'єкт дії	166	15
Засіб, знаряддя або матеріал	80	7
Спосіб	19	1,6
Місце	50	5
Час	12	1
Властивість	4	0,4

Із таблиці видно, що значення, пов'язані з валентністю перехідного дієслова, становлять 40 % усіх похідних, а це свідчить про важливу роль сем дієслова, зумовлених його синтагматичними зв'язками, у розвитку й організації семантичної структури віддієслівних іменників, а зрештою й системи імен у мовній картині світу.

2.3.4. Семантична парадигма полісемантичних іменників із прямим значенням дії, мотивованих неперехідним дієсловом

Неперехідне дієслово характеризується тим, що його семантичні зв'язки обмежуються властивістю сполучатися із суб'єктом, що відбиває реальні позамовні зв'язки. Синтаксично неперехідні дієслова можуть мати при собі об'єкти, виражені непрямим або прийменниковим додатком. Існує думка, згідно з якою перехідними в семантичному відношенні є й ті дієслова, що сполучаються з непрямыми додатками. Аналіз віддієслівних іменників доводить, що непрямыми додаткам не відповідають (або майже не відповідають) об'єктні значення похідних слів. Це підтверджує думку, що і до складу значення дієслова відношення до непрямого додатка не входять. Цей висновок підтверджується й семантичною характеристикою неперехідного дієслова: «До типу суб'єктних дієслів, з якими в синтаксичному аспекті поєднуються неперехідні».

хідні дієслова, належать такі, у яких виражена дія замикається в суб'єкті, характеризує тільки суб'єкт, його ознаки — стан (статичні дієслова), рух (динамічні дієслова), процеси і події, що його охоплюють. Суб'єктні дієслова не вимагають і не мають комплементарних відношень до об'єкта і є семантично самодостатніми» [142: 129]. Такий однобічний зв'язок неперехідних дієслів є причиною того, що і в структурі багатозначного іменника, а також у семантичній парадигмі іменників, мотивованих неперехідними дієсловами, мають місце в основному значення дії і її суб'єкта.

В іменників цієї семантичної групи (355 полісемантичних слів), утворених від неперехідних дієслів, у системі похідних значень діють переважно інші процеси семантичної мотивації, ніж в аналізованих раніше. Якщо в іменниках, співвідносних із перехідними дієсловами, переважали похідні, що мотивуються в семантичному відношенні тими компонентами значення дієслова, що лежать поза поняттєвим ядром значення і виражають певні зв'язки явища, то в іменниках з основою неперехідного дієслова тільки агентивні похідні значення, що становлять порівняно із значеннями дії невелику кількість, зумовлені валентністю. Похідні ж значення дії виявляють безпосередні зв'язки з поняттєвою основою мотивуючого ЛСВ дієслова. Диференціальні ознаки однойменних (у тому числі й із значенням дії) похідних в іменників з основою перехідного дієслова теж виражають відмінності в явищах, із якими дія пов'язана (в об'єктах, знаряддях тощо), у іменників же з твірною основою неперехідного дієслова диференціальні ознаки однойменних значень дії залежать від семантичної групи, до якої належить мотивуюче дієслово.

1) Зумовленими валентністю слова похідними значеннями при прямому дії є суб'єктні значення. Прикладом такого типу можуть бути похідні ЛСВ слів *навала*, *надходження*, *наліт*: *надходження* — 1) дія за значенням «надходити»; 2) те, що надходить; *наліт* — 1) дія за значенням «налітати»; 2) тонкий шар якої-небудь речовини, що осіла, з'явилась на поверхні чого-небудь; *навала* — 1) дія, вторгнення ворожих військ; 2) полчища ворожих військ. Поданий тип похідних значень властивий і іншомовним іменникам із значенням дії: *імміграція* — 1) дія, в'їзд іноземців до якої-небудь країни; 2) іммігранти. Похідні ЛСВ суб'єкта дії серед іменників із прямим значенням дії, мотивованих неперехідними дієсловами, становлять 8,6%: «То він перекине якір через мур і з його *допомогою* (дія) виби-

рається на волю» [О. Гончар]; «Чи то нестерівські пожежники нарешті очухалися, а чи, може з сусіднього села йшла *допомога* (суб'єкт)» [Ю. Збанацький].

«Під їх *керівництвом* (дія) все ширше розгорталося соціалістичне змагання» [Леся Українка]. «*Керівництво* (суб'єкт) промовчало, не збагнуло, до чого тут дачники» [Ю. Збанацький].

2) Найбільш поширеним типом похідних значень у іменників, мотивованих неперехідним дієсловом, при прямому дії є одиниці з прямим значенням ЛСВ. Вони охоплюють 73 % похідних значень поданій групі імен. Прикладом слів із похідними дії можуть бути *біг, вибрик, вивих, дихання, дуття, заїзд, завихрення, заскок, метушня, оборот, ухил* і т. ін.: *виверт* — 1) вигадливий поворот, вигин, незвичайний рух когось і чого-небудь; 2) хитрощі, спритна, хитра дія, що має на меті досягнення або уникнення чого-небудь; *відхід* — 1) рух від якогось пункту; відбуття, відправлення; 2) військ. Відхід від певної позиції; *дуття* — 1) дія за значенням «дути»; 2) техн. Подавання повітря, вологи спеціальними машинами, вентиляторами в промислові печі, топки, плавильні агрегати; *заїзд* — 1) дія за значенням «заїжджати»; 2) спорт. Один із турів у змаганнях, їзда на певну віддаль у гонках, скачках: «*Спалахи* порідшали, грім повільно віддалявся» [Ю. Збанацький]. «Найбільше турбує мене в Кульбаці саме оця різка дисгармонія його душевного ладу, раптові *спалахи*, крайня невірноваженість» [О. Гончар]. «...Важкий *подих* вихоплювався з пересохлого горла» [О. Довженко]. «...аж він чув на собі її (перемоги.— Л. Л.) *подих*» [О. Довженко].

Кількість значень дії збільшується за рахунок використання назв конкретних фізичних дій для мовного вираження понять про складні явища психічного й суспільного життя. Цей процес особливо поширений в останні десятиліття, тому можна вважати, що творення іменників із співвідношенням значень «назва конкретної дії» — «назва суспільного чи психічного процесу або стану» є продуктивним і певною мірою універсальним, він відповідає інтелектуалізації, розвитку абстрактного мислення, а зрештою розвитку духовного світу людини.

В іменниках із прямим і похідним значенням дії ЛСВ співвідносні з різними значеннями базового дієслова, отже, характер зв'язків значень зумовлений семантикою ЛСВ дієслова. Система значень таких іменників розвивається не в результаті перенесення назви всередині самого іменника, а відбиває залежність між ЛСВ, властиву мотивуючому дієслову: дієслово *вибрикувати* —

1) раз у раз брикати, стрибати, відкидаючи ноги (про копитних тварин); 2) перен. Пустувати, поводити себе, легковажно, мати раптові примхи; іменник: *вибрик* — 1) стрибок з відкиданням задніх ніг; 2) перен. Раптова примха, безпідставна непослідовна дія, нечемний, вислів, вчинок.

ЛСВ іменника *вибрик* зумовлені відповідно першим і другим значенням дієслова. Отже, семантична структура іменника відбиває структуру мотивуючого дієслова. Але оскільки в дієсловах пересічно кількість значень у полісемантичних словах більша, ніж в іменниках, то частіше в структурі іменників із прямими й похідними значеннями дії ми знаходимо відповідники не до всіх ЛСВ мотивуючого дієслова. Наприклад: дієслово *викручуватись* — 1) пручаючись, вириватися від того, хто тримає; 2) перен. Виходити зі скрутного становища, вигадуючи що-небудь, хитруючи; 3) робити верткі рухи тілом, якоюсь частиною тіла; 4) за допомогою хитрощів здійснювати що-небудь, домагатися чогось.

Іменник *викрут* — 1) незвичайний звивистий рух; 2) хитрий прийом, спритна гра. У слові *викрут* перше значення пов'язане з третім ЛСВ дієслова, а друге — з четвертим.

2.3.5. Похідні значення часу і місця дії

Відомо, що переміщення відбувається в часі й просторі. Тому для іменників із мотивуючою основою дієслова, яке позначає таке переміщення, при прямому значенні дії поширеними є похідні часу, у якому відбувається дія, або місця, з яким вона пов'язана.

а) Похідні значення часу. Семантичний зв'язок «дія за значенням «переміщення в просторі» — «час, коли вона відбувається» знаходимо в ряду іменників (11 ЛСВ, 2,4 % похідних значень). Наприклад:

захід — 1) спуск небесного світила за обрій; 2) час, коли заходить сонце;

схід — 1) вихід небесного світила з-за обрію; 2) час, коли сходить сонце;

літ — 1) дія за значенням «летіти»; 2) період найінтенсивнішого розмноження комах.

Така ж залежність між прямим і похідним значеннями іменників *приплив*, *відплив* та деяких ін. Подібне відношення значень спостерігаємо і в окремих запозичених іменниках переміщення, які не є віддієслівними утвореннями в українській мові: *навігація* — 1) плавання кораблів по ріках і морях; 2) пора, про-

тягом якої залежно від місцевих кліматичних умов можливе судноплавство.

Похідні значення часу в іменників з твірною основою неперехідного дієслова становлять 2,4 % усіх похідних, тобто не набагато більше, ніж в іменників, мотивованих дієсловом перехідним.

б) Значення місця належать до поширених в іменників, що в прямому значенні називають переміщення в просторі. В іменників, мотивованих неперехідними дієсловами, цей вид становить близько 7 % проти 5 % в іменників, утворених від перехідних дієслів. Це, наприклад, такі слова, як *виїзд, вихід, вхід, заворот, зворот, перехід, проїзд*: *виїзд* — 1) дія за значенням «виїжджати», виїждити; 2) місце, яким виїжджають звідки-небудь; *вхід* — 1) дія за значенням «входити»; 2) місце проходу, входу всередину; *заворот* — 1) зміна руху, відхилення вбік під час руху; 2) місце зміни напрямку руху, *вигин*; *зворот* — 1) зміна напрямку руху, відхилення під час руху; 2) місце, на якому дорога, стежка і т. ін. повертає в інший бік; поворот.

Похідні місця бачимо також в іменниках *боїще, грище*, значення яких не виражають переміщення.

Значення місця й часу рідше зустрічаються в іменниках, мотивованих іншими семантичними групами дієслів (мешкання, перебування, тощо). На наявність в іменників із значенням дії похідних місця свого часу вказував О. О. Потебня: «Первинна конкретність імені дії, тобто невідокремленість його від інших обставин, між іншим місця, може викликати те, що висунуться наперед ці інші обставини, тобто, напр., що ім'я дії, як *выход, вход, проход, заход*, набуде значення місця» [97: 2] Звичайно, з погляду сьогоденної семасіології, справа тут не в конкретності імені дії (відомо, що в основі іменників із значенням дії лежать узагальнення високого порядку), а в характері семантики дієслова й віддієслівного іменника, яка включає в себе не тільки співвіднесеність із явищем, а й містить внутрішньомовні засоби відтворення зв'язків явища в дійсності. Що ж до значень місця, то «конкретність» їх виражається в тому, що вони властиві тільки обмеженій кількості імен певної семантики.

Іменники, утворені від дієслів, що означають переміщення в просторі, виявляють здатність називати просторові поняття не тільки окремим ЛСВ, а і в певних словосполученнях: у сполученні з числівником й іменником, що означає час, іменники *їзда, ходьба, хід, літ, політ* можуть називати міру відстані: Дві години ходу; півтори години польоту та ін.

2.3.5.1. Квантитативний аналіз семантичної структури іменників зі значенням дії, мотивованих неперехідними дієсловами, за кількістю і типами значень

Підсумовуючи розгляд семантичної структури іменників із процесуальним прямим значенням, мотивованих неперехідними дієсловами, розглянемо деякі кількісні параметри, які підтверджують положення про те, що типи похідних значень у віддієслівних іменниках значною мірою зумовлені категорією перехідності/неперехідності, яка в іменників, мотивованих неперехідним дієсловом, виражається в нульовій характеристиці. Кількісна характеристика похідних значень у іменників, мотивованих неперехідним дієсловом, може бути схарактеризована, як на таблиці 2.

Таблиця 2

Квантитативна характеристика типів похідних значень в іменниках, мотивованих неперехідним дієсловом

Тип похідного значення	кількість похідних значень	у % до суми похідних ЛСВ
Дія	339	73
Суб'єкт дії	40	8,6
Місце	32	6,9
Результат дії	17	3,7
Спосіб дії	8	1,7
Властивість	7	1,5
Час	11	2,3
Інші значення	10	2,2

Отже, похідні значення результату, які в іменниках, мотивованих перехідними дієсловами, посідають значне місце, у цій групі слів становлять незначну кількість (менше 4 %). Основну кількість похідних (понад 70 %) становлять похідні дії. Більше, ніж в іменників, мотивованих перехідним дієсловом, значень місця, способу дії, властивості.

2.3.5.2. Порівняльна кількісна характеристика структури багатозначних іменників із прямим значенням дії, мотивованих перехідними і неперехідними дієсловами, за кількістю ЛСВ і типами похідних значень

Підсумок усього сказаного про характеристику типів похідних значень в іменників, мотивованих перехідними і неперехідними дієсловами, можна показати такою таблицею:

Таблиця 3

Тип похідного значення	Кількість значень у % до суми похідних в кожному виді іменників	
	Мотивовані перехідним дієсловом	Мотивовані неперехідним дієсловом
Дія	36,0	73,0
суб'єкт	15,0	8,6
об'єкт	20,0	
результат	13,0	3,7
знаряддя або засіб	7,0	
місце	5,0	6,9
час	1,0	2,3
спосіб дії	1,6	1,7
власивість	0,4	1,5
інші типи	1,0	2,3

Порівняльна характеристика іменників із прямим значенням дії показує, що:

1) в іменників, утворених від перехідних дієслів, типи похідних значень залежать переважно від тих сем у дієслові, у яких відбиваються зв'язки, що знаходять лінгвальне вираження в граматичній категорії перехідності;

2) в іменників, утворених від неперехідних дієслів, похідні значення мають інший набір типів: у них переважають значення дії;

3) усім типам віддієслівних іменників з прямим значенням дії властиві похідні ЛСВ дії, хоч в іменників, утворених від неперехідних дієслів, їх удвічі більше, ніж у мотивованих дієсловом перехідним (див. таблицю 3).

2.3.6. Іменники з прямим значенням предметів і явищ

Значення, зумовлені перехідністю дієслова, а також його зв'язками з різного роду обставинами, тобто значення предметів і явищ, можуть виражатися не тільки системою похідних ЛСВ при прямому значенні дії, а й окремими іменниками, що співвідносяться з основою відповідного дієслова й мають афікс із відповідним значенням. У системі значень іменників цієї групи відбиваються зв'язки з категорією перехідності базового дієслова, хоч ці зв'язки представлені дещо в інший спосіб, ніж у раніше розглянутих групах слів.

Іменники, утворені від перехідних дієслів, становлять серед полісемантичних назв предметів і явищ, мотивованих дієсловом,

понад 55 %. Якщо в іменниках із прямим значенням дії й похідними не-дії від категорії перехідності й пов'язаної з нею валентності залежить система похідних значень, то в іменниках, що називають предмети і явища, така залежність виявляється в системі прямих значень, похідні ж ЛСВ в основному є однотипними з прямим. У системі прямих значень іменників цієї групи знаходимо всі типи, що пов'язані з системою валентностей перехідного дієслова.

Прямі значення суб'єкта дії становлять серед іменників цієї групи 14,5 %. Напр.: *бомбардувальник* — 1) бомбардувальний літак; *лишок* — 1) те, що перевищує встановлену, потрібну кількість; *обпилювач* — 1) апарат для обпилювання рослин, зерна, ґрунту, водостоків; *оздоба* — 1) те, що оздоблює кого-, що-небудь; прикраса.

Близько 41 % становлять прямі значення, що називають об'єкт дії: *добуток* — 1) те, що одержано, добуто працею; *згорток* — 1) що-небудь згорнуте, скручене в трубку; сувій; *згуба* — 1) те, що згубили; *зліпок* — 1) копія, зліплена з чого-небудь.

Значення результату дії становлять 8 % прямих значень: *навар* — 1) рідина, насичена соком тієї речовини, того продукту, що в ній вариться, зварюється і т. ін.

29 % слів аналізованої групи мають значення знаряддя або засобу дії (*білило, ковадло, мотовило*), що ґрунтуються як на семантичній основі на зв'язках дієслова з об'єктом, що є знаряддям дії: *забавка* — 1) предмет, яким бавляться діти; *очисник* — 1) пристрій, механізм для очищення чого-небудь.

Значення результату й об'єкта дії часом буває важко розмежувати. Так, «Словник української мови» у 11 т. слово *вариво* пояснює як «те, що вариться або зварене». У першому випадку («те, що вариться») об'єктне значення, а в другому («те, що зварене») — результат дії. Подібна подвійна вмотивованість дієсловом доконаного й недоконаного виду (ознаки якого часом нейтралізуються в значенні іменника) має місце і в ряді інших слів.

Як і в системі похідних ЛСВ іменників з прямим значенням дії, вмотивованих перехідним дієсловом, серед прямих значень аналізованого семантичного й словотвірного типу слів є ЛСВ, семантика яких зумовлена не перехідністю й валентністю дієслова, а позамовними зв'язками дії, що не знаходять виявлення в лексико-граматичній структурі дієслова. Такими є, зокрема, прямі значення місця дії (*ділянка, зажин, займище, надлом, надриг* та ін.): *ділянка* — 1) окрема частина земельної площі, що використовується з якоюсь метою; *займище* — 1) зайняте ким-небудь місце, ділянка землі; *займанщина*; *надлом* — 1) надломлене місце на чому-небудь.

Окремими словами представлені прямі значення часу (*жнива, косовиця*), непрямого об'єкта (*держак*) тощо.

При різноманітності прямих значень спостерігається однотипність із ними похідних: як правило, похідні значення є однойменними з прямими. Однотипні прямі й похідні значення іменників цієї групи можуть диференціюватися за такими ознаками: 1) При прямому значенні предмета похідні називають особу (*бомбардувальник, оздоба* тощо): *бомбардувальник* — 1) бомбардувальний літак; 2) льотчик такого літака. В іменників із об'єктним значенням похідні особи майже завжди характеризуються певною (переважно негативною) оцінкою людини (*вишкребок, замірок* тощо). Одне із значень може бути більш загальним, а друге конкретизованим, спеціалізованим (як *завіса, заслінка, видовище, виріз, лом*): *заслінка* — 1) шматок жерсті певної форми з ручкою, яким закривається отвір печі; 2) взагалі пристрій для закривання отворів; 3) щит у шлюзах; *видовище* — 1) те, що відкрите для споглядання і привертає увагу; 2) вистава (театральна, циркова).

Однойменні значення можуть відрізнятися тим, що вони називають явища із різних сфер (*бойок, збудник, оболонка, вклад, внесок, надбудова* і т. ін.): *внесок* — 1) гроші, які хтось оплачує організації, установі, тощо; 2) що-небудь цінне, внесене в громадську справу, науку, літературу; *збудник* — 1) те, що викликає який-небудь процес, підвищення активності дії тканини, органу, організму; 2) те, що викликає появу певних настроїв, почуттів, думок, відношень і т. ін. 3) мікроби, віруси, паразити, хімічні речовини і т. ін., що викликають хвороби людей, тварин і рослин.

Пряме і похідне значення можуть перебувати у відношеннях цілого й частини: *набій* — 1) кількість вибухової речовини, необхідна для пострілу; заряд; 2) бойовий снаряд, патрон з необхідною для пострілу кількістю вибухової речовини; *околот* 1) сніп, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаний після обмолоту; 2) солома зі снопів, обмолочених нерозв'язаними.

Значення полісемантичного іменника з однойменними ЛСВ можуть виникнути в результаті їх творення в різний час з омонімічних компонентів: напр., *запіканка* — 1) горілка, заправлена прянощами і витримана певний час у печі; 2) страва, що готується способом запікання.

Різнойменні похідні в цій групі іменників представлені в великій кількості слів, наприклад, відношення «об'єкта — знаряддя дії» (*запряг, карбівка*): *карбівка* — 1) карбований, різблений орнамент, зображення; 2) інструмент, яким карбують; «об'єкт — дія» (*будівля, кладка*): *будівля* — 1) архітектурна споруда;

2) дія за значенням «будувати» І; *кладка* — 1) дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу; 2) те саме, що мурування.

Отже, ми бачимо, що в іменниках, які називають предмети і явища і мотивовані основою перехідного дієслова, основна кількість прямих значень пов'язана з семами дієслова, зумовленими перехідністю його, похідні ж є переважно однотипними з прямими.

Кількісну характеристику мотивованих перехідним дієсловом іменників, що в прямому значенні називають предмет або явище, можна представити у вигляді таких таблиць:

Таблиця 4

Типи прямих значень у мотивованих перехідним дієсловом іменниках із прямим значенням предмета або явища

Тип прямого значення	Кількість	%
суб'єкт дії	90	8,8
об'єкт дії і результат	134	2,9
знаряддя дії	55	7,6
місце	30	9,5
час	2	0,6
спосіб дії	2	0,6

Таблиця 5

Співвідношення типів прямих і похідних значень у мотивованих перехідним дієсловом іменниках із прямим значенням предмета або явища

Тип похідного значення	Кількість у %	Із них при однотипних прямих							
		суб'єкт	об'єкт	результат	знаряддя	місце	дія	час	П об'єкт
суб'єкт дії	21,5	70							
об'єкт дії	33		92						
результат дії	10,5			85					
знаряддя дії	25				90				
місце дії	3,5					70			
дія	5								
час	1								
П об'єкт дії	0,5								100

Значення дії не мають у цій семантичній групі співвідносно-го прямого. Значення ж часу не має в одному слові однотипних за семантикою ЛСВ.

Назви предметів і явищ з мотивуючою основою неперехідних дієслів мають найбільше (57 %) прямих значень суб'єкта дії, друге за кількістю (24 %) місце посідають прямі значення місця, кількома словами (понад 6 % кожне) представлені значення знаряддя і її об'єкта, близько 5 % — результату дії.

Похідні значення у переважній більшості є однойменними з прямими, хоч можливі й деякі відхилення від цього правила.

В іменників із прямим значенням суб'єкта значення можуть відрізнятися тим, що пряме називає конкретне поняття, а похідне абстрактне (*бродило, зародок, згусток, накип*): *згусток* — 1) густа маса, грудка, яка утворилася при згущенні рідини, розчинів і т. ін.; 2) перен. Зосередження, концентрація чого-небудь; *зародок* — 1) біол. Організм у перший період свого розвитку, що живиться за рахунок материнського організму або поживних речовин у яйці; 2) перен., чого. Початковий стан чого-небудь, що здатне до розвитку; початок, зачаток.

Пряме й похідне значення можуть називати конкретні поняття, що характеризують явища з різних сфер (напр., *відросток*): *відросток* — 1) пагін, що росте від гілки, стовбура, кореня або стебла рослини; 2) частина чого-небудь, яка відгалужується, відходить убік; 3) анат. Відгалуження якогось органу в організмі.

Між прямим і похідним значенням може бути відношення цілого й частини або цілого і його ознаки: *відміна* — 1) інший вид якогось предмета, явища, речовини і т. ін., різновид, варіант; 2) риса, що відрізняє певний предмет, явище тощо від іншого. Розрізнення може відбуватися за відношенням «явище — кількісна ознака»: *злива* — 1) дуже сильний дощ; 2) перен., яка, чого. Про велику кількість чого-небудь такого, що падає, сиплеться і т. ін. безперервним потоком.

Іменники з прямим значенням місця становлять другий за кількістю розряд назв цієї семантичної групи, мотивованих неперехідним дієсловом. Найбільше серед них двозначних слів з прямим і похідним значенням місця (*затон, згарище*): *згарище* — 1) місце, де була пожежа; 2) випалене або вигоріле місце в лісі; це ж місце, поросле травою або іншою рослинністю.

Рідше при прямих значеннях місця представлені похідні дії (напр. *вигул, вир*): *вир* — 1) місце у річці, морі і т. ін. з круговим рухом води, що утворюється внаслідок дії протилежних течій; 2) чого або який, перен. Бурхливий, стрімкий рух, який захоплює, втягує за собою. Другий тип становлять назви особи як суб'єкта дії; *нишпорка* — 1) місце, у якому можна сховати щось

або сховатися; схованка; 2) людина, яка надмірно цікавиться всім, потай слідкує за ким-небудь.

При прямих значеннях знаряддя або засобу похідні однойменні: іграшка — 1) річ, призначена дітям для гри; 2) рідко. Те саме, що і забавка. Поодинокими словами представлені іменники із значенням непрямого об'єкта дії: *наїдок* — 1) перев. мн. Все те, що їдять, що вживають для харчування, їжа; 2) розм. Ситість, насичення (похідне значення стану).

В іменників, мотивованих дієсловами мовлення, прямі значення можуть називати зміст висловленого, що близько до значення результату. Похідні значення в них переважно того ж типу, що й прямі (*відзив*, *обмовка*): *відзив* — 1) усна оцінка кого-, чого-небудь; критична стаття, рецензія, відгук; 2) військ. Умовна таємна відповідь на пароль, за допомогою якої відрізняють своїх від ворогів; *обмовка* — 1) додаткове зауваження, роз'яснення і т. ін. до раніше висловленого; 2) слово або фраза, помилково сказані замість інших, потрібних.

Отже, ми бачимо, що в прямих і похідних значеннях віддієслівних іменників, що називають предмети і явища і мотивовані неперехідним дієсловом, зв'язок із семантикою твірної основи виявляється в наборі типів значень. Це той же набір, який властивий і системі похідних значень іменників із прямим значенням дії, мотивованих відповідного типу дієсловами: суб'єкт, місце, дія, рідше результат, непрямий об'єкт. Похідні значення в цій семантичній групі іменників належать переважно до того ж типу, що й прямі.

Таблиця 6

**Співвідношення типів прямих і похідних значень
у мотивованих неперехідними дієсловами іменників
із прямим значенням предмета або явища**

тип похідного значення	кількість у %	із них у тому числі при однотипних прямих (%)				
		суб'єкта	місця	знаряд- дя	непрямий об'єкт	результат
суб'єкт дії	53	94				
місце	15		83			
знаряддя дії	8			100		
непрямий об'єкт	5				87	
результат дії	7					80
дія або стан	7					
спосіб дії	3					

Співвідношення типів прямих значень в іменників, що називають предмет або явище, можна проілюструвати таблицею 7:

Таблиця 7

Співвідношення типів прямих значень в іменників,
що називають предмет або явище

Тип похідного значення	Кількість значень у % до суми похідних в кожному виді іменників	
	Мотивовані перехідним дієсловом	Мотивовані неперехідним дієсловом
суб'єкт дії	28,8	55
об'єкт дії	42,9	—
результат дії	—	8
знаряддя дії	17,6	8
місце	9,5	19
непрямий об'єкт	-	4
інші	1,2	3

2.4. ЗВ'ЯЗОК ІЗ КАТЕГОРІЄЮ ПЕРЕХІДНОСТІ СИСТЕМИ ЛСВ ІМЕННИКІВ ІЗ ПРЯМИМ ЗНАЧЕННЯМ ОСОБИ

Третю семантичну групу віддієслівних іменників становлять назви осіб, до яких належать близько 9 % усіх полісемантичних іменників, утворених від дієслів. Усі назви осіб, мотивовані безпосередньо дієсловом, називають особу як суб'єкта певної дії. Порівняно невелика кількість слів цієї групи, мотивована перехідними дієсловами опосередковано (близько 9 % утворень від перехідних дієслів), називають особу як об'єкт дії.

2.4.1. Назви осіб, мотивовані перехідним дієсловом

У багатозначних іменниках, утворених від перехідних дієслів, прямі значення суб'єкта становлять 100 % слів (*дослідник, заспівувач, ловець, навантажувач* і т. ін.): *дослідник* — 1) той, хто займається науковими дослідженнями, вивченням, обслідуванням чого-небудь; *заспівувач* — 1) співак, що виконує заспів або починає спів, що підхоплюється хором; *ловець* — 1) той, хто ловить звіра, рибу.

Значення об'єкта дії спостерігаються тільки в невеликій кількості іменників, мотивованих дієсловом, — *вилупок, виродок, вихованець, годованець*. Якщо слова цього типу включити до віддієслівних іменників із прямим значенням особи, то вони становитимуть

серед них близько 9 %. Більшість прямих значень об'єкта дії є емоційно забарвленими із виразним негативним емоційальним компонентом (див., напр. *кастрат*, *недоносок*), що й зумовлює наявність у них похідних чисто оцінних значень.

Більшість іменників із прямим значенням особи, мотивованих перехідними дієсловами (близько 85 %), характеризують особу як діяча. Близько 15 % іменників цього типу в прямому значенні є назвами особи як носія ознаки: *любитель* — 1) той, хто має схильність до чого-небудь; *заводій* — 1) призвідник витівок, бешкетів, сварок.

За кількістю ЛСВ в слові це переважно (85 %) іменники з двома значеннями: 13 % становлять тризначні слова, і тільки близько 2 % іменники з кількістю значень більше трьох.

Похідні значення іменників, що називають особу як діяча, у більшості випадків (78 % похідних у цій групі), як і пряме значення, є назвами особи як суб'єкта дії: *водій* — 1) той, хто водить машину; 2) той, хто вказує шлях кому-небудь; *кормач*; *малювальник* — 1) той, хто займається малярством; художник; 2) робітник, що займається фарбуванням будов, стін, приміщень.

Похідні ЛСВ, що називають особу за властивістю, наявні і в тих іменниках, що співвідносні не безпосередньо з дієсловом, а з віддієслівними утвореннями: *заробітчанин* — 1) заст. Той, хто ходить на заробітки, працює на поденних і строкових роботах; 2) розм. Той, хто працює лише заради грошей, керуючись корисливими інтересами. Серед іменників цієї семантичної групи спостерігається процес актуалізації застарілих слів, які не мали негативного забарвлення, а подекуди мали позитивний оцінний елемент, у значенні оцінному. Сюди належать такі слова, як *заробітчанин*, *найманець*, *наймит*.

Збереження або ж актуалізація застарілих слів в оцінному значенні досить поширене явище як в українській, так і в інших мовах. Дослідники російської мови радянського часу відзначають, що в оцінному значенні зберігаються в російській мові такі слова, як *вельможа*, *сановник*, *барин*, а також похідні від них. До явищ цього ряду належить також аналізований нами тип похідних значень у частині віддієслівних іменників; між прямим і похідними ЛСВ у таких словах відбувається певний перерозподіл частотності вживання в структурі іменника: похідне значення сприймається як елемент сучасної мовної картини, тоді як прямі належать до архаїчної. Але при цьому пряме значення все ще є основою похідного, а це останнє зберігає свою внутрішню форму і смислову залежність від прямого. Тому, незважаючи на відтінок

застарілої в таких прямих, вони не втрачають своєї позиції як опорного центру в системі значень полісемантичного слова.

У ряді іменників із прямим і похідним суб'єктним значенням важко визначити, чи похідне виникло внаслідок переосмислення прямого, чи утворилося за відомою моделлю із тих же словотвірних елементів від однієї твірної основи. Так, у слові *водій* важко визначити, чи значення «той, хто водить машину, керує нею; шофер» виникло в результаті переосмислення значення «той, хто веде кого-небудь, вказує шлях кому-небудь», чи воно утворилося від іншого ЛСВ мотивуючого дієслова, коли виникла потреба у відповідній назві. Такого ж роду відношення й між ЛСВ слова *вибійник* та деяких інших: *вибійник* — 1) шахтар, що працює у вибої, відбиваючи від пласта кам'яне вугілля, руду і т. ін.; 2) робітник текстильної промисловості, який за допомогою спеціальних дощок наносить на тканину візерунок.

При такому типі відношень важко встановити смислову залежність між значеннями всередині слова, вона швидше відбиває зв'язки між ЛСВ мотивуючого слова; *гравець* — 1) учасник гри; 2) розм. Той, хто грає на якому-небудь інструменті; дієслово *грати* — 1) виконувати що-небудь на музичному інструменті; 2) брати участь у якій-небудь грі.

В іменнику *гравець* ЛСВ співвідносні з відповідними значеннями мотивуючого дієслова. Можуть виникати подібні відношення й тоді, коли пряме й похідне значення утворені від співвідносних форм перехідного дієслова й слова зворотно-середнього стану: іменник *крутько* — 1) непосидюча, вертлява, занадто рухлива людина; вертун; 2) те саме, що крутий; дієслово *крутитися* — 1) робити обертові, колові рухи; обертатися; крутити; 2) неперех., перен., розм. Хитрощами ухилятися від відвертої відповіді, розмови, прямої дії.

Але, гадаємо, в одному слові не можуть об'єднуватися значення, утворені від омонімічних дієслів: іменник *об'їждчик* — 1) той, хто об'їжджаючи певні ділянки, охороняє їх; 2) той, хто об'їжджує коней; дієслово *об'їжджати* — 1) їхати навколо чогось; 2) привчати ходити у запряжці чи під сідлом (про коней)

Іменники, утворені від омонімічних дієслів, теж є омонімами. Тому їх не варто об'єднувати в одному слові як окремі ЛСВ, а слід розглядати як самостійні слова.

Похідні значення особи як діяча можуть відрізнятися від прямих такими показниками:

а) визначеністю/невизначеністю сфери, у якій відбувається дія: *метальник* — 1) той, хто займається метанням чого-небудь;

2) спортсмен, який тренується в метанні диска, списа, гранати. У цьому слові одне значення є загальноживаним, а друге належить до спортивної лексики. Слово *навідник* має значення, пов'язані з військовою і виробничою сферою: *навідник* — 1) боєць, який наводить гармату, кулемет і т. ін. на ціль; 2) робітник, який займається наведенням чого-небудь.

Прямі значення слів *дослідник*, *обвинувач* і т.п. є більш загальними, похідні ж — більш конкретизовані, виявляються в певній сфері діяльності.

б) ЛСВ, що в обох значеннях є назвами діяча, можуть відрізнятися також об'єктами, на які спрямована дія. Прямі значення таких слів, як *дослідник*, *метальник* можуть давати більш широкі можливості для добру об'єктів, а похідні визначатися більш конкретним об'єктом, на який спрямовується дія.

в) Похідні значення можуть характеризуватися тим, що називають особу не як діяча, а як носія певної ознаки (*лакувальник*, *наймит*): *лакувальник* — 1) фахівець із лакування; 2) перен. Той, хто приховує, маскує недоліки, прикрашаючи дійсність. Похідні ЛСВ названих слів мають виразний негативний оцінний елемент. Рідше похідні ЛСВ в таких іменниках містять позитивну оцінку: *заспівувач* — 1) співак, який виконує заспів або починає спів, підхоплюваний хором; 2) перен. Організатор, зачинатель якої-небудь справи; ініціатор.

г) В окремих випадках похідне значення є назвою рослини або живої істоти: *косар* — 1) той, хто косить траву, збіжжя тощо; 2) перев. мн. Рід членистоногих істот класу павукообразних; *косарик* — зменш. — пестл. до косар; 2) тільки мн. Рід трав'янистих рослин півникових; гладіолуси.

В основі похідних ЛСВ в таких випадках часто лежать неістотні зовнішні ознаки (характерний звук, форма тощо) явища, названого прямим значенням. На те, що в структурі багатозначного слова одне із значень може виникнути на основі неістотної ознаки іншого ЛСВ, звернув увагу Д. М. Шмельов [151: 26], а пізніше йому приділяє увагу В. Г. Гак [31: 382]. Така неістотна ознака може бути основою, на якій тримаються ЛСВ в синхронічній мікросистемі слова. Незважаючи на значне поширення в мові подібного типу зв'язків між ЛСВ, їх не можна назвати регулярними, зокрема в системі віддієслівних іменників, вони мають спорадичний характер. Відношення цього типу з категорією перехідності мотивуючого слова не пов'язані.

2) Іменники з прямим значенням особи можуть мати похідні предмета, який виконує або за допомогою якого виконується

дія. У таких словах похідні ЛСВ мають переважно значення суб'єкта, що не є назвою особи: *лічильник* — 1) той, хто веде лік чому-небудь; 2) прилад для відрахування чого-небудь; *навантажувач* — 1) людина, яка займається навантаженням; навантажник — 2) пристрій для навантаження чого-небудь.

На наявність такого типу похідних при назвах діяча вказував свого часу ще О. О. Потебня, який писав: «В іменнику з п.аг. зручно виводяться інші розряди, а не навпаки. Уявлення знаряддя діячем звичні в багатьох мовах: рос. *косарь, косырь* — рід великого ножа мр. *налигач, прац* (пральник)» [97: 83]. Співвідношення значень «назва діяча — назва предмета за функцією» являє регулярний тип і є одним із найбільш поширених в аналізованій семантичній групі іменників (похідні назви предмета як суб'єкта дії становлять у ній 23 %).

3) поодинокими при прямих значеннях іменників, що називають особу, є похідні об'єкта цієї ж дії; *вішальник* — 1) той, хто здійснює репресії, вішає людей; 2) той, хто страчений через повішення або повісився.

Аналогічного роду відношення прямого й похідного спостерігаються і в окремих іншомовних іменниках, співвідносних із дієсловом; *конструктор* — 1) той, хто конструює що-небудь; створює конструкції; 2) набір частин з деталей, з яких діти будують іграшкові споруди або складають різні прилади.

Іменники з прямим значенням об'єкта. В іменників, мотивованих безпосередньо дієсловом, прямі значення об'єкта майже не зустрічаються. Проте можна відзначити групу слів, опосередковано мотивованих дієсловом, тобто пов'язаних із дієсловом через дієприкметник або віддієслівний прикметник, які й мотивують іменник.

Вивчення структури таких слів показує, що загальні закономірності співвідношення значень і їхньої залежності від категорії перехідності, властиві віддієслівним іменникам, поширюються і на відповідні семантичні групи слів, тільки співвідносних із дієсловом. Це, напр., такі слова, як *годованець, недобиток, недоносок, обранець* і т. ін. На семантичну співвідносність із дієсловом імен, пов'язаних із ним опосередковано, звертав увагу М. М. Покровський: «...Можна вважати за правило,— пише він,— ... що прикметники, утворені від *nomina agentis* або від інших дієслівних імен, загалом асоціюються і з відповідними дієсловами (хоч якщо зв'язок між дієсловом і дієслівним іменником розірваний, то прикметник може асоціюватися тільки з іменником). А завдяки асоціації з дієсловом такі деномінативні утворення

набувають характеру ніби дієприкметників активного й пасивного стану» [94: 70]. Спостереження, зроблене М. М. Покровським щодо прикметників, за винятком положення про їхню наче дієприкметникову семантику, стосується й іменників, опосередковано мотивованих дієсловом. У них теж виявляються семантичні особливості, зумовлені зв'язком з дієсловом.

Як і прямі значення, похідні ЛСВ в іменниках, мотивованих пасивними дієприкметниками та віддієслівними прикметниками, є об'єктними. Диференціація значення відбувається за протиставленням особи-неособи (*годованець, вихованець*), за сферою (*вихованець, обранець*), у якій відбувається діяльність, об'єктом якої є особа, нарешті, за емоційним компонентом значення (*недобиток, недоносок*). Так, іменник *годованець* має два значення, які протиставляються за ознакою особи/не-особи і за сферою відношень (сім'я — господарство): *годованець* — 1) дитина, взята на утримання; 2) тварина, яку відгодовують на забій.

У слові *обранець* два значення протиставляються за сферою, у якій відзначається певна особа (перший і другий ЛСВ), третє характеризує особу за властивістю: *обранець* — 1) особа, обрана до органів влади для виконання яких-небудь обов'язків, доручень; 2) той, кому віддається в чомусь перевага серед інших, хто удостоюється більшої уваги, ніж інші; 3) людина, від природи наділена чимось недосяжним для інших. Об'єкт значення віддієслівних іменників мотивуються дієслівними формами пасивних дієприкметників минулого часу.

Аналіз іменників із прямим значенням особи, мотивованих перехідними дієсловами, показує, що серед безпосередньо мотивованих дієсловом слів цієї семантичної групи 100 % прямих і похідних значень суб'єкта. Серед опосередковано мотивованих дієсловом слів значна частина має прямі й похідні ЛСВ об'єкта дії. Серед регулярних типів відношень в іменниках, що називають осіб, слід назвати відношення «особа — особа», серед яких можна виділити такі типи: «особа як суб'єкт дії — особа як суб'єкт дії», «особа як суб'єкт дії — прилад або пристосування як суб'єкт дії», «особа як суб'єкт дії — особа як носій певної властивості». До нерегулярних типів належать відношення «особа — рослина», «особа — істота».

Аналіз іменників, мотивованих дієприкметниками, віддієслівними іменниками і прикметниками, свідчить, що названі типи семантичних відношень властиві не тільки безпосередньо віддієслівним іменникам, які називають осіб, а й тим, що пов'язані з дієсловом опосередковано. Отже, вплив перехідності дієслова

на семантику іменника настільки сильний, що зберігається навіть у словах, що віддалені від мотивуючої основи словотворчо.

В іменників із прямим значенням особи зв'язок із валентністю перехідного дієслова виявляється в основному не в типах значень, а в диференціальних їхніх ознаках, зокрема в розрізненні переважної більшості ЛСВ за характером об'єкта або визначеністю/невизначеністю об'єкта, на який спрямована дія.

2.4.2. Назви осіб, утворені від неперехідних дієслів

Віддієслівні іменники, мотивовані неперехідним дієсловом, що називають у прямому значенні осіб, становлять порівняно невелику кількість полісемантичних іменників з твірною основою дієслова (близько 2,5 %). Усі вони мають пряме значення «суб'єкт дії», вираженої основою дієслова. Серед них 46,3 % (19 слів) прямих значень характеризують особу за виконуваною нею дією, тобто є назвами діяча: *наступник* — 1) той, хто змінює кого-небудь на якомусь посту, займає місце або посаду свого попередника; *кадильник* — 1) той, хто кадить кадилом.

29 % розглянутих слів у прямому значенні характеризують особу за зовнішніми властивостями, що проявляються в дії, рухові; *вертун* — 1) неспокійна, непосидюча, вертлява людина; *лежень* — 1) те саме, що лежебок.

1) В іменників, що характеризують особу за родом діяльності, похідні є теж назвами діяча. Як і в іменників цієї семантичної групи, утворених від перехідних дієслів, похідні значення діяча, як правило, характеризують особу за однією й тією ж дією, але виявленою в різних сферах або ж з уточненням сфери в одному з ЛСВ: *боєць* — 1) учасник бою, боїв; 2) перен. Про людину, що бореться за здійснення чого-небудь; *їздець* — 1) той, хто їде верхи; верхівець, вершник; 2) фахівець, який тренує рисистих коней на кінних заводах. У слові *боєць* значення відрізняються сферою (військова, громадська), у слові *їздець* позначеним є другий ЛСВ. Таке протиставлення може посилюватися темпоральною характеристикою: одне із значень може характеризуватися як застаріле: *доглядач* — 1) особа, що доглядає за ким-, чим-небудь; 2) Службовець, який наглядав за чим-небудь, завідував чимсь.

Як і у відповідній групі іменників, мотивованих перехідним дієсловом, у іменників, утворених від дієслів неперехідних, при прямому значенні особи можливі похідні ЛСВ, що називають предмет: *маніпулятор* — 1) людина, що робить різні маніпуляції; 2) пристрій для передавання телеграфних сигналів; 3) прилад на пульті управління, у диспетчерській для регулювання складних

виробничих процесів; 4) пристрій типу робота для виконання дистанційного управління.

Нарешті, можливий тип похідного значення, у якому особа називається за певною властивістю, рисою: *кадильник* — 1) той, хто кадить кадилом; 2) перен., ірон. Той, хто надмірно вихваляє кого-, щонебудь; *командир* — 1) керівник військового підрозділу; 2) розм., жарт. ірон. Той, хто любить наказувати, розпоряджатися.

У подібних словах похідні ЛСВ позначаються переважно розмовною стилістичною характеристикою і іронічним або жартівливим емоціональним компонентом.

2) В іменників, що в прямому значенні характеризують людину за певними зовнішніми ознаками, похідні значення можуть відрізнятися ширшою і вужчою сферою діяльності, характеризувати людину за внутрішніми властивостями або називати предмет. Так, в іменнику *бігун* перше значення не обмежене сферою, а друге — належить до спортивної термінології: *бігун* — 1) той, хто може швидко й легко бігти; 2) спорт. Спортсмен, який володіє технікою бігу. В іменнику *виходець* протиставляються зміни географічних умов і соціального стану: *виходець* — 1) людина, яка переселилася з іншої країни, краю, області; 2) людина, що перейшла з одного соціального стану до іншого.

Значна кількість іменників, що характеризують особу за зовнішніми рухами чи діями, мають похідні ЛСВ, що є назвами негативних внутрішніх властивостей людини (*дзвонар, крутько*): *дзвонар* — 1) служитель, який дзвонить у церковні дзвони; 2) перен., зневажл. Той, хто без потреби багато говорить; базіка, плетун.

Нарешті, похідні значення можуть бути назвами неживих предметів або істот (*бігун, вертун, мешканець*): *бігун* — 3) вісь у дверях, воротах; *мешканець* — 2) про тварин, які населяють певну місцевість.

3) Іменники, що в прямому значенні є назвами особи за якимись її властивостями, у похідному теж характеризують її за якими-сь ознаками, але при цьому відрізняються тим, що одна з ознак характеризує людину за внутрішніми властивостями, а друга за зовнішньою діяльністю: *крутий* — 1) спритна, хитра людина; 2) той, хто схильний до крутійства, бюрократ; *вискочка* — 1) людина, яка будь-що намагається показати себе, звернути на себе увагу; 2) людина, яка посіла певне суспільне становище або посаду швидко і незаслужено.

Таким чином, ми бачимо, що система значень іменників, які називають осіб і мотивовані неперехідними дієсловами, суттєво відрізняється від парадигми значень іменників, мотивованих

перехідним дієсловом. Якщо в цих останніх переважають характеристики особи за діяльністю, то словам, мотивованим неперехідними дієсловами, властиві в основному характеристики особи за зовнішніми або внутрішніми її ознаками. Серед диференціальних ознак, що розрізняють значення в іменнику, утвореному від перехідного дієслова, основною є відмінність в об'єкті, на який спрямована діяльність, відмінність у сфері діяльності є додатковою ознакою. В іменниках же, утворених від неперехідного дієслова, основною диференціальною ознакою є сфера діяльності або виявлення ознаки.

Спільною рисою для іменників цієї семантичної групи, мотивованих перехідними й неперехідними дієсловами, є те, що ЛСВ близько половини з них відбивають зв'язки з різними ЛСВ мотивуючого слова, а не внутрішні відношення, зумовлені перехідністю/неперехідністю.

Відношення між характеристиками особи в прямому значенні і похідними ЛСВ в іменниках, мотивованих перехідними і неперехідними дієсловами, можна побачити з таблиці 8.

Таблиця 8

Типи відношення між значеннями прямого й похідного ЛСВ	В іменників, вмотивованих перехідним дієсловом		В іменників, вмотивованих неперехідним дієсловом	
	Кількість	%	Кількість	%
Назва особи за діяльністю — назва особи за діяльністю	71	66,0	13	29,5
Назва особи за властивістю — назва особи за властивістю	6	5,0	24	54,5
Назва особи за діяльністю — назва предмета	221	17,5		
Назва особи за діяльністю — назва істоти за діями	4	3,5		
Назва особи як об'єкта дії — назва особи або істоти як об'єкта дії	10	8,0		
Назва особи за діяльністю — назва особи за властивістю			7	16,0

Типи відношень між значеннями в іменниках, що називають осіб за певною діяльністю, входять у загальну систему значень іменників відповідної семантичної групи. Це виявляється в тому, що типи значень і відношення між ними, визначені вище, спостерігаються і в іменниках, що називають діяча, не мотивованих дієсловом.

2.4.3. Семантична парадигма іменників, мотивованих одним дієсловом

Вивчення питання про залежність системи ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників від категорії перехідності мотивуючого дієслова дає підстави зробити висновок, що утворені від основи одного дієслова іменники становлять семантичну парадигму, у якій окремі члени можуть бути представлені або ЛСВ багатозначного слова, або окремими словами.

Відомо, що мовні одиниці вступають у два типи відношень: відношення, які дають нам можливості добору необхідних для висловлювання одиниць, — парадигматичні, і відношення, завдяки яким встановлюються зв'язки мовних одиниць у мовному потоці, — синтагматичні. Парадигматичні й синтагматичні зв'язки лінгвальних одиниць вивчалися насамперед у фонетичній і граматичній системі, щодо ж наявності системних зв'язків у лексичному складі, то рядом лінгвістів висловлювалися сумніви. Щоправда, ідея системних, зокрема, парадигматичних і синтагматичних зв'язків у лексиці поступово прокладала собі шлях. На необхідність для висловлювання знайти назву явищам і сполучати їх певним чином багаторазово вказувалося у мовознавстві при визначенні функцій основних компонентів мови — лексичного складу і граматичної будови [117: 27–28].

Докладно обґрунтовує наявність парадигматичних відношень у лексичній системі (переважно на матеріалі російської мови) Д. М. Шмельов [149; 150]: «Вживання слова в мовленні зумовлене, таким чином, двома факторами: з можливістю добору слова, тобто семантичним співвідношенням з іншими словами, між якими розподілена певна «сфера смислу», і можливістю сполучення з іншими словами. Цими двома вимірами й визначається власна семантична значимість кожного окремого слова.

На лінії добору слово може розглядатися як член певної лексико-семантичної парадигми, точніше — ряду парадигм, що об'єднують слова на основі тієї чи іншої семантичної ознаки» [149: 129]. Вважається, що в парадигматичні відношення вступають слова однієї тематичної групи. Д. М. Шмельов відзначає, що одне й те ж слово за різними ознаками може входити до складу кількох парадигм. Ми можемо доповнити, з погляду структури багатозначного слова, що до різних парадигм можуть входити не тільки слова, а й окремі ЛСВ, а також, що кожен ЛСВ за різними ознаками може бути членом кількох семантичних груп. Так, віддієслівні назви особи можуть характеризувати її за родом діяльності і за властивістю (*дзвонар*, *кадильник*) відповідно входять до різ-

них тематичних груп і парадигм. У цій роботі, яка присвячена аналізу лексико-семантичної групи віддієслівних іменників, нас цікавить та сторона парадигматичних відношень, яка пов'язана з їх зв'язками з дією.

До парадигми значень іменників дієслівного походження, входять насамперед значення дії, які є словотвірними для більшості іменників цього типу. Інші члени парадигми відрізняються в іменників у залежності від перехідності/неперехідності мотивуючого слова. Для іменників, утворених від перехідних дієслів з обов'язковим прямим додатком, парадигма складається із значень дії, суб'єкта і об'єкта або результату її. Якщо ж перехідне дієслово керує двома додатками — прямим і непрямим у формі орудного інструментального, то до названої парадигми додається іще значення знаряддя або засобу дії. Значення, зумовлені перехідністю мотивуючого слова, і значення дії становлять основу парадигми і є, як свідчить кількісний аналіз, основними в кількісному і якісному відношеннях. Факультативними, такими, що зустрічаються в парадигмах імен, утворених від певних дієслів, є ЛСВ, семантика яких пов'язана з характером протікання дії в часі й просторі, тобто значення часу, місця і способу. Для іменників, утворених від неперехідних дієслів, основу парадигми становлять значення дії і суб'єкта. Інші значення — місця, непрямого об'єкта і результату, знаряддя, часу і способу — в цій групі іменників є факультативними. Порівняльну характеристику семантичної парадигми віддієслівних іменників, мотивованих перехідними або неперехідними дієсловами, можна показати на таблиці 9:

Таблиця 9

Парадигма значень іменників, мотивованих дієсловами

перехідними	неперехідними
дія	дія для певних семантичних груп
суб'єкт дії	суб'єкт дії
об'єкт дії	місце
результат дії	непрямий об'єкт
знаряддя дії	результат дії
місце для певних семантичних груп	час
час	спосіб
спосіб	

Члени парадигми іменників, що аналізуються, можуть виражатися ЛСВ полісемантичного слова або ж окремими словами,

утвореними від тієї ж твірної основи. Полісемантичне слово різними ЛСВ може входити в різні семантичні парадигми. У словотвірних гніздах, мотивованих одним дієсловом, окремі члени семантичної парадигми мають різні способи вираження. Так, значення дії можуть виражатися моносемантичним словом, прямим значенням багатозначного слова або ж похідним ЛСВ при прямому значенні предмета або явища. Суб'єкт дії може виражатися прямим значенням іменників, що називають осіб або предмети, або ж похідним ЛСВ при прямому значенні дії чи інших типів. Так, в іменниках *вигадник*, *виконавець*, *витівник*, *водій*, *дослідник*, *завойовник*, *захисник*, *любитель* прямі й похідні значення виражають суб'єкт дії, особу, у словах *збагачувач*, *модифікатор*, *очисник*, *охолоджувач* і под. суб'єктні значення виражені прямими й похідними значеннями іменника з прямим значенням предмета або речовини. Суб'єктними є похідні значення при прямому дії в іменниках *включення*, *заохочення*, *з'єднання*, *командування*, *населення*, *обвинувачення*, *облога*, *охорона*.

Значення прямого об'єкта й результату дії можуть виражатися прямими ЛСВ полісемантичного іменника або моносемантичним словом із значенням предмета або явища, утвореними від перехідних дієслів — *вибій*, *вирва*, *виріб*, *доважок*, *заробіток*, *зліпок*, *ламань*, *недопалок*, або ж похідними ЛСВ при прямому значенні дії — *вивіз*, *видумка*, *висів*, *вишивання*, *відсів*, *відрахування*, *впровадження*, *гаптування*, *наклепка*, *насадження*. Значення об'єкта в іменників із прямим ЛСВ особи не властиві словам, мотивованим безпосередньо дієсловом, а тільки співвідносним із цим останнім, пов'язаним із ним опосередковано через дієприкметник або віддієслівні прикметники — *вихованець*, *годованець*. Опосередковане творення окремих членів парадигми є засобом доповнення її. Семантична парадигма віддієслівних іменників може доповнюватися не тільки словами, опосередковано пов'язаними з відповідним дієсловом, а і шляхом субстантивації дієприкметників. Субстантивація, гадаємо, у багатьох випадках і в інших семантичних і словотвірних групах іменників виконує функцію доповнення семантичної парадигми або ж за її допомогою створюється ціла парадигма (напр. *майбутнє*, *минуле* і т. ін.).

Компонент парадигми, що позначає знаряддя або засіб дії, виражається переважно похідними ЛСВ при прямому значенні дії — *вибивка*, *викуп*, *заливка*, *запалювання*, *затиск*, *зачеплення*, *змазка*, *злив*, *настройка*, *обклейка*, *облицювання*, або ж іменниками з відповідними прямими значеннями — *відбивач*, *забавка*, *заглушка*, *мийка*, *м'ялка*, *обгортка*, *обкладинка* — чи похідними

ЛСВ при прямих знаряддя (названі зойно слова), або ж при прямих значеннях об'єкта — *запряг, карбівка*.

Названими способами — прямими значеннями, похідними при прямому дії, при прямих однойменних або різнойменних, моносемантичними словами — можуть виражатися й інші типи значень.

Семантична парадигма іменників, мотивованих перехідним дієсловом, більш складна, у ній більше регулярних, передбачених системою мови типів творення значень, ніж у парадигмі слів, мотивованих неперехідними дієсловами. Це пояснюється, по-перше, тим, що у перехідних дієслів більш складні лексико-граматичні зв'язки і структура значення, по-друге, тим, що співвідношення віддієслівних іменників, утворених від обох типів дієслів — перехідних і неперехідних — на користь перехідних, що відбиває і співвідношення самих дієслів. За матеріалами О. Ф. Пінчука [93], відношення іменників, словотворчо пов'язаних з перехідними і неперехідними дієсловами, становить близько 4,2/1. Така диспропорція пояснюється різними можливостями для творення значень, різними семантичними парадигмами іменників, утворених від перехідних і неперехідних дієслів.

Аналіз віддієслівних іменників української мови показує, що не всі закладені в структурі мови члени парадигми завжди знаходять свою реалізацію в нормі. Від частини дієслів утворюються всі члени семантичної парадигми, а від інших — не всі. У залежності від повноти вираження потенційно можливих значень можна виділити повні, неповні, надповні і надлишкові парадигми.

Повними семантичними парадигмами називаємо такі, у яких виражені всі потенціальні значення. Так, для іменників, мотивованих двовалентними перехідними дієсловами (зв'язок із суб'єктом і прямим об'єктом), повною є семантична парадигма, у якій наявні значення дії, об'єкта або результату і суб'єкта дії. Для іменників, мотивованих, наприклад, дієсловами *досліджувати (дослідити), винаходити (винайти)*, повна парадигма має такий вигляд:

Значення дії	Значення об'єкта або результату дії	Значення суб'єкта дії
дослідження — 1) дія за значенням <i>досліджувати, дослідити</i>	<i>дослідження</i> — 2) наукова праця, у якій викладаються результати дослідження якого-небудь питання	<i>дослідник</i> — 1) той, хто займається науковими дослідженнями
винахід — 1) дія за значенням <i>винаходити, винайти</i>	<i>винахід</i> — 2) те, що винайдене, зовсім нове, невідоме до цього	<i>винахідник</i> — 1) той, хто винайшов що-небудь

При розгляді структури полісемантичних іменників із прямим значенням дії, утворених від перехідних дієслів, ми вже говорили, що ЛСВ одного іменника не можуть виразити всі потенційно можливі значення, оскільки віддієслівні іменники мають обмежені засоби маніфестації диференціації значень. Крім того, полісемантичні іменники аналізованого типу — це в основному структури з двох, рідше з трьох ЛСВ. Тому повна парадигма значень може виражатися кількома словами. Наприклад, в іменників, мотивованих дієсловом *виховувати*:

Значення дії	Значення об'єкта	Значення результату	Значення суб'єкта
<i>виховання</i> — 1) дія за значенням <i>виховувати, виховати</i>	<i>вихованець</i> — 1) той, хто вихований, вивчений ким-небудь або навчається де-небудь	<i>виховання</i> — 2) сукупність знань, культурних навиків, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку людини і є наслідком систематичного впливу навчання	<i>вихователь</i> — той, хто виховує ко-го-небудь

Семантична парадигма іменників, утворених від одного дієслова, може бути ускладнена однотипними значеннями (об'єкта, суб'єкта і т. ін.). У такому разі в парадигмі виникає кілька слів, утворених за допомогою різних словотвірних засобів, як назви різних понять (слова й ЛСВ, мотивовані різними значеннями дієслова, належать до різних парадигм), напр.: *вкладення* — 1) дія, 2) об'єкт, 3) об'єкт; *вклад* — 1) об'єкт, 2) об'єкт; *вкладник* — суб'єкт. Слова *вкладення* і *вклад* мають однотипні значення об'єкта; *вкладення* — 2) те, що вкладено всередину; 3) кошти, вкладені в якесь виробництво; *вклад* — 1) грошова сума, внесена на збереження до ощадної каси або банку; 2) перен. рідко. Те саме, що внесок. *Вкладення* 3) і *вклад* 1) та 2) належать до однієї парадигми. Парадигму, у якій існує кілька однотипних значень, можна назвати надповною, оскільки в ній знаходять вираження більше компонентів, ніж передбачено структурними потенціями мови. Прикладом надповної парадигми може бути група іменників, утворених від дієслова *будувати*, яка має кілька слів для вираження значення результату: *будування* — 1) тільки одн. Дія за значенням «будувати» 1, 2; 2) готова будівля, споруда; 3) тільки одн. Характер, особливості, стиль будови; архітектура; *будинок* — 1) будівля, споруда, призначена для житла; 2) науковий, культурно-освітній, побутовий заклад, установа, а також будівля, де він (вона) міститься; *будівля* — 1) архітектурна споруда, будова; 2) тільки одн., рідко. Дія за значенням «будувати»;

будова — 1) кам'яна, дерев'яна та ін. споруда для житла, громадських потреб і т. ін.; будівля; 2) тільки одн. Дія за знач. «будувати» 1, 2; 3) місце, де відбувається будівництво; 4) тільки одн. Розміщення, взаємне розташування частин чого-небудь; побудова, структура; *будівництво* — 1) тільки одн. Те саме, що будування 1; 2) місце, де здійснюється будування, а також споруджувана будівля; 3) установа або організація, яка будує, споруджує що-небудь; 4) чого або з означенням, тільки одн., перен. Створення певних суспільних відносин, суспільного ладу, нових форм управління державою, організації праці і т. ін.

Значення суб'єкта виражаються словами: *будівник* — 1) той, хто будує, споруджує що-небудь, працює на будівництві; 2) чого, перен. Той, хто створює що-небудь, творець; *будівельник* — 1) той, хто будує, споруджує що-небудь, працює на будівництві.

У словах *будування, будинок, будівля, будова* ми бачимо кілька значень результату, що не є тотожними, а відрізняються певними ознаками: *будова і будування* 2) — просто результат дії; *будинок 1) і будинок 2)* характеризують побудовану споруду за призначенням, *будівля 1)* називає споруду безвідносно до призначення. Отже, парадигма іменників, мотивованих дієсловом *будувати*, є надповною: у ній представлені значення дії, об'єкта, результату й словами *будівник і будівельник* названий суб'єкт дії, тобто наявні всі значення, властиві парадигмі іменників, утворених від дієслів цього типу, значень же результату і суб'єкта дії в цій парадигмі кілька, вони відповідно мають різні засоби вираження і семантичні відмінності.

Проте значна кількість іменників має неповну семантичну парадигму, у їхній системі частина з потенційно можливих значень відсутня. Напр.: *видобуток* — 1) дія, 2) результат; *добавка* — 1) дія, 2) об'єкт; *додача* — 1) дія, 2) об'єкт; *здача* — 1) дія, 2) об'єкт і т. ін.

Як бачимо, неповнота парадигми в поданих словах зумовлюється відсутністю значення суб'єкта дії. Здебільшого відсутність суб'єктного значення пов'язана із спрямуванням дії не на одиничний об'єкт, а на назви речовини, маси і т. ін.

У семантичній парадигмі віддієслівних іменників може бути два іменники із прямим значенням дії: *видобування* — дія за значенням «видобувати»; *видобуток* — гірн. 1) Процес добування корисних копалин з надр землі; 2) певна кількість корисних копалин, видобута з надр землі; *додавання* — 1) дія за значенням «додавати»; *додача* — 1) дія за значенням «додавати, додати»; 2) те, що додається.

У таких парадигмах слова, утворені за допомогою суфікса *-ння* і однотипних із ним (*-ння, -ення, -ття*), служать для диференціації, з одного боку, значення власне дії і, з другого, значень об'єкта, результату, суб'єкта, що містяться в паралельному полісемантичному утворенні. Іменники з суфіксами типу *-ння* дуже часто виступають як однозначні або ж ускладнюють свою структуру за рахунок кількох значень дії, співвідносних із різними ЛСВ базового дієслова; ускладнення їх за рахунок значень не-дії відбувається рідше, ніж у слів інших словотвірних моделей.

В іменників, мотивованих тривалентним перехідним дієсловом, повна семантична парадигма складається із значень дії, суб'єкта, прямого об'єкта, результату, знаряддя або засобу дії. Такі повні парадигми майже не зустрічаються в мові. Найчастіше при такій мотивації ми знаходимо неповні парадигми — переважно значення дії, знаряддя або засобу дії, об'єкта і суб'єкта: *навантаження* — 1) дія за значенням навантажити, навантажувати; 2) те, чим хто-, що-небудь навантажується; 3) кількість роботи, ступінь зайнятості якою-небудь роботою; 4) добровільно взяте на себе доручення, зв'язане з громадською роботою; *навантажник* — 1) людина, яка займається вантаженням; 2) пристрій для навантаження чого-небудь; *навантажувач* — 1) людина, яка займається вантаженням; вантажник; 2) спец. Пристрій для вантаження чого-небудь.

Ці три іменники в сукупності становлять одну з небагатьох повних парадигм в аналізованій групі: *навантаження* — 1) дія, 2) об'єкт, 3) об'єкт, 4) непрямий об'єкт; *навантажник* і *навантажувач* мають значення суб'єкта і знаряддя. Два останніх слова мають тотожні значення.

Неповні парадигми семантично можуть доповнюватися утвореннями від інших однокореневих основ, субстантивованими дієприкметниками або ж утвореннями від інших однокореневих основ, які тільки семантично співвідносні з рядом слів:

витворення — дія,
витвір — 1) об'єкт, 2) об'єкт,
творець — суб'єкт;
обвинувачення — дія,
обвинувач — 1) суб'єкт, 2) суб'єкт,
обвинувачений (субст. дієприкм.) — об'єкт;
захист — 1) дія, 2) дія, 3) дія,
захисник — 1) суб'єкт, 2) суб'єкт, 3) суб'єкт,
підзахисний (прикм.) — об'єкт.

У структурі мотивованих неперехідними дієсловами іменників переважають похідні значення дії, при відношенні значена

«дія — дія», вони мотивуються різними ЛСВ дієслова. Крім того, ми зазначали, що другим регулярним типом похідних значень у таких іменниках є суб'єктні. Відношення значень дії і її суб'єкта переважно виявляються в семантичній парадигмі іменників, утворених від неперехідних дієслів різними способами.

боротьба — дія, *борець* — суб'єкт;

бесіда — дія, *бесідник* — суб'єкт;

наїзд — дія, *наїзник* — суб'єкт;

їзда — дія, *їздець* — суб'єкт, *їздовий* — суб'єкт.

Якщо дія пов'язана з непрямым об'єктом, то в парадигмі може з'явитися значення об'єкта (знаряддя): *кадіння* — 1) дія, *кадило* — знаряддя, *кадильник* — суб'єкт. У іменників, мотивованих дієсловом, помітну кількість становлять значення місця. Вони виразно представлені в системі віддієслівних іменникових значень. Напр.: *гра* — 1) дія, 2) дія; *гравець* — 1) суб'єкт, 2) суб'єкт; *іграшка* — непрямий об'єкт; *грище* — місце. Проте відсутність значень місця не сприймається як неповнота парадигми, оскільки воно, незважаючи на поширеність, є факультативним. Отже, для парадигми полісемантичних іменників із твірною основою неперехідного дієслова найбільш типові значення дії і її суб'єкта.

Говорячи про семантичну парадигму іменників, мотивованих дієсловом *навантажувати*, привертає увагу те, що в ній наявні два слова (*навантажник* і *навантажувач*) із двома тотожними значеннями. Два тотожних за семантикою слова маємо і в парадигмі іменників, мотивованих дієсловом *грати* (*гравець*, *грач*). Можна назвати чимало парадигм із дублетними за значенням словами. В інших випадках тотожними за семантикою є окремі ЛСВ. Так, у парадигмі *кочування* (дія), *кочовище* (місце), *кочівля* — 1) те саме, що *кочування*; 2) те саме, що *кочовище*; 3) *кочівник*, *кочовище* (суб'єкти дії) ми бачимо тотожні за значенням ЛСВ у слів *кочівля* (1) *кочування*, *кочівля* (3) *кочовище*, *кочівник* — *кочовик*. Тотожні значення мають слова *бойовище* 2) «поле бою, битви» і *бойще* 2) «місце, де відбувається бій», слова *літ* 1) «те саме, що *летіння*» і *летіння* «дія за значенням «летіти»». Таких парадигм у мові багато. Як правило, в них спостерігається тенденція до скорочення функціонування одного з членів дублетної пари. Семантичні парадигми, у яких є слова з тотожними значеннями, ми називаємо надлишковими семантичними парадигмами, оскільки в них кілька мовних засобів для вираження тотожного змісту.

Питання про типи семантичних парадигм має важливе значення для вивчення системної організації лексичного складу, оскільки

парадигматичні відношення між значеннями властиві не тільки іменникам. Це питання може стати предметом окремого розгляду. Ми звернули увагу на існування повної семантичної парадигми і визначили основні типи парадигм щодо повноти їх, оскільки вивчення цього питання тісно пов'язане із характером відношень між значеннями в структурі полісемантичного слова, а також тому, що в парадигмі значень віддієслівних іменників, як і в структурі багатозначного слова взагалі, виявляється зв'язок її з категорією перехідності/неперехідності мотивуючого дієслова.

Розгляд взаємовідношень між значеннями слів в одній семантичній парадигмі дозволяє проникнути не тільки у внутрішню організацію структури багатозначного слова, а й уявити собі системну організацію певної частини семантичної структури іменників у цілому.

2.4.4. Співвідношення конкретних і абстрактних значень у полісемантичному віддієслівному іменнику

Аналіз семантичної парадигми віддієслівних іменників був би неповний без розгляду питання про співвідношення конкретних і абстрактних значень у ній. Саме абстрактні значення слів є засобом формування й збереження здобутків духовного світу і знань про цей світ. Проблема конкретних і абстрактних значень віддавна привертала до себе увагу дослідників і вирішувалась по-різному. Свого часу О. О. Шахматов відзначав, що «абстрактні іменники зберігають свою природу тільки в більш загальному їх уживанні, стосовно до певної особи, часу, місця вони можуть виступати в більш реальних обрисах, так би мовити, індивідуалізуючись або конкретизуючись» [146: 444].

На відносність поняття «конкретні» й «абстрактні» іменники вказує Г. А. Уфимцева: «Поділ повнозначних слів на «конкретні» і «абстрактні», що ґрунтується на розрізнюванні логіко-предметного змісту, є до певної міри умовним» [141: 91]. Незважаючи на те, що, як справедливо відзначили дослідники [47: 152–153; 10: 64], питання про абстрактні іменники цікавило багатьох, поки що ознаки цього класу слів не визначені достатньо. Аналіз співвідношення конкретних і абстрактних значень у віддієслівних іменниках може дати певні підстави для розв'язання цього питання.

І. І. Ковалик говорить про багато ступенів абстрагування в системі іменників: «У багатогранній семантичній системі іменників спостерігаємо такий висхідний ієрархічний ряд категорії конкретності/абстрактності: 1) конкретні іменники з суто денотативним значенням, основою якого є конкретне поняття, що відображає

реальні предмети об'єктивної дійсності; 2) конкретні іменники з мішаною денотативно-сигніфікативною основою значення; 3) конкретно-абстрактні іменники з комбінованою сигніфікативно-денотативною основою значення; 4) абстрактні іменники з суто сигніфікативною основою значень. Семантичні категорії конкретності/абстрактності словникового складу являють собою діалектичну єдність» [59: 42].

О. Есперсен, аналізуючи різні визначення термінів «конкретний» і «абстрактний», заперечує думку, що «слово «конкретний» позначає головним чином те, що у зовнішньому світі характеризується відчутністю, просторовістю і доступністю органам чуття, а слово «абстрактний» — те, що існує у свідомості» [147: 152–153], оскільки, на його думку, таке розуміння термінів не допомагає розкрити своєрідність мовних явищ. Незважаючи на це, ми й досі користуємось саме таким розумінням відмінності слів із конкретним і абстрактним значенням [22: 77; 46]. Нам уявляється, що позиція О. Есперсена і критикованих ним авторів [114: 29] до певної міри зумовлюється тим, що вони не враховували багатозначності слова, не розрізняли значення слова і його вживання.

Питання про співвідношення абстрактних і конкретних значень особливо важливе для іменників, мотивованих дієсловами, оскільки, як відомо, «серед іменників з абстрактним значенням найбільшою є група слів із похідними основами, утворених від прикметників та дієслів за допомогою спеціальних суфіксів» [22: 78].

У літературі з питань філософії і лінгвістики були спроби взагалі відмовитись від розрізнення лексики з абстрактним і конкретним значенням на тій підставі, що значення кожного слова є певним узагальненням, абстракцією, проте ця думка спростовується цілим рядом лінгвістичних досліджень, у яких доводиться, що в різних класах слів ступінь абстрагування може бути різним, і робиться спроба встановлення певної ієрархії значень за ступенем абстракції. Гадаємо, правий був Л. А. Булаховський, коли писав: «Оскільки взагалі слово за його природою узагальнює, ідеться, власне, про розрізнення в кожному поданому слові, у тому контексті, у якому воно вживається, значення конкретного проти іншого конкретнішого, або, навпаки, абстрактнішого і под. Так, *людина* — конкретне слово в порівнянні із збірним *людство*, але воно абстрактніше за *чоловік*, надто за можливі вужчі значення *селянин*, *робітник* і т.д.» Про ієрархічність у ступені абстракції в лексичному складі говорить і Г. А. Уфимцева: «...назвіть найбільш конкретні слова здатні, фіксувати різні ступені узагальнення,

сполучаючи в собі як більш загальні, більш абстрактні, так і конкретні поняття. Смисловий зміст подібних словесних знаків є багатоступінним за ступенем і характером узагальнення» [141: 91]. Нас у цьому випадку цікавить не питання про сутність абстрактних і конкретних понять і їх назв, яке розглядалось у літературі багатократно, а співвідношення між конкретними й абстрактними значеннями в структурі полісемантичного слова.

Віддієслівні іменники із процесуальним значенням усіма дослідниками відносяться до абстрактної лексики. При цьому визначаються навіть спеціальні формальні засоби вираження абстрактності, зокрема суфікси в українській мові. Такий підхід, як свідчить проведений нами аналіз, є справедливим тільки для прямих значень відповідних іменників, у похідних же їх ЛСВ можуть бути представлені як абстрактні, так і конкретні назви, особливо широко виявлені останні в іменників, мотивованих перехідними дієсловами. Так, у словах *вишивання, вишивка, в'язання, виплавка, вилов, вирізка, наколка, обшивка, обклейка, обмолот, досів, відсів, висів, надставка* і т.п. прямі значення є назвами абстрагованих понять, тобто мають абстрактне значення, похідні ж ЛСВ є назвами об'єктів, на які спрямована дія, і є конкретними. Таке ж відношення абстрактного прямого значення процесу і конкретного похідного результату знаходимо в словах *нарізка, окантування, обличкування, напайка, креслення, фарбування, гаптування, завивка, насадження*; відношення процесу і знаряддя або засобу дії в іменниках *відвал вибивка, набивка, окуття, оббивка, змазка, настройка* тощо. Конкретними є значення суб'єкта дії, місця і часу при прямих значеннях дії в широкому розумінні слова: 1) прямі значення дії (абстрактні) — похідні суб'єкта (конкретні): *відстій, навала*; 2) прямі дії — похідні часу: *косовиця, сімба, жнива*; 3) прямі дії — похідні місця: *обхід* тощо.

При іменниках, що в прямому значенні є назвами інтелектуальної діяльності, мовлення, як відзначалось уже раніше, похідні значення результату або змісту діяльності мають абстрактні значення: *виучка, виховання, думка*.

Віддієслівні іменники, що в прямому значенні називають осіб, відрізняються високим ступенем узагальнення, оскільки поняття, що лежить у їхній основі, перехрещується з численними іншими класами осіб, можуть мати різну предметну віднесеність. Так, *захисник або оборонець* у прямому (більш широкому) значенні «той, хто захищає», може бути і селянином, і робітником, і учнем, ученим, інженером, він може бути представником будь-якого народу, будь-якої соціальної або вікової групи, різних

родів діяльності і професій, може характеризуватися за численними іншими ознаками. У слові, утвореному від дієслова, на передній план виступає ознака людини за дією, що є основою семантики мотивуючого дієслова. Незважаючи на високий ступінь узагальнення і абстрагованості, назва особи має конкретне значення, незалежно від того, чи це назва особи за родом діяльності (*будівник, водій, глядач, зв'язківець, охоронець*), чи за властивістю (*вискокка, заводій, крикун, крутько, моргун*). Похідні ЛСВ у більшості слів цієї семантичної групи теж є назвами особи, отже, мають конкретне значення. Конкретними ж є похідні значення предмета, рослини або істоти. Отже, у семантичному класі віддієслівних іменників, що в прямому значенні називають особу, всі значення — прямі й похідні — є переважно конкретними.

У семантичній структурі віддієслівних іменників, що в прямому значенні є назвами предметів або явищ, є ЛСВ з конкретними й абстрактними значеннями. Цілком природно, що прямі й похідні значення суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя, місця дії є конкретними, якщо виражають предмет: *вимірник, виріз, заслін, посилка, обладнання*. Конкретними є також похідні назви осіб. Абстрактні значення в іменниках, що є назвами предметів і явищ, мають місце в ряді випадків, які ми розглянемо докладніше.

Абстрактними є прямі й похідні значення результату (змісту) в іменників, мотивованих дієсловами інтелектуальної діяльності, мовлення, впливу (*вимисел, задум, замисел*).

При прямому значенні суб'єкта може бути похідне властивості, яка теж виступає як суб'єкт дії (напр., *зваба*). Таке значення теж є абстрактним.

У іменників, утворених від семантичних груп перехідних дієслів із значенням фізичних дій, прямі значення є переважно назвами конкретних понять, серед похідних же можливі і назви понять абстрактних. Виникнення похідного абстрактного, однойменного з прямим (об'єкт, результат і т. ін.) пов'язане з перенесенням назви у сферу духовних або суспільних процесів. Такі похідні, як правило, виникають не в результаті розвитку прямого іменникового значення, а як наслідок творення його від іншого ЛСВ дієслова (*гальмо, карб* та ін.).

В іменників цієї групи, утворених від перехідних дієслів, існують похідні значення дії, що є дублетами до форм на *-ння, -ття* і ін. (*вариво, гальмо, здобуток*).

У групі полісемантичних іменників, що називають предмети і явища і мотивовані перехідними дієсловами, відносна кількість

абстрактних значень висока, відношення назв конкретних і абстрактних понять становить приблизно 2,2 до 1, тобто абстрактні значення становлять близько третини прямих і похідних ЛСВ.

У багатозначних іменників цієї семантичної групи, утворених від неперехідних дієслів, відносна кількість абстрактних значень значно менша, ніж у попередній групі, а саме: відношення конкретних і абстрактних становить 3 до 1, тобто абстрактні значення становлять усього 1/4 ЛСВ у таких словах.

При прямому значенні предмета можуть бути похідні, що називають психічний стан (*болячка, накин*). Такі похідні ЛСВ метафоричні, вони до певної міри зберігають свій образний і емоціональний зміст, через що і сприймаються як переносні незалежно від тривалості вживання. У словах із таким типом відношень прямий і похідний ЛСВ утворилися від різних значень мотивуючого дієслова. Проте існують і такі слова, похідне значення яких виникає в результаті розвитку прямого іменникового: *лазівка* — 1) те саме, що лаз; 2) хитрий, спритний прийом для виходу з певного, звичайно неприємного, скрутного становища.

При прямому конкретному значенні похідні можуть виникати і в результаті перенесення назви із сфери фізичних, біологічних дій і процесів в інші сфери — суспільні, побутові і т. ін. (*зародок, згусток* тощо).

Із усього сказаного про абстрактні і конкретні лексичні значення в системі віддієслівних полісемантичних іменників можна зробити висновок: оскільки в одній лексемі об'єднуються ЛСВ з конкретними й абстрактними значеннями (незалежно від того, яке з них є первинним, а яке секундарним), слід уточнити і визначити рамки вживання термінів «слова з конкретним значенням» і «слова з абстрактним значенням». У полісемантичних словах це протиставлення відбувається не на рівні слова — лексеми, а на рівні ЛСВ, тому названі терміни правомірно вживати тільки до однозначних слів. Цей висновок, гадаємо, підтверджується також аналізом полісемантичних відприкметникових іменників із прямим значенням властивості чи ознаки і похідними «носієй ознаки». У таких лексемах пряме значення є абстрактною назвою властивості чи ознаки, а похідне — конкретною назвою носія ознаки.

Аналіз семантичних парадигм віддієслівних іменників показує, що в них знаходять вираження міжрівневі зв'язки мовних одиниць — відношення лексико-семантичної, словотвірної й граматичної системи аналізованого класу іменників і дієслова, що мотивує їх. Міжрівневі відношення в цьому разі виражаються в тому, що система значень іменника і ширше — іменників,

мотивованих одним словом, становлять виражену певними словотвірними засобами парадигму, склад, характер якої зумовлені семантичною і лексико-граматичною (категорія семантичної перехідності, валентності) структурою мотивуючого дієслова.

Семантична валентність дієслова, на нашу думку, знаходить вираження не у зв'язках дієслова з різного роду об'єктами (синтаксичними категоріями), а в семантичних компонентах, що втілюються в іменниках різних семантичних груп (відношення семантичні). В іменниках виражаються не всі об'єкти, зв'язки слова, а тільки ті, що входять до його знакової характеристики (зв'язки з суб'єктом, прямим об'єктом і знаряддям).

У парадигмах віддієслівних іменників можна виділити обов'язкові й факультативні члени. До обов'язкових належать ті, що зумовлені найбільш загальними рисами, властивими дієслову (значення дії, суб'єкта, об'єкта, знаряддя). Факультативними є значення місця, часу, способу дії, що утворюються від лексично обмежених семантичних груп дієслів (переміщення в просторі, сезонні роботи, рухи або жести живих істот тощо).

Залежність семантичної парадигми віддієслівного іменника від категорії семантичної перехідності виявляється в тому, що іменники, співвідносні з перехідними й неперехідними дієсловами, мають різний набір значень і диференціальних ознак. Іменники різних семантичних груп (із прямим значенням дії; предмета або явища і особи) в різний спосіб виражають зв'язки з мотивуючим словом.

У парадигмах значень іменників із прямим значенням дії спостерігаються два типи відношень — безпосередні й опосередковані. Прямі зв'язки виражаються в тому, що ЛСВ іменника пов'язані безпосередньо з поняттєвою основою значення мотивуючого слова.

В іменників із прямими значеннями предмета і явища, особи семантична залежність від мотивуючого слова, зокрема його перехідності, виражається в прямих значеннях і характері протиставлень ЛСВ в іменній лексемі.

Мікросистема полісемантичного слова не є замкненою і самодостатньою. Про це свідчать її складні міжсистемні зв'язки: різними ЛСВ іменник може входити до складу різних лексичних парадигм, до складу різних синонімічних і антонімічних груп.

Проведений аналіз зумовленості системи віддієслівних іменників категорією перехідності/неперехідності мотивуючих дієслів виявляє існування кореляції одиниць ментального й лінгвального рівнів МКС не тільки на лексичному рівні, а й на лексико-граматичному, що надає впорядкованості всій системі МКС.

2.5. КОРЕЛЯЦІЯ ОДИНИЦЬ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ІЗ ЛІНГВАЛЬНИМИ ЯВИЩАМИ

Одиницями концептуальної картини світу є насамперед поняття (інших елементів ми поки що не торкаємось). Поняття в такому розумінні є узагальненим по відношенню до концепту як одиниці ментального рівня і до значення як одиниці рівня лінгвального. Саме поняття становить основу лексичного значення, що нерідко співвідноситься з лексичним значенням у цілому.

Поняттєва віднесеність є одним із найсуттєвіших компонентів лексичного значення слова. У ній в узагальненому вигляді фіксується наше знання про явища позамовного світу. Тому важливим аспектом вивчення семантичної структури багатозначного слова є визначення відношень між поняттєвими компонентами значення окремих ЛСВ, або його поняттєвої структури, у її співвіднесеності з МКС.

Це питання є суттєвим не тільки для пізнання структури багатозначного слова і законів розвитку лексичних значень, а і для визначення співвідношення між лінгвальними і логічним моделюванням дійсності в процесі пізнання її людиною, між концептуальною і лінгвальною картинами світу. Г. А. Брутян, накреслюючи деякі особливості моделювання дійсності і роль такого моделювання в пізнанні, відзначає, що для більш глибокого вирішення цього питання філософам не вистачає матеріалів лінгвістичних досліджень [20: 94]. Вияснення типів відношень між поняттєвими компонентами лексичних значень у структурі полісемантичних слів може дати матеріал і для вирішення поставлених ученими більш широких теоретичних проблем.

Вивчення зв'язків лексичного значення слова і поняття, з яким значення співвідноситься, має тривалу історію. Протягом цієї історії були спроби ототожнювати значення слова з логічним або психологічним поняттям і мали місце намагання звести лексичне значення тільки до внутрішньомовних відношень, відкинути зв'язки мовного явища з позамовним рядом. Але в цих пошуках викристалізовувалося наукове поняття про лексичне значення слова. Праці О. О. Потебні, М. М. Покровського, В. В. Богородицького, Г. Пауля, Г. Шухардта і ін. наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, В. М. Сухотіна, О. І. Смирницького із старшої генерації лінгвістів ХХ ст., нарешті, роботи наших сучасників Н. Арутюмової, М. Жовтобрюха, М. В. Панова, В. Русанівського, Г. А. Уфімцевої, Д. М. Шмельова та ін. у різних аспектах розглядали цю проблему

і сприяли виробленню наукового підходу до питання про співвідношення лексичного значення і поняття. Проте у більшості робіт ця проблема аналізується безвідносно до полісемії, як питання про співвідношення з поняттям окремого значення. Залежність же між поняттями, що лежать в основі ЛСВ багатозначного слова, вивчалася менше.

Питання про те, скільки понять можуть називати ЛСВ полісемантичного слова — одне чи кілька, — має важливе теоретичне і практичне значення не тільки для розуміння сутності зв'язків між лексичними значеннями в структурі слова, а і для встановлення характеру залежності між окремими мікросистемами лексичного рівня (полісемія-омонімія, полісемія-синонімія, полісемія-антонімія, організація тематичних груп тощо) [35], що є важливими складниками МКС.

Не можна сказати, що проблема зв'язку з поняттями ЛСВ полісемантичного слова зовсім була обійдена увагою дослідників, проте визначався цей зв'язок переважно принагідно, на обмеженому колі однотипних прикладів і майже не був предметом окремого дослідження. У вирішенні аналізованого питання в лінгвістиці існує два протилежних погляди. Згідно з першим із них, «поняття в слові завжди одно, а значень слова може бути декілька». Автор наведених слів, робить спробу довести це положення аналізом слова *змея* в російській мові: «...змея — це позначення плазуна з довгим в'юнким тілом, покритим лускою. Таке пряме значення цього слова. У переносному ж значенні слово *змея* вживається для позначення підступної, хитрої, злої людини. У цьому випадку слово *змея* має вже інше значення» [32: 26].

Слово *змея*, як і відповідне слово *гадюка* в українській мові, справді, має два значення, що ж до поняттєвої віднесеності обох значень, то важко погодитись, що обидва значення називають одне поняття. Нам уявляється, що прибічники цього погляду вважають, що в основі значень полісемантичного слова аналізованого типу лежать тотожні поняття. Насправді ж при перенесенні назви у словах типу *лисиця*, *гадюка*, *свиня* тощо немає тотожності понять. Адже, говорячи про людину «лисиця» або «гадюка», не стверджують, що ця людина — *лисиця*, інша людина — *гадюка*, оскільки людині ми приписуємо не всі ознаки явища, з яким порівнюємо її, а тільки окремі з них. Вважаючи, що два значення таких слів називають одне поняття, ігнорують той факт, що поняття має не тільки зміст (сукупність ознак), а і обсяг, який складається з предметів чи явищ, що охоплюються цим поняттям. Якщо два поняття мають тотожний зміст і однаковий обсяг, то ми маємо одне поняття.

У нашому випадку ми маємо окремі (і не зовсім суттєві) спільні ознаки і зовсім різний обсяг (жодна людина не належить до тварин, як і жодна тварина не належить до людей). У словах такого типу відбувається абстрагування певних властивостей лисиці або гадюки чи приписування їм особливостей і перенесення цієї ознаки на людину. Основою нового значення є поняття про людину з певними ознаками. Із цим новим поняттям і співвідноситься похідне значення, отже, в аналізованого типу багатозначних слів похідне значення виникає як назва нового поняття.

Вважаючи, що різні значення ЛСВ слова *гадюка* виражають одне поняття, змішуючи явища ментального (з концептів якого беруться ознаки), поняттєвого (де формуються поняття на основі відчуження певної ознаки від одного концепту і приписування іншому) і власне лінгвального, де відбувається селекція й інтеграція ознак концепту, які в лексичному значенні набувають статус семи.

Перенесення назви в словах аналізованого типу і ряді інших відбувається на основі операції мислення, яку називають порівнянням. У результаті порівняння людини з певною істотою або предметом створюється поняття «людина з певними властивостями тварини або предмета». Тому в значеннях таких слів знаходять вираження два явища: *лисиця* — *людина* і т.п. Обом цим явищам властиві спільні ознаки, які й об'єднують два ЛСВ в одному слові як окремі значення. У понять, що називають такі явища, є спільні ознаки, але поняття не збігаються, як уже говорили, ніякою частиною свого обсягу. Значення слова тримаються в таких словах у системі однієї лексеми не однаковою співвіднесеністю з поняттям та позамовним рядом, а лінгвальними зв'язками, спільними ознаками, які об'єднують два поняття і два значення. У таких словах не поняття є перехресними, а значення. До значень такого типу можна застосувати схему перехресних понять, але в суто лінгвістичному плані: в основі значень лежать різні поняття, але ЛСВ мають певні спільні семи.

Відомо, що поняттєва віднесеність є основою лексичного значення, але значення і поняття не тотожні. Ототожнювання логічних і лінгвістичних категорій у слові приводить до хибного уявлення про залежність значень і понять у структурі багатозначного слова. Різні відношення в слові між значенням і поняттям є одним із проявів відмінностей у логічному і мовному моделюванні картини світу, між концептуальним і лінгвальними рівнями МКС.

Підміна аналізу понять аналізом значення слова є досить поширеною логічною помилкою, на яку звертав увагу ще Арістотель, який вважав, що необхідно розрізняти визначення, що

виявляють сутність буття [поняття.— Л. Л.], від визначень, що виявляють лише значення імені [9: 38]. Із цього випливає, що помилковими є і спроби підмінити лінгвальний аналіз слова аналізом поняття. Значення слова є засобом вираження поняття, але не тотожне йому. «Значення слова — це реалізація поняття засобами певної мовної системи... Ми не маємо ніяких підстав сумніватися в адекватності значення слова поняттю» [60: 77]. Подібну думку, хоч і менш категорично висловлену, знаходимо і в іншого дослідника: «Відомий тому, хто говорить і тому, хто слухає, певний розумовий зміст (ідея, поняття), засобом вказівки на який виступає поданий звуковий комплекс, і є значенням цього звукового комплексу, або значенням поданого знака» [118: 6]. Хоч той же автор далі і стверджує, що «між поняттям і значенням інколи немає необхідності проводити розрізнення» [118: 7], чим наче вносить певне обмеження в наведену характеристику, проте в самому визначенні таке уточнення відсутнє. Сучасні філософи переважно розрізняють лексичне значення слова і поняття, вони висловили також думку, що в структурі полісемантичного слова знаходять вираження кілька понять: «Оскільки ядро кожного із значень слова становлять поняття, то кожне слово виявляється пов'язаним не з одним, а з рядом понять» [88: 250]. З філософського погляду визначається кілька рис, що відрізняють поняття і значення слова: 1) Поняття однозначне, а слову властива багатозначність. 2) Слову властивий аксіологічний компонент, у понятті він відсутній. 3) Третя ознака, яку пропонує П. В. Копнін як свідчення відсутності тотожності між лексичним значенням і поняттям, полягає в тому, що поняття, на його думку, виражає наукове знання, а більшість слів своїм змістом має вираження не закінчених наукових понять, а емпіричних узагальнень [62: 311–314]. Гадаємо, що помилковим є твердження про те, що предметом логіки є тільки наукові поняття, а змістом слова емпіричні узагальнення, «наївні поняття», досить поширене в логіці. Майже завжди як приклади логічних понять наводять тільки поняття наукові. Таке отождолення логічного і наукового поняття приводить до ігнорування великого людського досвіду, який зафіксований не тільки в логічних поняттях, а і в значеннях слів, які називають певне явище, але не є назвою наукового поняття про нього. Із логіки ця помилка перекочувала і в лінгвістику. Досвід людства складається не тільки з наукових закінчених понять (які до того ж як наукові одиниці є пізнішими), а і з численної кількості понять логічних, які не завжди відповідали науковим або відбивали різний ступінь теоретичного і практичного

пізнання довкілля. Крім того, лексичне значення має особливості, які накладаються на поняттєву основу, відрізняють його від поняття. У цьому виявляється відмінність між концептуальним і лінгвальним рівнями МКС.

Отже, однією з причин, що приводять до неправильного розуміння питання про відношення між лексичним значенням слова і названим цим словом поняттям, є змішування логічного й лінгвістичного аналізу поняттєвої основи значення слова.

Другою причиною такого змішування, на наш погляд, є отожднення ділення як операції мислення і розчленування самого предмета. «Розчленування дерева на стовбур, гілки, кору і т.д., — пише М. С. Строгович, — це розчленування предмета, а не ділення поняття «дерево», і являють окремі частини дерева, кожна з яких у свою чергу є предметом, що охоплюється відповідним поняттям [курсив наш. — Л. Л.] [125: 131]. Тому назва предмета і його частини мають різну предметно-пояттєву віднесеність. Таке відношення ми бачимо, наприклад, між значеннями слів, що називають рослину і її плід (*вишня, слива, ожина*), рослину і квітку (*бузок, лілея*). Отже, слова цього типу теж підтверджують, що значення полісемантичного слова не завжди мають однакову пояттєву віднесеність. Наявність зв'язку значень слова із ментальним рівнем, де ці явища (предмети) тісно з'єднані чи чітко співвідносяться, дозволяє пов'язані поняття поєднувати в одній лексемі, розрізняючи їх певними диференціальними ознаками.

Такий же, як і Є. М. Галкіна-Федорук, погляд на співвідношення окремих значень слова з поняттям знаходимо і в праці Н. М. Амосової, яка вважає, що «смісловим центром багатозначного слова може служити тільки пояттєва віднесеність поданого слова, яка залишається незмінною» [5: 111]. Згідно із цим підходом, певна пояттєва віднесеність властива не окремим значенням, а слову в цілому. Якщо погодитись із цим твердженням, то тоді доводиться прийняти позицію тих лінгвістів, які вважали, що багатозначному слову властиве єдине, загальне, цілісне значення. Насправді ж, такий підхід до значень у полісемантичному слові безпідставний. Думка, що при переосмисленні значення змінюється тільки предметна віднесеність (денотативне значення), але зберігається загальна пояттєва віднесеність (сигніфікативне значення) і звукова оболонка, висловлювалась і в українському мовознавстві [145: 68–73]. Але при такому підході висновки ґрунтувались на обмеженому, як зазначають і самі автори, матеріалі — словах, що мають однаковий пояттєвий компонент, проте це не означає, що такий тип відношень єдино можливий.

Другий підхід до питання, яке ми розглядаємо, полягає в тому, що різні значення слова виражають і різні поняття. Р. О. Будагов, наприклад, цілком слушно вважає, що в поняттях «червоний» (колір) і «червоний» (революційний) узагальнені різні ознаки, і слово *червоний*, яке має різні значення, виражає і різні поняття [21: 22]. Такий же підхід до питання про співвідношення лексичних значень і понять у структурі полісемантичного слова виявляє і П. С. Александров [2: 80].

Прибічники й одного, і другого поглядів роблять висновки, спираючись на обмежене коло слів, тому й узагальнення їхні однобічні. Відношення між лексико-семантичними варіантами багатозначного слова багатоманітні і складні, що виявляється, зокрема і в співвідношенні між значеннями і поняттями, як явищами різних рівнів МКС. Тому й питання про це відношення не може бути розв'язане однозначно. На два типи розвитку лексичного значення слова лінгвісти вже вказували [111: 93], але при цьому більше зважалося на предметну віднесеність, ніж на поняттєву. Відомо, що поняття існують тільки в словесній формі і що слову належить важлива роль у творенні й існуванні понять, проте не можна ототожнювати поняття і лексичне значення слова, лексичне значення ускладнене цілим рядом ознак, що не входять у поняттєве ядро значення. Семантичний аналіз не можна підміняти аналізом логічним, проте й знімати питання про співвідношення між концептуальними значеннями окремих ЛСВ в багатозначному слові не можна, оскільки явища мовного і логічного ряду тісно пов'язані і взаємозумовлені. Визначення відношень між поняттями й лексичними значеннями ЛСВ дозволить виявити й своєрідність мовних явищ.

Відомо, що кожне явище має значно більше ознак, ніж використовується при визначенні поняття. Наукове поняття про сутність явища ґрунтується на суттєвих ознаках його. У поняттєвому ж ядрі слова, яке є назвою, фіксуються не всі і не завжди суттєві ознаки явища. Мотивація значень тільки окремими і не завжди суттєвими ознаками відіграє важливу роль у формуванні не тільки лексичної системи, а й мовної картини світу. Саме ця особливість дає можливість в одну звукову форму слова вкладати різні значення. Коли б лексичне значення ґрунтувалося на всіх суттєвих ознаках явища, то в мові не було б місця полісемії і синонімії, оскільки тотожні суттєві ознаки властиві тотожним поняттям. З другого боку, така мотивація значення дає можливість різноманітного членування поняття в лексичній системі: за різними ознаками слово, що виражає одне поняття

або частини його, входить у різні лексико-семантичні парадигми і тематичні групи.

За частиною і не завжди суттєвих ознак відбувається і перенесення назви в полісемантичному слові. «Узагальнення в його найбільш елементарній формі, є поєднання схожих предметів за випадковими, спільними для них ознаками. Наприклад, людина, яка вперше бачить самописний прилад, довідавшись, що він називався *барографом*, стане цим словом називати всякий прилад, у якому виявлене пишуче вістря. Проте, хоч ця ознака і «присутня» у всіх бачених приладах, вона не є суттєвою. Тому такий рівень узагальнення називають генералізацією» [100: 240]. В основі лексичних значень, які формувалися і кристалізувалися протягом усієї історії мови, дуже часто лежать узагальнення, поняття, які складалися на рівні генералізації. Ці узагальнення не завжди розкривають сутність явища, але достатні для того, щоб, визначивши місце слова в мовній системі, зафіксувати поняття та певне явище в свідомості людей у їхній мовній картині світу. Коли твердять, що лексичні значення виражають не логічні поняття, то плутають словесне вираження його й логічне визначення суті слова.

Узагальнення за схожістю зовнішніх, несуттєвих ознак можуть лежати в основі перенесення назви в структурі багатозначного слова. Проте подібне перенесення є не простим нагромадженням значень, а результатом пошуку місця для назви поданого явища в мовній картині. Справедливе твердження, що «значення слова створюються в процесі тривалого розвитку людини і її мислення. Кожен відтінок слова обходився людству не даром, над ним працювала людська свідомість» [62: 309]. Проте в це твердження слід внести уточнення, що в процесі тривалого розвитку людини розвивається не тільки значення слова, а і мовна картина світу в цілому, яка, у свою чергу, стає важливим чинником у розвитку значення слова. Наслідки пізнавальної діяльності людини, як відомо, виражаються в окремих значеннях слова. Тому можна сказати, що розвиток значень у структурі полісемантичного слова розкривається у зв'язку із розвитком понять. Зміни понять відбуваються або в результаті зміни довкілля, тобто явищ, які відбуваються в понятті, або ж у результаті зміни наших знань про явища дійсності. Відповідно до різних причин змін понять виділяються два напрями в їх розвитку: «1) виникають нові поняття, 2) поглиблюються старі, конкретизуються, піднімаються на більш високий рівень абстракції» [62: 303–304]. Обидва ці процеси можуть бути причиною виникнення нових слів або нових значень: якщо нове значення називає поняття про нове явище, то пряме

й похідне значення називають різні поняття. Якщо ж похідне виникло в результаті поглиблення, конкретизації або більш високого рівня абстрагування, у результаті поглиблення знань про явище і його зв'язки, то в основі прямого й похідного значень може бути однакова поняттєва віднесеність. Проте не слід забувати, що лексичні значення розрізняються не тільки поняттями, які лежать в їх основі, а й мовними засобами. У цьому розділі ми умовно абстрагуємося від інших ознак і розглянемо тільки питання про відношення понять і значень. Складність зв'язків явищ різних рівнів МКС виявляється зокрема у формуванні назв абстрактних понять. Мовна картина світу виражає не тільки явища довкілля, які людина сприймає органами чуття, а формує поняття про явища, які органами чуття безпосередньо не сприймаються, а формуються з численних окремих проявів явища, тобто на концептуальному рівні. У цьому відношенні мова і МКС є не тільки засобом закріплення у свідомості соціуму тем про певні явища, але і засобом творення понять про цілісне явище із численних ознак, що спостерігаються у різних проявах. Наприклад, поняття «краса», «радість», «ввічливість» і багато інших людина не спостерігає безпосередньо, або спостерігає атомістично, але складає їх із численних випадків зіткнення з проявами подібних явищ і концептів подібних проявів в єдиному цілому. Через це таким складним і не завжди однозначним є формування дефініції абстрактних понять.

Наслідки пізнавальної діяльності людини, формування ККС, як відомо, фіксуються зокрема в окремих ЛСВ слова. Тому можна сказати, що розвиток значень у структурі полісемантичного слова розкривається у зв'язку із розвитком понять. Зміни понять відбуваються або в результаті зміни довкілля, тобто явищ, які відбиваються в понятті, або ж у результаті зміни наших знань про явища. Відповідно до різних причин змін понять виділяються і два напрями в їхньому розвитку: 1) виникають нові поняття, 2) поглиблюються старі, конкретизуються, піднімаються на більш високий рівень абстракції. Обидва ці процеси можуть бути причиною виникнення нових слів або нових значень: якщо нове значення називає поняття про нове явище, то пряме й похідне значення називають різні поняття. Якщо ж похідне виникло в результаті поглиблення, конкретизації або більш високого рівня абстрагування, у результаті поглиблення знань про явище і його зв'язки, то в основі прямого й похідного може бути однакова поняттєва віднесеність, що супроводжується додатковими ознаками. Отже, в основі значень полісемантичного слова можуть бути й одне, і різні поняття.

Другою умовою, яка впливає на поняттєву структуру багатозначного слова, є спосіб відображення елементів ККС в МКС. Знання про елементи ККС можуть виражатися або безпосередньо через поняття про певне явище, або ж опосередковано, через зв'язки його в позамовній картині. При розгляді способів мотивації значень віддієслівного багатозначного іменника в основі фрагмента ККС, вираженого в такій лексемі, стоїть значення дії, з якою пов'язані явища:

У такому разі може скластися уявлення, що всі ці явища виражають значення дії. Однак кожне з них (суб'єкт, об'єкт та ін.) самі є елементами ККС і мають свої зв'язки, і тільки в цій лексемі для них суттєвою є ознака за відношенням до дії. Вони виражають різні концепти, існує окреме поняття про них, ознака дії є лише одним із елементів значимісного ореолу «предметних» значень, за допомогою якого визначається їх місце і значення в мовній системі.

Для прикладу розглянемо співвідносність поняттєвої і семантичної структури багатозначних віддієслівних іменників. Іменники з прямим значенням дії можуть мати різні за семантикою похідні ЛСВ — дії, суб'єкта, об'єкта, знаряддя, місця, часу її. Окремі ЛСВ можуть називати властивість, кількість.

Прямі й похідні значення, що виражають одне поняття, у МКС найчастіше протиставляються за такими ознаками.

1. Спрямованість дії на різні об'єкти. Наприклад: *паспортизація* — 1) введення системи паспортів і складання паспортів для громадян; 2) складання паспортів на що-небудь (продукцію, житло, тощо). У наведеному прикладі при однаковій поняттєвій віднесеності в значення іменника входить спрямованість на різні об'єкти (особа — не-особа). У таких випадках відбувається уточнення не поняття, а значення слова, оскільки спрямованість на об'єкт входить у значення слова і залишається поза поняттям про дію.

При однаковій віднесеності до поняття про певну дію значення іменників цієї групи можуть відрізнятися тим, що в семантику одного з них входить зв'язок із певним суб'єктом дії, а значення другого допускає більш широке коло суб'єктів. Наприклад, слово *виверження* має два значення: 1) дія за значенням «вивергати» (допускає зв'язки із рядом суб'єктів, яким властива ця дія); 2) діяльність вулкану (суб'єктом дії може бути тільки вулкан, що і фіксується у лексичному значенні).

При такому співвідношенні логічного й мовного членування слова в лексичному значенні відбувається певне звуження (або розширення) поняттєвого компонента.

2. При прямому й похідному значеннях дії в їх основі можуть бути різні поняття, якщо значення виражають дії, стани чи процеси,

які лежать у різних площинах діяльності людини (побут — суспільні відносини — військова справа) або в протиставленні фізичних явищ і явищ духовного світу. Наприклад, значення слова *струс* називають поняття, що стосуються фізичної дії (різкий коливальний рух; поштовх) і психічного стану (сильне, глибоке зворушення, переживання). Гадаємо, що в таких випадках поняттєвий компонент другого значення такою мірою відрізняється від відповідного компонента прямого, що в основі ЛСВ лежать різні поняття. Одним же словом ці поняття можуть виражатися через те, що відповідні поняття в ККС мають спільні ознаки і через те можуть виражатися одними мовними одиницями.

3. Третю групу полісемантичних віддієслівних іменників становлять такі, в основі яких лежать різні, але рівнозначні поняття, тобто поняття, що мають різний зміст, складаються з однакових і різних ознак, але мають однаковий обсяг. Такі ЛСВ об'єднуються в одному слові спільним предметним (денотативним) компонентом, оскільки виражають різні поняття про одно явище. Особливо поширене в групі іменників, які аналізуються нами, таке протиставлення ЛСВ, при якому явище характеризується ніби з протилежних точок зору: з погляду суб'єкта і з погляду об'єкта дії (*демобілізація, повернення, обман, муміфікація*). У таких словах прямі значення виражають дію з погляду суб'єкта дії (того, хто *демобілізує, повертає, муміфікує*), а похідні — з погляду того, хто (або що) *демобілізується, повертається, обманюється, муміфікується*. Можливі й інші характеристики рівнозначних поняттєвих компонентів при прямому й похідному значеннях дії. Наприклад, у слові *заслання* пряме значення (дія за значенням «заслати») характеризує саму дію, а похідне («покарання через примусове перебування в якій-небудь місцевості») характеризує дію з погляду її мети.

Отже, у багатозначних віддієслівних іменниках із прямим і похідним значеннями дії можна визначити три типи співвідносності між значеннями як явищами МКС і поняттями як явищами ККС: 1) в основі двох значень лежать різні поняття; 2) два значення ґрунтуються на одному понятті; 3) основою двох значень є рівнозначні поняття.

У віддієслівних іменниках із прямим значенням дії й похідними суб'єкта, об'єкта, знаряддя, результату, місця, часу, способу дії прямі й похідні ЛСВ мають різну предметну й поняттєву віднесеність. Адже в основі значень похідних лежить поняття про предмет, а в прямому — про дію (яка є тільки однією з ознак похідного). В одному слові вони об'єднуються через те, що відповідні «предмети» однією з ознак мають ознаку дії. Отже, різ-

ні явища ККС мають спільні ознаки, які дозволяють виражати їх різними значеннями одного слова.

Наприклад, іменник *розкрій* має два значення — 1) дія за значенням «розкроювати»; 2) те, що розкrojене; розкrojений і підготовлений до пошиття матеріал. У цьому слові пряме значення є назвою абстрактного поняття, а похідне — конкретного. ЛСВ цього значення виражають різні поняття, хоч друге й передається через відношення до першого (дії).

Зв'язок прямого й похідного значення з різними поняттєвими основами виразно виступає і в тих словах, де похідні суб'єкта, об'єкта і т. ін. є назвами абстрактних понять (*внучка, виховання*). *Виховання* як назва процесу і як назва результату дії пов'язані з поняттями про різні поняття ККС, бо в одному разі виражається поняття про дію, а в другому — про сукупність знань і навичок, здобутих у результаті цієї дії.

Поняття, які мають різні ознаки і частину спільного обсягу, як відомо, називаються перехресними. Перехресні поняття — явища ККС. Перехресними, гадаємо, можна назвати й значення однієї лексеми, в основі яких лежать різні поняття. Однак семантична перехресність як явище МКС відрізняється від логічної як явища ККС, бо при перехресності значень ЛСВ мають різний обсяг названих понять і частину спільних ознак. Таким чином, цементуючим семантичним ядром у віддієслівних іменниках із прямим значенням дії й похідним не-дії є не відношення до одного поняття, а ознака за відношенням до дії, яка є предметно-поняттєвою сутністю прямого і однією з сем похідного значення.

2.5.1. Віддієслівні іменники з прямим значенням дії

Ця група іменників, як уже зазначено, може мати різні за семантикою похідні ЛСВ — дії, суб'єкта, об'єкта, знаряддя, місця, часу її, окремі ЛСВ можуть називати властивість, кількість і т. ін. Для виявлення поняттєвої основи значень віддієслівних іменників категорія перехідності не є релевантною; істотними в цьому випадку є типи похідних значень. Тому і розглядати питання про співвідношення понять у віддієслівних іменниках із прямим значенням дії ми будемо за типами прямих і похідних ЛСВ. Від категорії ж перехідності можуть залежати диференціальні ознаки, за якими розрізняються ЛСВ з однаковим поняттєвим компонентом.

2.5.2. Іменники з похідним значенням дії або стану

Іменники з прямим і похідним значеннями дії або стану в основі обох ЛСВ дуже часто мають однакову поняттєву віднесеність. Так, іменник *затримка* має два значення: 1) дія за знач. «затримати»;

2) припинення на який-небудь час дії, руху і т.п. Обидва значення називають поняття про однакову дію і відрізняються характером сполучуваності слова, що є відбиттям зв'язку явищ. Найбільш типовими видами протиставлення прямого й похідного значення дії, що називають одне поняття, є: 1) спрямованість дії на різні об'єкти; 2) одне із значень спрямоване на об'єкт, а друге є безоб'єктним; 3) значення можуть відрізнятися суб'єктом дії; 4) можуть відрізнятися сферою виявлення; 5) нарешті, можуть диференціюватися одразу за кількома ознаками.

1. Спрямованість дії на різні об'єкти — це один із найпоширеніших видів диференціації значень у полісемантичному іменнику з прямими й похідними значеннями дії, і представлений він кількома видами.

1) В основі двох значень може лежати поняття про одну дію, але спрямовану на різні об'єкти: *паспортизація* — 1) введення системи паспортів; 2) складання паспортів на що-небудь. У цьому разі в значення іменника входить спрямованість на різні об'єкти (особа — не особа). У таких випадках відбувається уточнення не поняття, а значення слова, оскільки спрямованість на об'єкт входить у значення слова і залишається, на нашу думку, поза поняттям про дію.

Відмінності в об'єктах можуть виражатися також у тому, що одне із значень не обмежене об'єктами і дає більш широкі можливості для їх вибору, а в друге значення включається спрямованість на певний об'єкт: *лови* — 1) полювання на звірів, птахів, рибу; 2) те саме, що *ловлення*.

2) ЛСВ, що називають поняття про одну дію, можуть розрізнятися тим, що один із них включає у свою семантику спрямованість на об'єкт, а другий з безоб'єктним: *метання* — 1) дія за значенням «метати» (це значення включає в себе спрямованість на певний об'єкт — метання чого); 2) дія за значенням «метатися» (значення є безоб'єктним, оскільки утворене від дієслова зворотно-середнього стану). Відмінності об'єктного і безоб'єктного значення, як і в схарактеризованому в п. 1 типі, є розрізненням не в концептуальному, а в лексичному значенні.

3) При однаковій поняттєвій віднесеності до певної дії ЛСВ іменників можуть розрізнятися тим, що в семантику одного з них входить зв'язок із певним суб'єктом дії, а значення другого допускає більш широкі зв'язки з суб'єктами: *виверження* — 1) дія за значенням «вивергнути», вивергнутися (значення, що може пов'язуватися з рядом суб'єктів, яким вона властива); 2) діяльність вулкана (у цьому значенні суб'єктом дії може бути тільки вулкан, що й фіксується семантикою ЛСВ).

В іменників, мотивованих неперехідними дієсловами, поширеним є розрізнення ЛСВ за суб'єктами дії: *ревіння* — 1) гучний, протяжний рик тварини, тварин; 2) дуже голосний плач, ридання. У першому ЛСВ суб'єктами дії можуть бути тварини, а в другому — особи.

Значення, що називають одне поняття й відрізняються об'єктами або суб'єктам дії, виникають як наслідок розвитку поняття шляхом його конкретизації. У такому випадку поняття залишається тим же, а до значення слова додаються семи, які конкретизують це поняття.

Відмінності в ЛСВ, що мають однакові поняттєві компоненти і відрізняються зв'язками з об'єктом або суб'єктом дії в іменниках, відбивають відмінності в дієсловах, значення яких можуть диференціюватися за такими ж ознаками.

II. В основі ЛСВ іменника можуть лежати різні поняття в тому разі, якщо прямі значення в словах пов'язані з активним станом дієслова, а похідні — з дієсловами зворотно-середнього стану (*демобілізуватися, обманюватися, муміфікуватися*). Прямі значення відтворюють дію з погляду того, хто обманює, муміфікує, а похідні з погляду того, хто (або що) обманюється, муміфікується. Найчастіше це протиставлення дії і стану або дії і процесу.

Можливі й інші типи характеристики явища в різних аспектах. Так, у слові *заслання* (як уже зазначалося) перше значення (дія за значенням «заслати»), характеризує явище з погляду саме дії, а друге (покарання через примусове перебування в якій-небудь місцевості) характеризує дію з погляду її мети.

Підсумовуючи сказане про відношення значень і понять у багатозначних віддієслівних іменниках із прямим значенням дії, можна визначити три основних типи залежності: 1) в основі двох значень лежать різні поняття; 2) в основі двох значень лежить одне поняття; 3) основою двох значень є рівнозначні поняття.

ЛСВ іменників з прямим значенням дії і похідними суб'єкта, об'єкта, знаряддя, результату, місця, часу, способу дії називають різні явища. Тому ми маємо визнати, що вони мають різну поняттєву віднесеність. У словах аналізованого типу пряме значення завжди є назвою абстрактного поняття, а похідні здебільшого (хоч і не виключно) називають поняття конкретні. Уже в цьому виявляється протиставлення поняттєвих основ значень в іменниках такого типу: *створіння* — 1) дія за значенням «створити»; 2) те, що створено — розкroєний і підготований для пошиття матеріал. У цьому слові пряме значення похідне називає конкретний предмет, отже, і поняття, що лежать в основі лексичних значень ЛСВ,

є різними. Інша річ, що предмет названий не за його внутрішніми властивостями, а за відношенням до дії. Такого ж роду зв'язок між концептуальними значеннями в словах при відношенні прямого й похідного значення «дія — суб'єкт», «дія — результат» і т.д. Проте зв'язок прямого й похідного значення з різними поняттями виразно виступає і в тих словах, де похідні суб'єкта, об'єкта і т. ін. є назвами абстрактних понять (*виучка, виховання*). *Виховання, виучка* як процес і *виховання, виучка* як результат дії називають різні поняття і пов'язані з різними явищами: *виховання, виучка* як дія є назвою поняття про дію, а *виховання, виучка* як результат дії пов'язані зі змінами в об'єкті, на який була спрямована дія, та із властивостями, якостями його.

У який же спосіб значення, що називають різні поняття, об'єднуються в одному слові? Для того, щоб дати відповідь на це питання, подивімося, що означають похідні значення аналізованого типу: суб'єкт дії — це людина, істота, предмет або явище, якому властива певна дія, стан; об'єкт дії — особа, істота, предмет або явище, на який спрямована, на користь якого виконується і т. ін. дія; знаряддя або засіб — предмет або явище, за допомогою якого виконується певна дія; результат — предмет, явище, зміст, що виникає в результаті поданої дії і т.д. Як бачимо, до складу кожного із значень входить відношення до дії як один з визначальних семантичних елементів, що вказують на відношення поняття про особу, предмет і т.д. до дії. У таких словах пряме й похідне значення мають різну предметну і поняттєву віднесеність.

Поняття, що мають різні ознаки і спільну частину обсягу, називаються перехресними. Перехресними, гадаємо, можна назвати й значення однієї лексеми, в основі яких лежать різні поняття. Проте лексична перехресність суттєво відрізняється від логічної, оскільки при перехресності значень ЛСВ мають різний обсяг названих понять і частину спільних ознак.

Похідне значення слова *населення* можна розкласти на такі елементи: люди + населення як дія = населення 2. Такі ж відношення і в інших словах із прямим значенням дії і похідним не-дії. Крім того, вони об'єднуються живими смисловими зв'язками, про що мова буде далі.

Підсумовуючи розгляд цього типу віддієслівних іменників з погляду зв'язку поняття і значення ЛСВ, можна зробити висновок, що 1) віддієслівні іменники з прямим значенням дії і похідними не-дії мають різну поняттєву віднесеність; 2) похідні значення містять у собі компонент, що вказує на зв'язок названого похідним ЛСВ явища з дією; 3) дія і ознака явища за дією є спільним компонентом, який і об'єднує два значення в одному слові.

2.5.3. Відношення між значеннями й поняттями в іменників з прямим значенням особи

У віддієслівних іменників із прямим значенням особи, як уже зазначалось, похідні ЛСВ переважно теж є назвами особи. Меншою мірою поширені в них похідні предмета, поодинокі — рослини, істоти. Розглянемо співвідношення поняттєвого ядра і значення в цій групі іменників.

Похідні значення — назви особи як суб'єкта дії. Іменники з похідним значенням особи як суб'єкта дії за родом діяльності здебільшого мають в основі прямого і похідного ЛСВ одне поняття: *охоронець* — 1) той, хто охороняє, стереже кого-, що-небудь; 2) той, хто захищає кого-небудь, дбає про його безпеку, добробут; 3) той, хто стежить за дотриманням чогось, піклується про недоторканість чогось. У цьому слові три значення особи за родом діяльності утворені від трьох різних ЛСВ мотивуючого дієслова *охороняти*, отже, ієрархічна залежність значень іменника зумовлена ієрархічними відношеннями ЛСВ у складі дієслова, що дало твірну основу. У дієслові три значення називають одне поняття, відповідно і в іменнику *охоронець* усі три значення мають одну поняттєву віднесеність. Якщо в іменниках із прямим значенням дії і похідними суб'єкта, об'єкта і т. ін. поняття прямого й похідних значень відрізняються, то в іменниках з прямим і похідним значенням особи за родом діяльності поняттєва віднесеність є однаковою. Окремі значення виникли як відбиття розвитку, поглиблення одного поняття. Кожен етап розвитку поняттєвої віднесеності фіксується в окремому значенні. В іменниках аналізованого типу поняття складається з двох елементів — особа + виконувана нею або властива їй дія. Це поняття знаходить вираження у відповідних мовних значеннях. Диференціація значень у таких іменниках відбувається за зв'язками компонента, пов'язаного з дією. Тому й відмінності в семантиці таких іменників значною мірою відповідають тим, які ми бачили в іменниках із прямим і похідним значенням дії.

1. Назви осіб можуть відрізнятися тим, що дія, яку вони виконують або яка властива їм, спрямована на різні об'єкти: *глядач* — 1) той, хто дивиться на що-небудь, спостерігає щось (у цьому разі обмеження щодо об'єкта спостерігання відсутні); 2) той, хто дивиться сценічну або екранізовану чи телевіставу (значення пов'язане а певним об'єктом: вистава, кінофільм, телевістава і т.п.); *дослідник* — 1) той, хто займається науковими дослідженнями (безвідносно до науки і об'єкта дослідження); 2) той,

хто проводить досліді, переважно над вирощуванням сільсько-господарських культур, виведенням нових сортів і т. ін. (об'єкт дослідження більш конкретизований).

2. ЛСВ іменників можуть розмежовуватись за характером прямого об'єкта: *гравець* — 1) учасник гри (у що); 2) той, хто грає на якому-небудь музичному інструменті (гравець на чому), ЛСВ цього слова утворені від різних значень слова *грати*.

3. Як і в іменниках із прямим і похідним значенням дії, ЛСВ, що називають осіб за родом діяльності, у рамках одного слова співвіднесені з одним поняттям, але можуть відрізнитися сферою виявлення діяльності, властивій особі; *зв'язківець* — 1) працівник зв'язку; 2) той, хто здійснює зв'язок між військовими частинами або підрозділами, між підпільними групами, партизанськими загонами і т. ін.

Якщо один із ЛСВ іменників такого типу має додаткову диференціальну ознаку, наприклад, темпоральну (архаїзм, історизм), то ЛСВ такого слова називають різні поняття: *міняйло* — 1) (*заст.*) той, хто займається розміном грошей (хоч це значення може ніні й актуалізуватися, особливо в розмовному стилі); 2) *розм.* той, хто обмінює одні речі на інші. У першому значенні визначений об'єкт дії (гроші), а в другому така конкретизація відсутня. Крім того, перше значення є історизмом. Два значення слова *міняйло* називають різні поняття, оскільки вони стосуються явищ, які існували в різний час. Темпоральна характеристика розрізняє значення ЛСВ і їх поняттєву основу також у багатьох інших словах (*доглядач, засідатель та ін.*). У таких словах часова визначеність виходить на провідне місце як засіб диференціації лексичних значень. Застарілі слова можуть за певних умов актуалізуватися, як це ми бачимо сьогодні у випадку з останніми словами.

Похідні значення — назви особи як носія певної ознаки. В українській мові існує тип полісемантичних віддієслівних іменників, у яких пряме значення називає особу як суб'єкта дії, а похідне — особу як носія певної ознаки. Звичайно такі похідні є метафоричними і їм властивий виразний емоційно-експресивний компонент, відсутній у прямому значенні. У таких ЛСВ помітно відчувається їх образний зміст: *дзвонар* — 1) служитель, який дзвонить у церковні дзвони; 2) *перен., зневажл.* Той, хто без потреби багато говорить; базіка, плетун. В основі похідного ЛСВ у таких словах лежить не поняття про особу як діяча, а поняття про особу як носія певної ознаки (*заспівувач, кадильник, наймалець*). Ознака, покладена в основу похідного ЛСВ, у прямому значенні може бути несуттєвою, у похідному ж вона стає основним

компонентом значення. Так, для прямого значення слова *дзвонар* — «той, хто дзвонить», несуттєвою є ознака «голосно, довго без потреби видавати звуки», але саме ця ознака стає основною для похідного ЛСВ «той, хто без потреби багато говорить». Дзвонар, який дзвонить у дзвони, може бути людиною зовсім небалакучою і скромною, тому говорити, що названі два значення слова *дзвонар* мають однакову поняттєву віднесеність, було б помилкою. У прямому значенні слова *кадильник* ознака вихваляння перебуває на периферії, оскільки характеризує не дію, а мету її, вона не одразу впадає в око, а в похідному значенні ця ознака стає головним семантичним компонентом. Отже, зміст і обсяг понять, що становлять основу прямих і похідних значень у словах типу *дзвонар* і *кадильник*, різний. У словах такого типу відбувається абстрагування, відчуження і абсолютизація однієї з ознак дії, властивої особі, названій прямим значенням. Саме ця ознака і становить суттєвий семантичний зміст.

2.5.4. Іменники з прямим значенням предмета або явища

Іменники з тотожною поняттєвою віднесеністю ЛСВ. Тотожну поняттєву віднесеність мають слова, пряме й похідне значення яких називають близькі явища, що об'єднуються основними ознаками і відрізняються другорядними. Лексичні значення при цьому можуть характеризуватися різним ступенем конкретизації: *зліпок* — 1) копія, зліплена з чого-небудь, зображення чого-небудь, виліплена з якогось м'якого, в'язкого матеріалу; 2) *рідко*. Відбиток чого-небудь на м'якому, в'язкому і т. ін. матеріалі. В обох ЛСВ називається одне поняття, але відрізняються вони способом виконання зліпка, тобто особливостями, що не входять у поняттєву основу значення іменника.

Однакова поняттєва віднесеність може бути і в словах, ЛСВ яких виникли внаслідок паралельного творення від однієї мотивуючої основи назв різних предметів: *м'ялка* — 1) машина для первинної обробки льону, конопель; 2) машина або пристосування для подрібнення або розминання чогось.

У всіх наведених і однотипних із ними прикладах ЛСВ мають однакову поняттєву віднесеність при різному денотативному значенні. Відмінності, пов'язані з різними видами конкретизації, є відмінностями в лексичному значенні, а не в понятті.

Іменники з різною поняттєвою віднесеністю між значеннями. В іменниках із прямим значенням предметів і явищ багатоманітності прямих значень відповідає така ж багатоманітність

похідних ЛСВ, щоправда, у похідних переважають типи значень однойменні з прямим, через що у слові виникають між ЛСВ відношення суб'єкт — суб'єкт, об'єкт — об'єкт і т. ін. При однойменних прямому й похідному значеннях ЛСВ мають різне поняттєве ядро в тому разі, коли виявляється відмінність конкретного значення в прямому й абстрактного в похідному (*внесок, обстановка*): *обстановка* — 1) меблі, оздоби, предмети побуту, якими обставлено й прикрашено приміщення, житло; 2) сукупність умов, у яких що-небудь відбувається. У ряді слів таке протиставлення значень може підкреслюватись термінологічним характером похідного: *надбудова* — 1) надбудована частина чого-небудь; те, що надбудоване над чим-небудь; 2) категорія історичного матеріалізму, що означає сукупність політичних, юридичних, релігійних, філософських та ін. поглядів суспільства. Як і в раніше розглянутих семантичних групах іменників, різниця поняттєвого ядра може пов'язуватись із використанням форми слова, що називало конкретне поняття, для передачі психічних властивостей людини: *надлом* — 1) надломлене місце, тріщина в чому-небудь; 2) *перен.* Різке послаблення душевних і фізичних сил; пригнічений стан людини: *закваска* — 1) речовина, що викликає кисле бродіння; 2) тільки одн., *перен.* основа характеру, риси вдачі, поведінки, закладені в людині і виховані з дитинства.

Різне поняттєве ядро мають також ЛСВ іменників, у яких при прямому предметному значенні похідні є назвами дії або стану (*згуба, кладка*): *кладка* — 1) дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу; 2) те саме, що мурування. Якщо при прямому значенні предмета похідне є назвою особи, то воно теж має іншу поняттєву віднесеність (*глушитель, обмежник*): *глушитель* — 1) *спец.* Пристрій, що зменшує силу звука, шуму двигуна і т. ін. 2) *перен. зневажл.* Той, хто перешкоджає розвитку, вияву чого-небудь. Семантична відмінність між значеннями іменника в цьому разі відбиває особливості структури мотивуючого дієслова. У цьому типі слів залежність між ЛСВ іменника виникла не в результаті його власного семантичного розвитку, а відбиває залежності між значеннями мотивуючого дієслова: прямі значення іменника походять від одного значення дієслова, а похідні від другого. Можливі й такі структури, в яких одне значення утворене від перехідного дієслова, а друге від одного з ЛСВ однокорінного з ним дієслова зворотно-середнього стану: *м'яло* — 1) те саме, що макогін; 2) *перен., зневажл.* Млява, нерішуча людина.

* * *

Підсумовуючи аналіз відношень між поняттям і значенням як явища концептуального й лінгвістичного рівнів МКС у структурі багатозначного віддієслівного іменника, можна визначити, що незалежно від особливостей у різних семантичних групах віддієслівних іменників існують два типи відношень — 1) пряме й похідне називають одне поняття; 2) пряме й похідне називають різні поняття. В однойменних значеннях різна поняттєва віднесеність виникла в результаті розчленування поняття. Цей тип відношень спостерігається при перенесенні назви явища фізичного світу на сферу психічної або суспільної діяльності людини. В іменників із різними типами ЛСВ похідні виникли для називання іншого поняття, схожого або суміжного з поняттєвим ядром прямого значення.

Аналіз взаємодії явищ концептуального й лінгвального рівнів МКС у структурі полісемантичного віддієслівного іменника підтверджує філософське положення про те, що значення полісемантичного слова можуть називати різні поняття. Разом із тим він доводить, що як прибічники погляду про єдину поняттєву віднесеність значень, так і ті, що вважали, ніби кожне значення полісемантичного слова називає нове поняття, підходили до вирішення питання однобічно. У роботі наведені приклади з системи віддієслівних іменників. Гадаємо, що в різних частинах мови пропорції між ЛСВ з однаковими поняттєвими компонентами і з різними можуть відрізнятись, проте принципово два типи відношень матимуть місце майже в кожній повнозначній частині мови. У різних семантичних групах віддієслівних іменників (із прямим значенням дії, з прямим значенням особи і з прямим значенням назв предметів або явищ) існують кількісні відмінності в характеристиках відношень між поняттєвими компонентами прямого і похідного ЛСВ, проте у всіх них можна виділити два основні типи: 1) відношення тотожності (включаючи сюди і назви рівнозначних понять), 2) відношення несумісності.

Окремо слід сказати про місце і вектор формування в МКС абстрактних понять і відповідних їм назв.

Характеризуючи відношення між поняттями у структурі багатозначного слова на концептуальному рівні МКС, ми змушені звертатися до диференційних ознак, пов'язаних переважно з відмінностями між концептами на рівні ментального. це вказує на взаємозв'язок одниць ментального й концептуального рівнів. Разом із тим диференційні ознаки понять, виражених навіть одним словом, стають і необхідною частиною (позамовні ознаки), лексичного

значення слова, у чому простежується зв'язок лексичної семантики з ментальним рівнем через рівень концептуальний. Цю складну залежність можна виразити формулою: концепт (ознаки його) — поняття — лексичне значення. При формуванні абстрактних понять взаємодія рівнів укладається за рахунок власне лінгвальним і логіко-лінгвальних чинників формування МКС.

Розгляд поняттєвої структури багатозначного слова з погляду її місця в мовній картині світу дозволяє зробити висновок про те, що поняттєвий компонент як явище концептуального рівня є суттєвою частиною лексичного значення, але він виражає той абстрагований підсередок останнього, який О. О. Потебня ототожнював із знаком. Саме ж лексичне значення конкретизується й ускладнюється компонентами власне лінгвальними, які становлять значимість (за О. О. Потебнею) і створюють значимісний ореол ЛСВ. У такий спосіб у структурі лексичного значення поєднуються і взаємодіють елементи трьох структурних рівнів МКС — ментального, концептуального (логічного) і власне лінгвального.

Порівняння типологічної і логічної структури слова доводить, що логічне і лінгвальне членування слова не завжди збігається. Підрядність, супідрядність, перехресність поняттєвих компонентів ЛСВ порівняно рідко відповідає таким же логічним відношенням, але має своєрідність, що виявляється в різних формах.

2.6. ВІДОБРАЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ РІВНІВ МКС У ТИПАХ СМИСЛОВИХ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ЛСВ У БАГАТОЗНАЧНОМУ СЛОВІ

Концепт як одиниця домовного ментального рівня характеризується багатоманітними ознаками, окремі з яких можуть бути спільними для двох чи кількох концептів. Окремі їхні ознаки виражаються словами чи словосполученнями. Однак значна частина прикмет, відношень, зв'язків концепту може виражатися одним звуковим комплексом (словом, яке стає багатозначним).

Багатозначність ґрунтується на тих асоціаціях, що виникають у ментальному світі людини між різними явищами. Основними типами асоціацій є, як відомо, метафоричні (за подібністю), метонімічні за різними типами суміжності, за емоційним враженням.

Будь-яка класифікація, у тому числі визначення рівнів МКС, до певної міри умовна: завжди існують явища, що не вкладаються в таксономічну схему, та явища, пов'язані з різними сферами єдиної класифікаційної побудови, начебто порушуючи її. Однак

насправді перший тип «порушень» вносить у жорстку систему елементи розвитку, оновлення, а другий надає міцності в її системі. Це властиве і мовній картині світу, яка, з одного боку, наче порушується певними новаціями, а з другого, у взаємодії різних рівнів здобуває достатню стійкість і стабільність. Складні зв'язки між явищами різних рівнів МКС бачимо, зокрема, у тій ролі, яку відіграють асоціативні зв'язки у формуванні концептуальної системи МКС і семантики лексичної системи.

На роль асоціацій у формуванні лексичного значення слова і лексико-семантичної системи в цілому дослідники звертають увагу понад два століття, однак розглядається це питання переважно з погляду психології і тільки з середини 20-го ст. відбувається більш тісний зв'язок у цих питаннях між мовознавством і психологією в комплексі. До цього увага зверталася то на логічний, то на психологічний, то на лінгвальне відображення асоціацій.

Розумінню ролі асоціативних зв'язків ментального рівня в МКС сприяє розгляд питання на матеріалі багатозначних слів, де відбивається уся складність функціонування різних проявів асоціацій у мовній картині світу.

Ми визначили, що з концептуальним рівнем МКС корелює поняття (сигніфікативна) структура полісемантичної лексики.

Із ментальним рівнем співвідноситься система смислових відношень, що виражають зв'язки, існуючі в дійсності, і відбиваються на ментальному рівні.

Питання про типи відношень між значеннями в структурі полісемантичного слова є одним із найскладніших і найсуттєвіших у семасіології. Воно, можна сказати, стояло в центрі уваги майже всіх лінгвістів, які займалися вивченням семантичної сторони лексичного складу. Ця проблема розглядається в основному в діяхронічному плані як питання про типи семантичних переходів значень слів, про закономірності розвитку їх, синхронічне значення цих зв'язків у багатозначному слові почало вивчатися порівняно недавно.

У новий час одна з найперших класифікацій зміни лексичних значень належала Г. Паулю [92], який визначив такі чотири типи: 1) звуження значень; 2) розширення значень; 3) зміщення значень; 4) інші випадки, що не підпорядковуються цим основним. Г. Пауль, як бачимо, визначав, що не всі типи зміни значень пов'язані з перенесенням назви. Ця класифікація ґрунтується насамперед на логічних принципах, враховує співвідношення між поняттями, що лежать в основі значень, залишаючи поза увагою інші його характеристики лексичного значення. Класифікацію Г. Пауля піддавали критиці і його сучасники, і всі наступні

покоління лінгвістів за те, що він підміняє лінгвістичну класифікацію логічною. Дослідження останніх десятиліть, які привели до усталення думки про складність семантичної структури слова, про компонентний склад його значень, не тільки не спростували, а навпаки, тільки підтвердили, що осередком лексичного значення є його поняттєве ядро. Справедливо, що це не все значення, а тільки частина (дуже важлива) його, тому, гадаємо, правомірним є і вивчення смислових відношень між цими компонентами значення. Ось чому слабша сторона теорії Г. Пауля не в тому, що його класифікація ґрунтується на логіцистичній основі, а в тому, що поняттєве ядро ототожнюється з лексичним значенням і через те залишаються поза увагою інші складники останнього. На відміну від Г. Пауля В. Вундт робив спробу визначити закони розвитку значення слів, виходячи тільки з психічних мотивів семантичних змін. Він вважає, що єдиними семантичними законами є закони асоціації: «Законами зміни значень при психологічній інтерпретації можна назвати тільки загальні закони асоціації. Останні зводяться до трьох елементарних процесів: зв'язок за схожістю, зв'язок за часовою чи просторовою суміжністю і зв'язок за протилежністю» [156: 466]. Як бачимо, у класифікації В. Вундта знаходять місце тільки ті типи значень, які пов'язані з перенесенням, і залишаються поза цією системою ті, яким перенесення найменування не властиве, тобто ті, які Г. Пауль назвав змінами шляхом звуження і розширення значень. Таким чином, навіть за кількістю охоплюваного лексичного матеріалу, за повнотою класифікація В. Вундта відрізняється від класифікації Г. Пауля, але в дечому вона вужча. Як бачимо в наступному викладі, не всі зміни, названі Г. Паулем, пов'язані саме з розширенням і звуженням понять (оскільки такі зміни нерідко зумовлені не зміною обсягу поняття, а певними умовами функціонування ЛСВ), проте слід сказати, що він слушно визначив два основні типи зміни значень: такі, що не пов'язані із зміною поняттєвої основи, і такі, що ґрунтуються на перенесенні назви на інше поняття. В. Вундт же, як уже сказано, розглядає головним чином зміни другого типу. Проте вада класифікації В. Вундта не стільки в неповноті охоплення мовних явищ, скільки в тому, що він ототожнює закони розвитку значень із законами психічних асоціацій, ігноруючи логічний і лінгвальний його компоненти. Класифікація В. Вундта і визначені ним асоціативні зв'язки як основа семантичних законів не були прийняті вже його сучасниками. Г. Пауль і В. Вундт характеризували різні рівні МКС — Г. Пауль — концептуальний, В. Вундт — ментальний.

У психологіцистичного підходу до питання про причини і закономірності розвитку значень з'явився свого часу і такий погляд, згідно з яким єдиним джерелом, основною причиною зміни значень є емоціональний компонент у слові. Висловлена вперше К. Ердманом [153] ця думка докладно була розроблена Г. Шпербером [155], який і намагався звести у ранг основного семантичного закону зміни значень під впливом емоціональних факторів. Така гіпертрофія ролі експресивного компонента була і є помилковою, про що неодноразово вже говорилося в літературі. Але заслугою названих дослідників є те, що вони звернули увагу на ту сторону значення, яка в сучасній лінгвістиці іменується емоціонально-оцінним, або аксіологічним компонентом його. Крім того, К. Ердман і Г. Шпербер привернули увагу до того типу семантичних змін, який зумовлений експресивними факторами.

Названі два основних підходи до питання про причини і закономірності семантичних змін (логіцистичний і психологіцистичний) у різних варіаціях повторювалися наступними поколіннями дослідників і знаходять відображення в сучасних розвідках з питання розвитку значень. Спроби створити класифікацію змін лексичних значень і їх відношень у полісемантичному слові, виходячи тільки з місця слова у мовній структурі, теж виявилися обмеженими, пов'язаних із змінами у поняттєвій основі концептуального рівня та явищ рівня ментального, вади названих класифікацій полягають не в намаганні визначити логічні і психологічні основи лексичного значення, процеси, у результаті яких відбувається їх зміна, а в абсолютизації одного з компонентів на рівні вживання слова, а не його значення [126: 40]. Логіцистичний підхід звертається до елементів концептуального рівня МКС, а психолінгвістичний — до ментального її рівня.

Ще складніше скоїть питання про місце таких процесів, як розширення і звуження значень. О. О. Реформатський, Л. А. Булаховський розглядають метафоричні, метонімічні відношення, з одного боку, і розширення та звуження значення, з другого, як перекресні явища, що перебувають у відношеннях підпорядкування (перші підпорядковані другим). Про це свідчить те, що в О. О. Реформатського [102] питання про названі два типи розглядаються зовсім окремо. Л. А. Булаховський виходить з понять формальної логіки про зміст і обсяг поняття і застосовує цей принцип і до зміни лексичних значень: «Кінцевий результат зміни значення слова з погляду кількості вміщених у ньому ознак у ряді випадків може бути визначений як розширення змісту колишнього значення

і відповідно звуження обсягу вживання або, навпаки, звуження кількості ознак при одночасному розширенні обсягу вживання» [22: 58]. Автор наведених рядків, можна гадати (за членуванням розділу його книги), вважає розширення і звуження одним із типів зміни значень у ряду інших, проте ніде це не зумовлено. П. Й. Горещкий розширення й звуження значень пов'язує взагалі з різними підставами для дефініцій: розширення він пов'язує із збільшенням кількості значень [65: 64], а звуження — із вживанням слова, що позначало більш широке поняття, для позначення поняття більш вузького [65: 65]. Автори «Сучасної української літературної мови» в розділі «Розвиток лексичного значення слова» при аналізі семантичних змін зупиняються тільки на питаннях розширення, звуження значень і енантіосемії.

У багатьох працях останніх років, присвячених синхронічному аналізу лексичної системи, питання про типи перенесення і зміни значень не розглядається, оскільки прийнято вважати, що воно характеризує діахронічні зв'язки. На неправомірність такого підходу звертав увагу Д. М. Шмельов, який говорив, що визнання необхідності чітко розмежувати синхронію і діахронію, побоювання змішати ці два аспекти привели до «неправильної оцінки деяких лексико-семантичних явищ. Так, виключно «діахронічного змісту» було надано поняттю метафоричних і метонімічних перенесень у лексиці, внаслідок чого відповідні явища не одержали ще в сучасній лінгвістиці адекватної оцінки» [150: 219]. Нам уявляється, що питання про типи смислових зв'язків між ЛСВ у полісемантичному плані чи не більш актуальне для синхронії, ніж для діахронії. На необхідність враховувати смислові зв'язки між значеннями в структурі багатозначного слова зверталась увага дослідників і раніше [43: 141], проте по-справжньому вивчати цей аспект слова почали порівняно недавно. Зв'язки, що виникли генетично, зберігаються і в синхронічній структурі полісемантичного слова. Проте вони не тільки зберігаються, але виконують у лексичній системі важливу організуючу роль, яка особливо помітна в структурно організованих лексичних підсистемах, таких, наприклад, як віддієслівні іменники.

Проаналізований нами матеріал показує, що в такого роду лексичній підсистемі з високим рівнем регулярності значень, які становлять певну семантичну парадигму, відношення метафоричні, метонімічні, відношення широкозначності, які виникли в діахронії, набувають системоорганізуючого значення, стають важливим елементом мовної системи в синхронії. Виробившись на підставі узагальнення зв'язків між явищами позамовної дійсності на мен-

тальному рівні, вони викристалізувалися в певні типи смислових відношень між ЛСВ у структурі багатозначного слова.

Свого часу багато мовилося про те, що названі типи відношень є явищами не мовними, а логічними чи психічними, і при цьому не звертали увагу, що і логічні, і психічні явища, явища позамовного плану, мусили знайти і певну лінгвальну характеристику. В.А. Звегінцев, полемізуючи з психологіцистичними положеннями В. Вундта, цілком слушно твердить, що психічні асоціації не можуть керувати механізмом семантичного розвитку [49: 15]. Але, на нашу думку, смислове відношення, співвіднесене з такими асоціаціями, є проявом механізму організації лексичної системи, зокрема структури багатозначних слів.

Одна з причин, чому питання про шляхи розвитку значень і про їхні смислові відношення в структурі полісемантичного слова поки що не знайшло належного розв'язання, полягає в тому, що воно вивчалось переважно на обмеженому і різномірному матеріалі, з погляду відношень між ЛСВ не була обстежена навіть якась частина лексичного складу, об'єднана лінгвальними зв'язками. Такий підхід, при якому аналізуються не лексична система, а приклади, які підтверджують те чи інше положення, або ж констатувався факт регулярності без інтерпретації її [7], не дає можливості визначити лінгвальне вираження певних явищ, ті структурні елементи мови, що співвідносяться з ними. При аналізі типів смислових відношень між ЛСВ у полісемантичних віддієслівних іменниках ми робимо висновок про наявність у їх системі двох типів відношень, що співвідносяться з традиційною класифікацією за формою, але можуть відрізнятися від певних визначень за змістом. Перший тип пов'язаний із перенесенням назви одного поняття на інше. До нього, належать метафоричні (у тому числі за емоціональним компонентом) відношення, відношення функціональної подібності і метонімічні. Ці типи переважно пов'язані з різними поняттями як явищами концептуальної картини світу. У словах другого типу похідні ЛСВ зберігають спільну поняттєву основу з прямим значенням, але мають додаткові смислові компоненти, які або обмежують і спеціалізують, конкретизують значення, або ж роблять його більш загальним. Це той тип відношень, який звичайно називають звуженням або розширенням значень, що не завжди є наслідком звуження або розширення поняття, яке лежить в основі значення. У цьому типі відмінності виявляються на лінгвальному рівні у вигляді різних додаткових диференціальних сем, співвідносних із фреймами концепту на рівні ментальному.

Смислові відношення названих типів не однаково виявляються в різних семантичних групах слів, зокрема віддієслівних іменників. Тому для прикладу ми й розглянемо різні прояви цих відношень у кожній семантичній групі окремо, а потім порівняємо ці дані сумарно за типами значень у структурі багатозначного слова.

2.6.1. Типи відношень, пов'язані з перенесенням назви

До цих типів відношень між ЛСВ в структурі багатозначного слова належать відношення метафоричні, відношення функціональної подібності й метонімічні.

2.6.2. Метафоричні відношення

Одним із поширених видів смислових відношень у багатозначній лексемі є метафоричні зв'язки між значеннями слова. Вони характеризуються тим, що два явища називаються одним словом, оскільки вони мають спільні ознаки (за кольором, формою, характером руху тощо). Метафоричні відношення виникають на ментальному рівні на основі порівняння речей і явищ за зовнішніми ознаками. І. М. Сеченов писав [113: 206], що порівняння не є привілеєм наукового мислення, яке зіставляє явища за суттєвими ознаками. Воно властиве і дитячому мисленню, і порівнянню дорослих у побутовому освоєнні дійсності, і в цих останніх випадках проводиться порівняння речей, дуже близьких одна одній, причому за ознаками, які безпосередньо доступні чуттям, тобто узагальнення при встановленні метафоричних відношень між ЛСВ відбувається на рівні генералізації. Отже, метафоричні відношення відбивають об'єднання предметів і явищ за схожістю зовнішніх ознак на ментальному рівні МКС.

Відношення найпростішого типу — за зовнішніми ознаками — у віддієслівних іменниках трапляються рідко. Вони властиві переважно словам із прямим значенням предмета чи явища, утвореним від неперехідних дієслів (*блискавка, відросток, натік, перехрестя*): *перехрестя* — 1) місце перетину шляхів, вулиць, стежок; 2) те, що має форму хреста; 3) поперечна частина хреста або предметів, подібних до хреста.

В іменників із прямим значенням предмета або явища, утворених від перехідних дієслів, метафоричні відношення, за яких значення об'єднуються зовнішньою подібністю явищ, зустрічаються відносно рідше, ніж у попередній групі (*вирва, зашморг, низка*): *ковадло* — 1) залізна або сталева підставка певної форми, на якій кують металеві вироби; 2) *анат.* Одна із слухових кісточок у середньому вусі (людей і ссавців).

Дуже рідко метафоричні відношення, що відбивають зовнішню подібність явищ, зустрічаються в словах із прямими значенням особи і дії. У цих семантичних групах такі відношення властиві поодиноким словам (у іменників із прямим значенням дії тільки в тому разі, коли і похідне називає дію): *перелив* — 1) дія за значенням «переливати», «перелити» і «переливати», «переливатися»; 2) перехід одного кольору, відтінку в інший (у цьому слові пряме і похідне значення утворені від різних ЛСВ дієслова *переливатися*).

Не дуже поширеними у віддієслівних іменниках є метафоричні відношення, що характеризуються звуковою подібністю явищ. Цей тип представлений поодинокими ЛСВ в іменниках із прямим і похідним значенням предмета або дії (*брязкало, виляск, лепет*): *лепет* — 1) те саме, що лепетання; 2) *перен.* Тихий невиразний шум; кількома словами із прямим значенням особи, коли похідне значення називає істоту, яка видає якісь характерні звуки: *пересмішник* — 1) той, хто любить підсміювати або смішити кого-небудь; 2) птах, що наслідує голоси інших птахів; а також в іменників, що мають пряме значення неживих предметів і явищ.

Зовсім одиничним словам властиві відношення, засновані на подібності запаху: *кадило* — 1) металевий посуд на ланцюжках із прорізаною накривкою для куріння ладаном під час відправи православного і католицького релігійних культів; 2) однорічна трав'яниста рослина, квітки якої розкриваються вночі і сильно приємно пахнуть.

Відношеннями більш складного типу є такі, що ґрунтуються на подібності рухів, дії, характерних для тієї чи тієї істоти. Цей тип метафоричних зв'язків виявляється переважно у слів із прямим значенням назви «особи» за характерними рухами (*крутько, лизун, моргун*): *крутько* — 1) непосидюча, вертлява, занадто рухлива людина; вертун; 2) хитра та спритна у своїх учинках людина; шахрай, ошуканець (перше значення походить від дієслова *крутитися*, а друге — від *крутити*). Цей тип відношень властивий значенням, пов'язаним у лексемі не підпорядкованим, а паралельним зв'язком, утворених від перехідного дієслова і відповідної йому форми зворотного стану (*крутько, крутий*).

Але найбільш регулярним і продуктивним типом метафоричних відношень саме у віддієслівних іменниках, особливо в тих, що мають пряме й похідне значення дії, є такий, при якому назви фізичних дій і процесів використовуються для називання психічних станів, процесів, явищ суспільного життя. Цей тип відношень дуже близький до синестезії, яку Ст. Ульман визначав як особливий вид перенесення імені з однієї сфери почуттів в іншу. Проте

і він, і інші дослідники розглядали це явище переважно на прикладах слів із якісним значенням, зокрема прикметників (гострий запах, м'яка музика). На роль коренів, які позначали фізичні відчуття, для розвитку лексики, що називає психічні стани, вказував і Л. А. Булаховський, розглядаючи етимологію ряду слів: «Назви психічних станів, не запозичені з інших мов, походять звичайно від коренів, які спершу позначали відчуття тепла й холоду, почервоніння і т. п.» [22: 50]. Але і в цьому разі мовиться про окремі слова. Аналіз же системи віддієслівних полісемантичних іменників доводить, що перенесення назв фізичних дій на психічні процеси є закономірністю розвитку даної підсистеми слів.

Значну увагу цьому типові перенесення значень у діакронії приділяє О. О. Тараненко, який пише: «Семантичний аспект цих моделей полягає в тому, що певний набір елементарних опозицій, закріплених у людському досвіді для орієнтування у світі фізичних речей, переноситься у світ духовного і взагалі явищ, де виділяється аналогічна кореляція» [128: 17]. Дослідники звертають увагу, що тип полісемії, заснований на порівнянні живого й неживого світу, типовий для ряду індоевропейських мов [43: 142].

Цілком природно, що назви психічних явищ як такі, що не мають зв'язків із прямим об'єктом, а передають стан людини, утворюються здебільшого від неперехідних дієслів. Не випадково в іменників із похідним процесуальним значенням, мотивованих неперехідними дієсловами, метафоричні відношення між прямим і похідним значеннями становлять у віддієслівних іменниках близько 60 % і переважна частина їх належить до аналізованого типу (*блукання, вибрик, викрут, завихрення, запал, заскок, наскок, переродження, піднесення*): *переродження* — 1) дія і стан за значенням «перероджуватися», «переродитися»; 2) ідейно-політичний занепад; *піднесення* — 1) дія за значенням «піднести», «підвестися»; 2) запал, натхнення, душевний підйом, ентузіазм.

Назви фізичних дій і рухів можуть називати також певні вчинки у стосунках між людьми (*випад, вискік, метушня*): *випад* — 1) різка подача корпусу вперед або вбік з упором на одночасно винесену зігнути ногу (прийом при фехтуванні, гімнастичних вправах); 2) несподіваний недобррозичливий або ворожий виступ проти кого-небудь.

До цього типу належать і слова, у яких пряме значення називає дію, а похідне — суспільні явища. Такі семантичні відношення властиві як словам, утвореним від неперехідних дієслів (*відплив, дихання, повів, погроза, подих, подув*), так і від перехідних (*грабіж, переворот*): *переворот* — 1) дія за значенням «перевер-

нутися», «перевертатися»; 2) різка зміна, злам у розвитку, ході чого-небудь, в існуючому порядку речей, у чіємусь житті і т.ін; 3) зміна існуючого суспільно-політичного ладу, революція. На розширення суспільно-політичної лексики в результаті появи нових значень у слів побутового характеру, а також у термінів у галузі фізики, хімії, геометрії, техніки, виробництва і т. ін. дослідники вказували неодноразово [1; 99].

ЛСВ іменників такого типу походять від різних значень мотивуючого дієслова, отже, їх смислова структура зумовлена розвитком значення не всередині іменника, а як відбиття залежності між значеннями слова, що дало твірну основу. Аналогічним способом зумовлюється і структура іменників, що мають пряме значення особи. Пряме і похідне значення в них означають діяча, але ці назви утворені від різних ЛСВ дієслова (*боєць, водій*).

Дуже поширеним відношенням значень, утворених від різних ЛСВ дієслова, є такі, що назви фізичної дії переносять на явища духовного чи суспільного життя [38: 200–220], а також в іменників із прямим значенням неживих предметів і явищ (*болячка, згуба, лазівка, перевал, підкладка*): *перевал* — 1) найнижче, найдоступніше для переходу місце в гірському хребті чи масиві; 2) зміна, поворот у розвитку, ході чогось; *підкладка* — 1) матеріал, який пришивають зі споду одягу; 2) *перен.* Те головне, на чому що-небудь будується; справжня основа, внутрішня сутність чогось.

Похідні значення при такому типі відношень між ЛСВ зберігають виразну образну основу, через що багато з них сприймаються як переносні, що знаходить відбиття і в лексикографічних працях. Проте у переважній більшості проаналізованих слів такі переносні ЛСВ не мають синонімічних заміन, отже, є єдиним засобом номінації для певного явища. Це дає підстави вважати такі значення похідними номінативними, незважаючи на їхню образність.

Щодо причин виникнення смислових відношень такого роду, коли значення слова, пов'язані з різними сферами життя чи діяльності людини, висловлювався погляд, що основою їх є емоціональний компонент лексичного значення. Справді, у багатьох віддієслівних іменниках, особливо з прямим і похідним значеннями дії і предмета, метафоричні зв'язки виникають саме за емоціональною частиною значення (*випад, вискік, заріз, погроза*). Проте для таких слів, як *відплив, відтворення, переворот* тощо, про зв'язок за емоціональним компонентом говорити важко. Цей тип при всій видимій метафоричності тяжіє певною мірою до слів, у яких значення відрізняються сферами вжитку без помітної зміни поняттєвого ядра. Очевидно, у мовній системі

у формах метафоричних відношень, зумовлених фізичними і психічними діями, знаходить відображення існуюча на ментальному рівні аналогія між світом фізичним, з одного боку, і психічним та суспільним, з другого. Регулярність таких семантичних змін дає підстави вважати, що творення похідних значень може відбуватися не шляхом метафоризації, а за аналогією до вже існуючих у мові типів відношень. Це може свідчити, що метафоричні зв'язки цього типу між ЛСВ віддієслівних іменників становлять певну модель семантичних відношень [127].

Менш продуктивними, але регулярними є смислові зв'язки між прямим значенням фізичної дії чи процесу і явищами живої природи чи психічними процесами (*евакуація, гальмування, амортизація, апеляція*). Цей тип зв'язку властивий переважно іншомовним словам. Обидва значення (пряме й похідне) виникли в мові-джерелі, отже, переймають не тільки значення, а й характер смислових зв'язків. Це пояснюється тим, що слова такого роду мають інтернаціональний термінологічний характер: *гальмування* — 1) дія за значенням «гальмувати»; 2) активне затримання діяльності нервових центрів або робочих органів (м'язів, залоз). У словах аналізованого виду відбувається протиставлення або двох термінологічних значень (*гальмування, амортизація*) із різних галузей діяльності (технічна і фізіологічна, психічна і економічна), або ж термінологічного й нетермінологічного (*апеляція*).

Розгляд метафоричних значень доводить, що на ментальному рівні МКС існують певні типи асоціацій, що дозволяють економічно в плані вираження (використовування звукової оболонки слів, що називають фізичні дії і стани, у сфері духовного, суспільного життя) і адекватно за допомогою лінгвальних засобів (лексико-семантичних, лексико-граматичних, словотвірних та ін.) виражати в МКС усе багатство довкілля і внутрішнього життя людини.

Метафоричні зв'язки проаналізованих типів, пов'язані з уподібненням матеріальних і нематеріальних явищ, виникають і формуються в основному на концептуальному, поняттєвому рівні в результаті складних логіко-семантичних процесів. Зв'язки ж з ментальним домовним рівнем неявні, опосередковані через поняття, оскільки явища нематеріального світу не мають чітких образів.

До метафоричних зв'язків належать також ті, що відбивають емоціональне зближення двох явищ. Як уже відзначалося, у літературі були спроби виставити основною причиною семантичних змін емоціональні перенесення значень (К. Ердман, Г. Шпербер). Ці спроби піддавались критиці і не прийняті лінгвістикою як загальний семантичний закон, але в ряді випадків відношення

емоційної подібності є основою, що об'єднує ЛСВ у складі одного полісемантичного слова.

Відношення емоціональної подібності поширені в іменників із прямим і похідним значенням дії. Цей компонент відіграє вирішальну роль в існуванні похідних значень, наприклад, у словах *відсіч. гризня, гримання, колотнеча, наскок*: *гризня* — 1) бійка між тваринами; 2) *перен.* Сварка, лайка людей. Гострі суперечки між протилежно настрояними групами людей. У таких іменниках пряме й похідне значення утворені від різних ЛСВ дієслова, отже, і смислові відношення є відбиттям відповідних зв'язків у мотивуючому слові. Похідні ЛСВ в таких іменниках мають стильову розмовну характеристику і виразне аксіологічне забарвлення.

Відношення експресивно-емоціональної подібності в ряді випадків можуть супроводжувати метафоричні зв'язки між ЛСВ, зокрема, пов'язані з виявленням процесу в різних сферах (*вибрик, заскок, запал*), з подібністю вчинків рухам (*випад, вискік, заріз, метушня*), з подібністю звукового вираження (*гелгання, лепет, перепалка*). Проте у таких словах емоціональне забарвлення є додатковим до основного типу відношень.

У іменників із прямим значенням «особа за родом діяльності» поширені похідні значення, що є назвами особи за внутрішніми властивостями (*кадильник, лакувальник, заробітчанин, наймит, дзвонар*) із негативним емоціональним показником; слова *заспівувач* і т. ін. — з позитивним: *лакувальник* — 1) фахівець із лакування; 2) *перен.* Той, хто приховує, маскує недоліки, прикрашаючи дійсність. У таких словах зв'язки між ЛСВ встановлюються не за суттєвими для прямого значення семами, а за другорядними, що супроводжують основне значення як певні смислові обертони. У похідному ж ЛСВ ці риси стають основою лексичного значення.

Ряд яскраво виражених слів із відношеннями емоціональної подібності можна назвати також серед іменників із прямим значенням «назва особи за зовнішніми або внутрішніми властивостями». Емоціональне забарвлення прямого значення включає в таку лексику і ЛСВ, що є назвою особи за внутрішньою характеристикою (*виродок, вилупок, кастрат*) при вживанні в лайливому значенні: *виродок*: 1) зовнішньо потворна людина; 2) людина, що втратила кращі якості; недолюдок.

Емоціонально-оцінний компонент може бути додатковим у словах, які мають пряме значення «особа за зовнішніми властивостями», похідні — «особа за внутрішніми властивостями», якщо ЛСВ об'єднані подібністю рухів, дій людини (*вискокочка, відступник, крутько, лизун, ненажера*): *відступник* — 1) людина, яка

зреклася своїх релігійних переконань; 2) *зневажл.* Той, хто відмовився від своїх поглядів, ідеалів; перевертень, зрадник.

Якщо в словах *виродок*, *вилупок* тощо емоціональний компонент є основним, що дає підстави для об'єднання в одному слові двох ЛСВ, то в словах *крутій*, *ненажера*, *відступник* особи характеризуються насамперед дією, що пов'язана з різними сферами діяльності, експресивно-емоціональний же компонент підсилює зв'язок ЛСВ у слові і дає певну стилістичну характеристику.

У ЛСВ іменників із прямим значенням предмета, речовини або явища зв'язки тільки за емоціональною подібністю майже не зустрічаються, але такий рід відношень може бути, як і в попередній групі іменників, супровідним при використуванні іменників із прямим конкретним значенням для називання абстрактних понять: *бродило* — 1) *спец.* Фермент, що викликає бродіння; 2) *перен.* Те, що викликає який-небудь процес, яке-небудь явище; *гниль* — 1) що-небудь розкладене, зруйноване гниттям; 2) *перен.* що-небудь розтлінне, порочне; аморальне.

Більшість ЛСВ, об'єднаних відношеннями емоціональної подібності, характеризуються приналежністю до розмовного стилю, рідше — публіцистичного, із яскравою експресією. Багато з них мають експресивно-синонімічне значення.

Підсумовуючи все сказане про метафоричні відношення у мовній картині, можна відзначити, що семантичні перетворення, пов'язані із зовнішньою подібністю, формуються на ментальному домовному рівні, асоціації ж за більш глибокими, внутрішніми. Це пояснюється тим, що пов'язані переважно в надрах концептуального рівня віддієслівні іменники, які приймалися за приклад, відзначаються високим ступенем абстрагування. В інших семантичних і словотвірних групах слів такі відношення можуть виявлятися різною мірою, але вони майже завжди присутні як семантичні перетворення.

2.6.3. Відношення функціональної подібності

Більш високим рівнем узагальнення, ніж просте поєднання предметів, схожих за випадковими ознакам, є узагальнення за функціональною подібністю, тобто за подібністю функцій, які властиві певним явищам, О. О. Реформатський писав, що «головна відмінність метафори від переносу за функцією (він розглядає подане явище в діахронічному плані.— Л. Л.) полягає в тому, що метафоричний перенос заснований на подібності матеріальної характеристики: на кольорі, формі, характері зримих рухів, тобто на сукупності подібностей, що безпосередньо сприймаються

органами чуття (особливо зору), того, з чого переноситься назва, на те, куди ця назва переноситься. При функціональному переносі спільність не відбивається на чисто матеріальній подібності: речі можуть бути зовсім різними за формою і за кольором і т.д., об'єднує їх спільність функції» [102: 79]. У цьому визначенні характеризуються зовнішні відмінності і не враховується ступінь узагальнення, що виявляється в одному і в другому випадках. Виходячи із зовнішньої подібності і відмінності метафоричних відношень і відношень подібності за функцією, нерідко їх об'єднують в один вид метафоричних зв'язків. Проте суттєва відмінність їх дає достатні підстави для поділу на два окремих види.

Відношення функціональної подібності виникають із практичної діяльності, із практичних інтересів. Практичні потреби примушують людину порівнювати явища, які на перший погляд не мають нічого спільного. І. М. Сеченов писав, що цей другий шлях порівняння — порівняння, викликане практичними потребами, є більш важливим і приводить мислення до більш суттєвих результатів. Роль виробничої діяльності людини, практичних потреб її в словесному найменуванні вказувалась у науковій літературі віддавна. Об'єднання двох ЛСВ в одному слові на підставі подібності функцій явищ є дуже поширеним, наприклад, у віддієслівних іменників із прямим значенням особи і неживих предметів.

У іменників із прямим значенням «особа за родом діяльності» найчастіше функціональною подібністю пов'язуються похідні значення знаряддя або приладу як суб'єкта дії, які виконують аналогічну функцію (*запальник, збирач, обчислювач*): *збирач* — 1) той, хто збирає плоди, гриби, бавовну і т. ін.; 2) машина або пристрій для збирання чого-небудь. Подекуди відношення такого типу можуть бути і при прямому значенні, що характеризує особу не за трудовим процесом, а за дією, властивою їй (напр., *повзун*): *повзун* — 1) той, хто повзає; 2) деталь механізму, яка повзає взад і вперед по якій-небудь поверхні в прямолінійному напрямі. Рідше зустрічаються відношення функціональної подібності між пристроєм і особою в словах із прямим значенням предмета (напр., *глушитель*). До відношень функціональної подібності слід віднести, гадаємо, також ті зв'язки, які виникають подекуди між прямим значенням особи і похідним істоти: *косар* — 1) той, хто косить траву, збіжжя тощо; 2) *перев. мн.* Ряд членистоногих тварин класу павукоподібних.

Відношення функціональної подібності ЛСВ широко представлені у назвах особи як суб'єкта дії і в іменниках із прямим значенням предмета, переважно тих, що мають пряме значення суб'єкта і знаряддя дії. ЛСВ іменників із таким типом зв'язків

мають різну предметну і поняттєву віднесеність, об'єднуються ж у слові за ознаками функції.

Цей тип відношень, як і розглянутий раніше метафоричний, відбиває в лексико-семантичній системі існуючу на ментальному рівні кореляцію дії і рухів людини й інших явищ позамовного ряду.

Метафоричні зв'язки звичайно розглядають у поданій вище послідовності: за зовнішньою подібністю, перенос із однієї сфери в іншу (енантіосемія), за емоціонально-оцінним (аксіологічним) компонентом, за функціонально дієвою подібністю. Однак із погляду структури МКС і співвідносності між собою, за ступенем і складністю узагальнення ця послідовність виглядає інакше: із ментальним домовним лінгвальним рівнем пов'язані метафори за зовнішньою подібністю ознак, які сприймаються безпосередньо органами чуття. У такому разі до цього типу дотичною є і метафора за функціональною подібністю, оскільки рухи теж сприймаються під впливом зорових вражень. Метафори ж, пов'язані з асоціаціями матеріального і в безпосередньому вигляді нематеріального або не чітко окресленого, формуються на поняттєвому й лінгвальному рівнях. Як і всяка класифікація, подана вище, до певної міри умовна: адже психо-логіко-ментальні зв'язки й процеси в МКС складніші. Однак вона визначає основні вектори семантичних залежностей у мовній картині світу.

2.6.4. Метонімічні зв'язки

Метонімічні відношення, як відомо, пов'язують ЛСВ, значення яких називають суміжні явища. Цей тип смислової залежності похідного значення від прямого був визначений давно. У працях Г. Пауля і В. Вундта відношення суміжності визначалися в одного з позицій логічної класифікації явищ, а в другого характеризувалися як прояв певного роду психічних асоціацій. Проте вивчення поданого питання тривалий час просунулися мало. Можливо, у цьому відбилася упереджене ставлення до логічних і психологічних класифікацій, через що багатьма дослідниками вивчення питання про смислові зв'язки в полісемантичному слові оминалося. Другою причиною, чому цьому питанню надавалось мало уваги, є погляд, що метафора, метонімія є явищами діахронічними, отже, у синхронічних розробках мовних явищ (особливо в структуральних дослідженнях, які панували майже півстоліття) йому немає місця. Ось чому і в ряді теоретичних досліджень, і в посібниках із мовознавства, як правило, користувалися обмеженою кількістю ілюстрацій метонімічних відношень переважно із конкретної лексики.

О. О. Реформатський пише, що при метонімічному переносі змінюється не тільки річ, але і поняття в цілому. Типами

метонімії він називає такі традиційні, як «одне в другому», «одне на другому», «одне над другим», «одне через друге», «одне після другого або в результаті другого», «заняття — галузь знання», «матеріал — виріб», «знаряддя — продукт», «місце — виріб», «місце — історична подія» і тому подібне [102: 80]. Аналогічну класифікацію з подібними ілюстраціями пропонує і О. В. Калінін та деякі інші автори [52: 30–33; 44: 130–31].

Зовсім інший підхід до питання ми знаходимо в працях Д. М. Шмельова і О. О. Тараненка. Перший із них писав: «Ті перенесення назв, які розглядаються як метонімічні, далеко не завжди зумовлені якимись зрушеннями в значенні самих відповідних слів» [111: 106], і далі цілком слушно відзначає, що «у мові існують певні зразки подібного метонімічного застосування семантичних груп слів. Справа тут, отже, не в зміні значення поданого конкретного слова, як і не в якомусь «скороченні» поданого конкретного словосполучення, а в реалізації узагальненої семантичної формули (моделі). Нові слова, що прилягають до відповідних семантичних груп, підлягають тим же формулам, тобто набувають можливість аналогічного метонімічного застосування» [111: 107]. Питання про аналогію в лексичній полісемії на матеріалі української мови докладно розглядає О. О. Тараненко [127: 128]. Метонімізація, як визначає він, є засобом творення не тільки узуальних, а й okazіональних слів.

Обмежений матеріал (до того ж обмежений переважно іменниками з конкретним значенням), який часто править за джерело висновків і узагальнень, не дає можливості розглянути метонімічні відношення у всьому їх обсягу. Ось чим викликане твердження Л. А. Булаховського, що «зміни значень, викликані асоціацією уявлень за суміжністю, взагалі менш численні, ніж зміни метафоричного характеру» [22: 56].

Певною мірою (у плані типів відношень значень) регулярні метонімічні зв'язки віддієслівних іменників розглядаються Ю. Д. Апресяном [7], але він, констатує наявність регулярності, власне цим і вичерпує аналіз питання. Розгляд віддієслівних іменників доводить, що метонімічні відношення є не шляхом історичної зміни значення, а одним із способів розвитку семантичної структури поданого типу іменників, а зрештою й організації МКС, причому способів якнайпродуктивніших. У полісемантичних іменниках із прямим значенням дії, мотивованих транзитивними дієсловами, вони становлять близько 65 %, а в співвідносних із неперехідними — близько 20 %. Меншою мірою метонімічні відношення властиві іменникам із прямим значенням предмета чи явища (17 % в утворених від перехідних дієслів і 26 % — від неперехідних), і зовсім мало їх серед назв осіб.

В іменників із прямим значенням дії похідні ЛСВ суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя, місця, часу, способу дії перебувають із прямим у метонімічних відношеннях. Ці значення відбивають багатоманітність зв'язків дії в позамовній дійсності, що актуалізує зв'язки дії в позамовній дійсності і їхні асоціації на ментальному рівні, яким відповідають метонімічні відношення в структурі багатозначного віддієслівного іменника із прямим значенням дії. Так, у слові *обвинувачення* похідне значення суб'єкта «сторона– обвинувачувач у судовому процесі», у слові *напайка* — похідне об'єкта «напаяний на чому-небудь шматок металу», у слові *оформлення* похідне результату «зовнішнє оформлення чого-небудь», у слові *настройка* значення знаряддя — «механізм, призначений для настроювання приладів», перебувають із прямим — «дія за значенням відповідного дієслова» — у метонімічних зв'язках. На прикладі віддієслівних іменників із прямим значенням дії особливо помітно, що метонімія не тільки один із шляхів творення значення, а і певний тип організації мовної картини світу, що виражається в смислових відношеннях у структурі не тільки окремого слова, а й цілого класу слів.

У полісемантичних іменниках, що мають два і більше похідних значень, ЛСВ можуть бути пов'язані з похідним безпосередньо або ж опосередковано через похідні першого ступеня. У такому разі похідне значення другого ступеня, якщо воно є однойменним із похідним першого ступеня, вступає у зв'язки із останнім і через нього — із прямим: *забарвлення* — 1) дія за значенням *забарвити*; 2) колір або відтінок кольору чого-небудь; 3) специфічна своєрідна риса чого-небудь. У цьому слові перше похідне «колір, відтінок» перебуває в метонімічному відношенні із значенням дії безпосередньо, друге ж «специфічна риса чого-небудь» перебуває в метафоричних зв'язках із значенням «колір або відтінок» і через нього вступає в метонімічні зв'язки із прямим. Прикладами опосередкованих метонімічних зв'язків із прямим значенням можуть бути також похідні другого ступеня у словах *додаток*, *напластування*, *нашарування*, *обрамлення*. Ієрархічна структура подібних багатозначних слів є ще одним доказом того, що МКС не лінійне або площинне явище, а багаторівнева система ментальних і лінгвальних сутностей.

Метонімічні відношення в іменників із прямим значенням особи представлені невеликою кількістю слів. Ми спостерігаємо такий зв'язок у ряду слів іншомовного походження, що мають похідні ЛСВ об'єкта при прямому суб'єктному або ж похідні місця. Метонімічні відношення більшою мірою властиві іменникам, утворе-

ним від перехідних дієслів. У назвах же осіб, мотивованих неперехідними дієсловами, похідні метонімічні майже відсутні. Виняток становить слово — *повзунок* — 1) дитина, яка ще не вміє ходити, а пересувається, повзаючи; 2) одяг для немовляти такого віку.

Підсумовуючи сказане про метонімічні відношення, можна зробити висновок, що це один із найпродуктивніших типів смислових зв'язків, зокрема у віддієслівних іменників. Він значно перевершує і метафоричні зв'язки функціональної подібності за кількістю охоплюваного лексичного матеріалу. Такий тип відношень посідає велике місце і в інших мовах [43]. Продуктивність метонімічних відношень важко пояснити тільки перенесенням назви, пов'язаним із історичним розвитком того чи іншого слова. На метонімічних зв'язках найбільш помітно, що смислові відношення, про які ми говоримо, є не стільки способом перенесення назв, скільки раціональним способом організації номінативних одиниць для називання явищ і їх організації у мовній картині світу.

У метонімічних зв'язках значень особливо повно виявляються складні асоціативні зв'язки і процеси, що відбиваються на ментальному домовному рівні МКС у результаті безпосереднього спостереження явищ, узагальнення на концептуальному рівні і, зрештою, домінування на лінгвальному.

2.6.5. Типи відношень між ЛСВ, що мають однаковий поняттєвий компонент

Одним із найбільш дискусійних у семасіології є питання про багатозначність слів, значення яких відрізняються обсягом. При цьому можна виділити три підходи до поставленого питання: 1) вважається, що полісемія і розширення та звуження є перехресними явищами; 2) відмінності в обсягу значень існують поряд із однозначністю і багатозначністю [142: 95–96]; 3) значення, що відрізняються обсягом, є ЛСВ полісемантичного слова.

Ряд авторів (Н. М. Амосова, Г. А. Уфимцева, О. М. Селіверстова, С. І. Дімова) розглядають такі лексичні одиниці як слова із загальним значенням, яке конкретизується в контексті. Так, Н. М. Амосова вважає, що широким є «значення, яке містить максимальний ступінь узагальнення, яке виявляється в чистому вигляді лише в умовах ізоляції слова з мовлення і яке одержує певне звуження і конкретизацію при вживанні поданого слова в мовленні. При цьому інтерпретація широкого значення можлива тільки в найбільш загальних формах і ніколи не може дорівнювати і бути тотожною визначенню його конкретизованого

варіанта в кожному окремо взятому випадку функціонування цього слова» [4: 114]. Як бачимо, автор гадає, що загальне значення є явищем мови, а конкретизоване належить до мовлення. Такої ж думки про полісемію названого типу слів дотримується і Г. А. Уфимцева, яка робить спробу визначити особливості, що відрізняють загальне значення від полісемії. Ця відмінність, на її думку, полягає в тому, що в мовленні всі значення полісемантичного слова, крім одного, виключаються. Широке ж значення містить у собі всю багатоманітність вживань, конкретизацій, зумовлених контекстом чи ситуацією. У кожному конкретному вживанні слова не виключається широке значення [141: 104]. Автор наведених рядків вважає, що широкозначність існує в одному ряду з моносемією і полісемією, отже, виключає її із структури багатозначного слова. На відміну від дослідників, які відмовляються від поняття полісемії і користуються терміном «загальне значення», Г. А. Уфимцева визначає полісемію як один із типів семантичної структури слова, поряд із якою існують широкозначність і однозначність. Із погляду сучасного розуміння подібних питань можна вважати, що широкозначність у поданому вигляді швидше характеризує концепт як явище ментальне, а не лінгвальне, конкретизація ж відбувається на рівні лінгвальному. При цьому вона включається в семантичну структуру полісемантичної лексики.

У ряді робіт мали місце спроби підмінити аналіз лексичного значення слова аналізом поняття, що лежить у його основі. Так, були намагання встановити для значення слова такий же зворотний зв'язок між обсягом і змістом його, який встановлюється у формальній логіці для понять.

Тенденція до виключення зі складу полісемантичних слів тих, ЛСВ яких відрізняються обсягом значення, спостерігається і в ряді посібників з лексикології, в одному з яких пишуть: «Сутність полісемії полягає в тому, що якась назва предмета, явища переходить, переноситься також на другий предмет, інше явище, і тоді одне слово «обслуговує» як назва одночасно кілька (два і більше) предметів, явищ. У залежності від того, за якою ознакою, на якій підставі здійснюється це перенесення назви, розрізняють три основних типи полісемії: метафора, метонімія, синекдоха» [52: 25]. Можна було б не зупинятися на поданому визначенні типів полісемії, але воно ще раз підтверджує, що таке обмеження її є дуже поширеним. У ряді випадків автори намагаються в кожному новому значенні обов'язково знаходити перенесення назви, хоч насправді існують і відношення широкозначності та

паралельного творення значень одного слова. Полісемія з цього погляду є не тільки способом номінації, а й важливим засобом зв'язку між рівнями МКС і її економної організації.

Два підходи до питання про місце так званих відмінностей в «обсягу» значення існують, як уже мовилось, іще з часів Г. Пауля і В. Вундта, перший з яких розглядав розширення і звуження значення в одному ряду з перенесенням назв.

Ми вважаємо, що лексичні значення, які відрізняються не поняттєвим ядром, а лексичним оточенням, належать до структури багатозначного слова, оскільки оточення, у якому зустрічається те чи інше значення, так чи інакше впливає і на його зміст. Розрізнення ЛСВ за сполучуваністю, за характером лексичного або синтаксичного оточення належить до суто лінгвальних засобів семантичної диференціації. Ми часто зараз говоримо про необхідність урахування лінгвальної природи слова, докоряємо прихильникам логіцизму і психологіцизму за ігнорування власне мовних особливостей слова, а, зустрівшись із типом лексичних одиниць, значення яких зумовлене саме внутрішньомовними відношеннями, нерідко боїмося поставити їх в парадигму з ЛСВ, які відрізняються поняттєвим ядром.

Про слова, ЛСВ яких відрізняються визначеністю/невизначеністю найближчого лексичного оточення, не варто й говорити, що вони відрізняються обсягом поняття. Обсяг поняття залишається той же, відмінним є тільки оточення, у якому значення виникло й функціонує, тобто поняттєве ядро значення зберігається, а змінюються тільки лінгвальні показники значення. Подібний погляд на подане явище висловлює Г. А. Уфімцева, яка вважає, що широким є не значення, а сфера його вжитку [141: 104]. У словах же, значення яких відрізняються сферою вжитку, питання про співвідношення обсягу значень розв'язується неоднозначно.

Отже, ми вважаємо, що слова, окремі значення яких відрізняються лексичним оточенням, належать до полісемії, а не становлять окремий рівень відношень. У лексичній системі української мови існує значна кількість полісемантичних слів, похідні значення яких виникли не в результаті перенесення назви, а як наслідок спеціалізації, конкретизації того самого поняття, і протиставлення проводиться не за поняттєвим ядром слова, а за його зв'язками в позамовній дійсності, що відбиваються на ментальному рівні в МКС і виражаються відповідними їм синтагматичними відношеннями в мовній системі.

Похідні ЛСВ в такому разі відрізняються не зміною поняттєвого ядра, а обмеженням сфери вияву, умов функціонування

(визначеність/невизначеність об'єкта, на який спрямована дія, спрямування на різні об'єкти, зв'язок із певним суб'єктом дії і т. ін.), що знаходить лінгвальне вираження у лексичному оточенні слова в синтагматичі і в стилістичній детермінованості значення.

Оскільки розглянутий тип відношень між значеннями властивий здебільшого дієсловом, то саме на дієслівному матеріалі він найбільше й досліджувався. Ми розглянули відношення між значеннями, що мають однакове поняттєве ядро, у системі віддієслівних іменників української мови й дійшли висновку, що цей тип відношень в іменниках, утворених від дієслів, зумовлений в основному семантичною структурою мотивуючого дієслова: кожне значення іменника утворене від відповідного ЛСВ дієслова. Проте не можна нехтувати і тими словами, у яких одне із значень не має відповідника в дієслові. Такими є похідні значення слів *доглядач, думи, зблиск, іграшка, коментар, лом, маляр, місиво, писар* і деякі ін.

Нарешті, аналіз віддієслівних багатозначних іменників, у відношеннях між ЛСВ яких немає перенесення назви, дає підстави зробити певні висновки і щодо визначення поняття широкого і вузького значення. Можна з певністю сказати, що значення, які відрізняються визначеністю/невизначеністю суб'єкта або об'єкта при ньому, мають однаковий обсяг поняття, оскільки зміст дії, яка лежить в основі значення, не відрізняється і не спеціалізується, конкретизуються тільки суб'єкт дії або об'єкт, на який вона спрямована. У тих же словах, значення яких відрізняються обмеженням в одному з них сфери (спорт, медицина тощо), у тих, похідні значення яких характеризуються додатковими обставинами (мета, цілеспрямованість/стихійність і т.п.), відбувається звуження концептуального значення, оскільки *біг* у спорті — це один із видів (який має специфічні риси, до якого ставляться певні вимоги) бігу взагалі; *дутья* як елемент технологічного ліварного процесу є тільки різновидом дутья взагалі і т. п. Таким чином, ми бачимо, що при відсутності перенесення назви в семантичній структурі багатозначного слова існують два типи відношень: такі, що відрізняються обсягом, і такі, які мають однаковий обсяг поняттєвого компонента.

2.6.6. Співвідношення парадигми смислових відношень між ЛСВ в полісемантичних віддієслівних іменниках із їх семантичною парадигмою

Аналіз смислових відношень між ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників дає можливість зробити ряд висновків.

1. Різні типи смислових зв'язків різною мірою і в різних сполученнях представлені в окремих семантичних групах аналізованого класу іменників.

2. Насамперед можна поділити всі ЛСВ іменників на різноіменні і однойменні, тобто такі, значення яких є однотипними (суб'єкт-суб'єкт, дія-дія, об'єкт-об'єкт і т.п.), і такі, що в них значення є різнотипними (дія-суб'єкт, дія-об'єкт, суб'єкт-знаряддя, об'єкт-знаряддя). Різнойменні значення вступають тільки в метонімічні зв'язки. Цей тип відношень не зустрічається в іменниках, що мають однойменні ЛСВ. В іменниках із прямим значенням дії, мотивованих перехідними дієсловами, різнойменні значення становлять 64 % і метонімічні відношення охоплюють таку ж кількість похідних ЛСВ. Якщо ж іменник із прямим значенням дії, мотивований неперехідним дієсловом, то різноіменні назви, отже, і метонімічні відношення, становлять 27 % усіх похідних значень. На однойменні значення відповідно припадає 36 % в іменників з твірною основою перехідного дієслова і 73 % — неперехідного.

3. В іменників із прямим значенням особи ми спостерігаємо відношення «діяч-діяч», «діяч-назва особи за властивостями, зумовленими діями», «назва особи за властивостями рухів чи дій — назва особи за тим же типом властивостей», «назва особи як суб'єкта дії — назва предмета як суб'єкта дії». При першому типі відношень («діяч-діяч») ЛСВ властиві зв'язки, не пов'язані з перенесенням назви; при відношеннях, у яких хоч би один із членів опозиції є назвою особи за властивостями, що характеризуються її рухами чи діями, значення вступають у метафоричні зв'язки; при відношеннях «суб'єкт дії особа — суб'єкт дії предмет» значення слова єднаються відношеннями функціональної подібності. Оскільки в іменниках із прямим значенням особи понад 90 % похідних значень є однойменними з прямим, то в поданій семантичній групі слів майже відсутні метонімічні відношення.

4. Метонімічні відношення становлять невелику кількість і в іменниках із прямим значенням предмета або явища, оскільки різнотипні ЛСВ в них становлять ледве більше 15 % від похідних значень. У словах поданої семантичної групи, ЛСВ яких мають однотипні значення, виявляються такі відношення: метафоричні характеризують значення об'єктні, суб'єктні, якщо пряме значення є назвою конкретного поняття, а похідне — абстрактного, і значення місця; відношення функціональної подібності встановлюються між значеннями знаряддя дії; відсутністю перенесення

характеризуються відношення ЛСВ із значенням результату дії і суб'єкта дії (якщо обидва суб'єктних значення є назвами предметів чи явищ).

6. Зіставлення парадигми типів відношень між ЛСВ у багатозначних віддієслівних іменниках дає можливість встановити певну кореляцію з семантичною парадигмою: певні типи смислових відношень пов'язуються не з усіма типами значень, а тільки з цілком визначеними. Найпомітніше ця кореляція виявляється в таблиці (таблиця 14), яка показує, що кожному типові значень відповідає тільки один вид смислових відношень. Отже, типи смислових відношень є не випадковими, а підлягають певним умовам. Така чітка співвідносність між типами значень (семантичною парадигмою) і типами смислових відношень ЛСВ (парадигма відношень) в багатозначному віддієслівному іменнику є засобом структурної організації лексичної системи.

Таблиця 10

Таблиця співвідношення парадигми смислових відношень між ЛСВ у полісемантичних віддієслівних іменниках із їх лексичною парадигмою

Тип смисло- вих від- ношень	Семантичні групи іменників									
	Дія	Особа		Предмет або явище						
	Типи значень									
	дія	суб'єкт-особа/суб'єкт- назва істоти	суб'єкт-особа/суб'єкт- предмет	суб'єкт-предмет/суб'єкт- предмет	суб'єкт-конкретн./ суб'єкт-абстрактн.	об'єкт/об'єкт	знаряддя від перехід- ного	знаряддя від неперехід- ного	результат/результат	місце/місце
мета- фора	+	+			+	+				+
функці- ональ- на поді- бність			+				+			
відсут- ність пе- ренесен- ня назви	+			+				+	+	

6. Типи смислових відношень між окремими ЛСВ з однотипними значеннями в різних семантичних групах віддієслівних іменників можна показати на такій таблиці (таблиця 11).

Таблиця 11

Таблиця смислових відношень між однотипними ЛСВ у різних семантичних групах багатозначних віддієслівних іменників

Типи смислових відношень	Семантичні групи іменників					
	дія-дія		особа		предмет або явище	
	Характер мотивуючого дієслова					
	пере-хідне	непере-хідне	пере-хідне	непере-хідне	пере-хід-не	непере-хідне
метафора	30 %	60 %	30 %	25 %	33 %	45 %
функціо-нальна поді-бність	—	—	29 %	25 %	29 %	17 %
метонімія	—	—	6 %	—	17 %	26 %
відсутність перенесення назви	—	—	35 %	50 %	21 %	12 %

Лексико-семантична система мови певним чином корелює із явищами МКС і виступає для них матеріальним засобом її експлікації.

Аналіз зв'язків смислових відношень між значенням багатозначного слова із рівнями МКС доводить, що навіть у цьому, здавалось би, давно вивченому питанні, немає єдиної прямолінійної залежності: різні види зв'язків смислових різною мірою формуються в різних рівнях. Найбільш прозорою (і тому найбільш вивченою) є методична асоціація за зовнішньою подібністю конкретних предметів і явищ (що бачу, про те й говорю). У таких випадках існує наче прямий зв'язок, уявлення значення слова. У такому випадку логічний процес узагальнення (концептуальний рівень) не виключається, а дещо затушовується образом предмета.

Метафоричні значення, зумовлені функціональною подібністю, навпаки, мають більш помітний зв'язок із рівнем концептуальним, де встановлюються логічні асоціації між явищами, а залежність від рівня безпосереднього спостереження опосередкована. Найскладніші зв'язки із рівнями МКС у метафоричних значень, зумовлених асоціаціями за емоціональними ознаками, оскільки ці останні складні і з погляду осягнення їх в МКС переважно логіко-психічним шляхом, а потім уже як новий етап, асоціація з явищами інших сфер.

Іншого типу залежності між значенням і рівнями МКС у значеннях метонімічних: саме у таких випадках виразною стає залежність між значенням і концептом: спостерігається не окреме явище, а в певному зв'язку з іншим, суміжним явищем. Специфіка цього типу відношень у тому, що вони охоплюють не окремий концепт, а фрагмент дійсності, з яким він пов'язаний.

Висновки

Незважаючи на те, що термін *мовна картина світу* побутує в лінгвістиці вже протягом кількох десятиків років, він, як і поняття, що ним називається, не має однозначного визначення і не всіма сприймається. Дехто говорить: «Так це ж мовна система!» Ні. Мовна картина — це мовна система плюс складні психо- і логіко-ментальні асоціації людини. Не користуючись терміном «мовна картина», дослідники протягом століть досліджували її, точніше, окремі її частини: то граматичну в її історичному вимірі, то структурну організацію мови як знакової системи, то зв'язок її із суспільними процесами, то лексико-семантичну систему та інші підтеми мовної картини світу. Не обминули увагою філологи і зв'язок мови із людиною та її духовним світом. Однак поняття про мову як цілісну картину світу, яка вбирає в себе не тільки знаки, не тільки структуру мови взагалі і кожної з них зокрема, а й цілий ментальний світ людини, виразником якого виступає мова, потребує кількохсот річних спостережень і досліджень окремих явищ і сторін МКС. Мовна картина світу відрізняється від мовної системи тим, що крім цієї системи, включає й людину, з її не тільки насущними проблемами, а й величезним духовним світом, який перебуває в безперервному розвитку.

На одній конференції, де я говорила про необхідність формувати в дітей не лише знання про мову як систему, навички користуватись цією системою, а й особисту мовну картину світу, мені сказали: «Це щось потойбічне!». Справді, МКС — це щось «потойбічне», але не у звичайному містичному розумінні цього слова, а в іншому: потойбічне — те, що міститься не перед людиною, а всередині неї — у її психіці, логіці, мові. Дослідження МКС — явища складнішого навіть за мову в її звичайному розумінні — потребує зусиль учених у різних галузях науки і не може бути розв'язане водночас. Тому й ця робота торкається тільки окремих сторін проблеми, більше ставить питань, ніж дає відповідей на них, і є запрошенням до співпраці на цій ниві, де є вже чимало ораторів і сіячів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксьонова О. Г. Збагачення суспільно-політичної лексики української літературної мови шляхом переосмислювання слів // Питання літературознавства та мовознавства.— Х: Вид-во ХДУ.— 1967.— С. 127–136.
2. Александров П. С. О некоторых теоретических положениях книги Звегинцева В. А. «Семасиология» // Вестник Московского университета.— Т. VII.— 1960.— № 4.— С. 76–88.
3. Алпатов В. И. Об антропоцентрическом и системоцентрическом подходах к языку // Вопросы языкознания.— 1993.— № 3.— С. 15–26.
4. Амосова Н. М. Основы английской фразеологии.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1963.
5. Амосова Н. М. Очерки английской фразеологии.— Ленинград: Изд-во ЛГУ.
6. Андел В. В. Віддієслівні абстрактні іменники в чеській мові порівняно з іншими слов'янськими мовами // Мовознавство.— 1970.— № 3.— С. 20–27.
7. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика.— М.: Наука, 1974.
8. Апресян Ю. Д. Синонимия и синонимы // Вопросы языкознания.— 1969.— № 4.— С. 88–101.
9. Аристотель. О душе.— М.: Соцэкгиз, 1937.
10. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке.— Л.: Просвещение, 1966.
11. Арутюнова Н. Д. Лингвистическая проблема референции // Новое в зарубежной лингвистике.— 1982.— Вып. 13.— С. 5–40.
12. Арутюнова Н. Д. Наивные размышления о наивной картине языка // Язык о языке.— М.: Языки русской культуры, 2000.— С. 7–19.
13. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.— М., 1966.
14. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи.— М.: Художественная литература, 1986.— 543 с.
15. Белый А. Магия слова // Белый А. Символизм как мировоззрение.— М.: Республика, 1994.— С. 131–142.
16. Белый А. Пушкин, Тютчев и Баратынский в зрительном восприятии природы // Селмотинь.— М., 1983.— С. 549–558.
17. Бирик С. П., Ермоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови.— К.: Дніпро, 1998.— 431 С.
18. Большая советская энциклопедия.— М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1970–1976.
19. Бромлев Ю. В. Очерки теории этноса.— М.: Наука, 1989.— 412 с.
20. Брутян Г. А. Лингвистическое моделирование действительности и его роль в познании // Вопросы философии.— 1972.— № 10.— С. 87–97.
21. Будагов Р. А. К критике релятивистских теорий слова // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— С. 17–29.
22. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства.— Київ: Радянська школа, 1955.

23. Булыгина Т. В., Шмелёв А. Д. Человек о языке (метаязыковая рефлексия в лингвистических текстах) // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и стиле.— М.: Индрик, 1999.— С. 146–164.
24. Вавилов Н. И. Центры происхождения культурных растений.— Л., 1926.
25. Вандриес Ж. Язык.— М.: Соцэкгиз, 1937.
26. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание.— М., 1996.
27. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— М.: 1946.
28. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.— М., 1963.
29. Вольф Е. М. Прилагательное в тексте (система языка и картина мира) // Лингвистика и поэтика.— М.: Наука, 1979.— С. 118–135.
30. Выготский Л. С. Психология искусства.— М.: Искусство, 1986.
31. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. 1971.— М.: Наука, 1972.
32. Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык.— Ч. 1.— М.: Изд-во МГУ, 1962.
33. Гаряев П. П. Волновой геном.— М.: Издательство «Общественная польза», 1994.
34. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ в лингвистике языкового существования.— М., 1996.
35. Гержедович І. К. Співвідношення «поняття» та «лексичного значення» з погляду формальної логіки // Мовознавство.— 1969.— № 4.— С. 17–29.
36. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. Пер. з англ.— К.: Дух і літера, 2001.— 542 с.
37. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст.— Івано-Франківськ: Плай, 1997.— 178 С.
38. Городецкий В. К проблеме семантической типологии.— М., 1969.— С. 200–220.
39. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики.— К.: Наукова думка, 1990.— 269 с.
40. Гумбольдт В.-Ф. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по теории языкознания XIX-XX веков.— М., 1956.
41. Гумилёв Л. Н. Киевская Русь и Великая степь.— М., 1989.
42. Гумилёв Л. Н. Этнос: мифы и реальность // Дружба народов.— 1988.— № 10.— С. 218–231.
43. Гуричева М. С. О типах лексической полисемии в современном французском языке // Профессору Московского университета акад. В. В. Виноградову в день его 60-летия.— М.: Изд-во МГУ, 1958.— С. 138–151.
44. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства.— К.: Вища школа, 1974,
45. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство.— 2004.— № 5–6.— С. 23–36.
46. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.— К.: Вища школа, 1972.
47. Есперсен О. Философия грамматики.— М.: Изд-во иностранной литературы, 1958.— С. 151–159.

48. *Єрмоленко С. Я.* До розуміння стилю як моделі світу // Вісник Київського Інституту «Слов'янський університет». — К., 2000. — № 8. — С. 113–119.
49. *Звегинцев В. А.* Семасиология. — М., 1957.
50. *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. — М.: Просвещение, 1973.
51. *Иванов Вяч., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие системы (древний период). — М., 1965.
52. *Калинин А. В.* Лексика русского языка. — М.: Изд-во МГУ, 1971. — С. 30–33
53. *Кант И.* Критика чистого разума // Кант И. Сочинения: В 6 т. — М.: Мысль, 1964. — Т. 4. — 541 с.
54. *Караулов Ю. Н.* 4 кита современной лингвистики, или о предпосылках включения «языковой личности» в объект науки о языке // Соотношение частно-научных методов и методология в филологических науках. — М.: Наука, 1986. — С. 33–52.
55. *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. — М.: Издательство иностранной литературы, 1958.
56. *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление. — Л.: Наука, 1972. — 216 с.
57. *Клименко Н. Ф.* Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. — К.: Наукова думка, 1984. — 252 с.
58. *Ковалик І. І.* Семантична будова слова в сфері мови та мовлення // Студії з мовознавства. — К.: Вища школа, 1979. — С. 16–25.
59. *Ковалик І. І.* Слова з конкретним і абстрактним значенням // Українська мова та література в школі. — 1972. — № 4. — С. 38–48.
60. *Ковтун Л. С.* О значении слова // Вопросы языкознания. — 1955. — №5. — С. 70–79.
61. *Концепты* // Научные труды Центрконцепта. — Вып. 1–2. — Архангельск, 1997
62. *Копнин П. В.* Диалектика как логика. — К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1961.
63. *Костомаров Н.* Письмо к П. Г. Данилевскому // Киевская старина. — К., 1903. — С. 16–17.
64. *Кочерган М. П.* Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство. — 2004. — № 5–6. — С. 12–23.
65. *Курс сучасної української літературної мови.* — Київ: Радянська школа, 1951. — Т. 1.
66. *Крушевський Н. В.* Очерк науки о языке // Хрестоматия по истории языкознания XIX — XX веков. — М., 1956. — С. 248–249.
67. *Лазебник Ю. С.* Поэтическая модель мира и поэтический язык // Проблеми аналізу тексту в сучасній науці. — Івано-Франківськ: Плай, 1999 С. 82–92.
68. *Леонтьев А. А.* Деятельность, сознание, личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 С.
69. *Леонтьев А. А.* Язык, речь, речевая деятельность. — М.: Прогресс, 1969. — 614 С.
70. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 685 с.

71. Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти.— Х.: Вид. група «Основа», 2008.— 272 С.
72. Лисиченко Л. А. Концептуальная и языковая картина мира и их взаимодействие // Семантика и прагматика языковых единиц. Сборник научных трудов.— Харьков, 1991.
73. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови.— Харків: ХНПУ.— 148 с.
74. Лисиченко Л. А. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства / ХДПУ.— Харків, 1998.— Т. 6.
75. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу // Мовознавство.— 2004.— № 6.— С. 36–42.
76. Лисиченко Л. А., Скорбач Т. В. Мовний образ простору і психологія поета.— Харків, 2001.— 156 с.
77. Лихачев Д. С. Избранные работы в трех томах.— Ленинград: Художественная литература, 1987.— Т. 1.— 437 с.
78. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Сер. лит. и. яз.— 1993.— № 1.— С. 3–11.
79. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы // Лихачев Д. С. Избр. работы в трех томах.— Ленинград: Художественная литература, 1987.— Т. 1.— С. 257–290.
80. Логика.— М.: Госполитиздат — АН СССР, Ин-т философии, 1956.
81. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф.— М.: Московский университет, 1982.— 497 с.
82. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история.— М.: Языки русской культуры, 1996.— 464 с.
83. Лыков А. Г. Современная русская лексикология.— Л.: Высшая школа, 1976.
84. Маковский М. М. Лингвистическая генетика.— М.: Наука, 1992.
85. Маковский М. М. Язык.— Мир.— Культура. Символы жизни и жизнь символов.— М.: Институт русского языка имени В. В. Виноградова, 1996.— 330 с.
86. Матвеева Л. Мы стали меньше читать... Стоит ли о том жалеть? // 2000.— 12/VIII.— 2005.— С. 3.
87. Морен Е. Втрата парадигма: природа людини; Пер. з франц.— К.: КАРМЕ-СІНТО, 1995.— 196 с.
88. Мышление и язык.— М.: Госполитиздат, 1957.
89. Общее языкознание. Внутренняя структура языка.— М.: Наука, 1972.— 565 с.
90. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Серебренников Б. А.— М.: Наука, 1970.— 604 с.
91. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи.— М., 1974.
92. Пауль Г. Принципы истории языка.— М., 1960.
93. Пінчук О. Ф. Словотворчі значення віддіслівних іменників // Українська мова і література в школі, 1975.— №4.— С. 22–34.
94. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию.— М., 1959.
95. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии.— М.: Прогресс, 1985.

96. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике.— Т. I–II.— М., 1958.
97. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике.— Т. III.— М.: Просвещение, 1968.— С. 2.
98. *Потебня А. А.* Мысль и язык // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Составит. В. А. Звегинцев.— М., 1956.— С. 10–20.
99. *Протченко Й. Ф.* Лексика и словообразование русского языка советской эпохи.— М.: Наука, 1975.
100. *Психология* // Под ред. Ковалёва А. Г., Степанова А. А., Шабалина С. Н.— М.: Просвещение, 1966.
101. *Путовіт Л. О.* Питання мовної норми в сучасній художній прозі // *Жанри і стилі в історії української літературної мови*.— К.: Наукова думка, 1989.— С. 253–264.
102. *Реформатский А. А.* Введение в языковедение.— М.: 1972.
103. *Риктор Поль.* Про інтерпретацію // *Після філософії: Кінець чи трансформація?* — К.: Четверта хвиля, 2000.— С. 312–333.
104. *Рильський М.* Юнаки та дівчата на косовці // *Зібрання творів у 20 т.*— К., 1983.— Т. 15.— С. 141–155.
105. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.— М.: Наука, 1988.— 216 с.
106. *Роменець В. А., Макоха І. П.* Історія психології XX ст.: Навчальний посібник.— К.: Либідь, 1997.— 320 с.
107. *Руденко Д. И.* Имя в парадигмах философии языка.— Х.: Око, 1990.— 299 с.
108. *Русанівський В. М.* Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // *Мовознавство*.—2004 — № 5–6.— С. 7–21.
109. *Русанівський В. М.* Структура лексичної і граматичної семантики.— К.: Наукова думка, 1988.— 236 с.
110. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова.— К.: Наукова думка, 1971.
111. *Русский язык и советское общество*.— М.: Наука, 1968.
112. *Семчинський С. В.* Семантична інтерференція мов: на матеріалі слов'янсько-східнороманських мовних контактів.— К.: Вища школа, 1974.— 256 с.
113. *Сеченов И. М.* Избранные философские и психологические произведения.— М., 1947.
114. *Сич В. Ф.* Лексико-семантичні групи іменників // *Українська мова та література в школі*.— 1974.—№ 6.— С. 24–30.
115. *Словник української мови: В 11 т.*— К.: 1970–1980.
116. *Смирницкий А. И.* Лексическое и грамматическое значение в слове // *Вопросы грамматического строя*.— М.: АН СССР, 1955.
117. *Современный русский язык. Морфология*.— М.: Изд-во МГУ, 1952.— С. 27–28.
118. *Солнцев В. К.* вопросу о семантике или языковом значении // *Проблемы семантики*.— М.: Наука, 1974.
119. *Ставицька Л. І.* Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.— К., 1973.
120. *Степанов Ю. С.* В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства.— М.: Наука, 1985.— 334 с.

121. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования.— М.: Языки русской культуры, 1997.— 824 с.
122. Степанов Ю. С. Протей. Очерки хаотической эволюции.— М.: Языки славянской культуры, 2006.
123. Стернин И. А. Концепты и лакуны // И. А. Стернин, Г. В. Божова // Языковые соединения: Формирование и функционирование.— М.: Изд-во Института языкознания РАН, 2000.
124. Стеценко А. П. Понятие «образ мира» и некоторые проблемы онтогенеза сознания // Вестник Московского университета.— Серия 14. Психология.— 1987.— № 3.— С. 26–37.
125. Строгович М. С. Логика.— М.: Госполитиздат, 1949.— 132 с.
126. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.*— К., 1973.— С. 18.
127. Тараненко А. А. Аналогія як явище лексичної полісемії // Мовознавство.— 1976.— № 1.— С. 24–31.
128. Тараненко А. А. Параллелизм и аналогия в лексической полисемии. (на материале украинского языка) // Автореф. дис.... канд. филолог. наук.— К.: АН УССР, 1976.
129. Тараненко О. О. Языковая семантика в ее динамических процессах.— К.: Наукова думка, 1989.— 256 с.
130. Теория метафоры: Сборник научных трудов. Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.— М.: Прогресс, 1990.— 512 с.
131. Тимковский И. Опытный способ к философскому познанию русского языка.— Х., 1811.
132. Тищенко К. Метатеорія мовознавства.— К.: Основа, 2000.— 320 с.
133. Ткаченко О. Б. Очерки языкового субстрата.— К.: Наукова думка, 1989.— 205 с.
134. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического.— М.: Прогресс; Культура, 1994.— 623 с.
135. Топорова А. Т. О типах познания в древнегерманской мифологической модели мира // Вопросы языкознания.— 2000.— № 2.— С. 35–47.
136. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык.— М.: Прогресс, 1995.— 798 С.
137. Уайтфилд Ф. Критерии для моделей языка // Математическая логика и ее направления.— М.: Мир, 1965.— С. 306–314.
138. *Україна: Філософський спадок століть: У 2-х т.*— К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000.— Т. 1.— 804 с.— Т. 2.— 798 с.
139. *Українська мова: З минулого в майбутнє* // Збірник праць до 200-річчя виходу в світ «Енеїди» Котляревського.— К.: НАН України, 1998.— 216 с.
140. *Українська мова. Енциклопедія.*— К.: Українська енциклопедія, 2004.
141. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка.— М.: Наука, 1968.
142. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков.— М.: Наука, 1974.
143. Ушкалов Л. Метафізика образу в літературі українського барокко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.— Х.: Око.— Т. 2.— (нова серія).— С. 53–60.
144. Фильмор М. Основные проблемы лексической семантики // Новое в языкознании.— М.: Наука, 1982.— Вып. XII.— С. 74–122.

145. *Філософські питання мовознавства*. — К.: Наукова думка, 1972.
146. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка.— М.: Учпедгиз, 1941.— 444 с.
147. *Шведова Н. Ю.* Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Д. Апресяна «Синонимия и синонимы» // Вопросы языкознания.— 1970.— № 3.— С. 40.
148. *Шевченко Л. І.* Інтелектуальна еволюція української літературної мови.— К.: ВПУ «Київський університет», 2001.— 457 с.
149. *Шмелев Д. Н.* Очерки по семасиологии русского языка.— М: Просвещение, 1964.— 244 с.
150. *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики.— М.: Наука, 1973.
152. *Язык о языке*.— М.: Языки русской культуры, 2000.
153. *Blake F.* The Study of Language from the Semantic Point of View // Indogermanische Forschungen, 1938.
154. *Erdmann K.* Die Bedeutung des Wortes. Leipzig; 1925.
155. *Mathesius V.* On Some Problems of the Systematic Analysis of Gramma. // *Nravaux du Linguistic de Prague*, VI, 1936.
156. *Mues W.* Vom Lant Zum Satz.— Heidelberg, 1964.
157. *Nida E. A.* Analysis of Meaning and Dictionary Making // *International Journal of American Linguistics*, 24, 1958, № 4.
158. *Sperber H.* Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn; 1923.
159. *Wundt W.* Die Sprache.— Bonn.— 1952.
160. *Ulmann S.* The Principals Of Semantics.— Bloomington: — 1965 — С. 185–191.

Навчальне видання

ЛИСИЧЕНКО Лідія Андріївна

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*

Редактор *О. О. Маленко*

Відповідальний за випуск *Ю. М. Афанасенко*

Технічний редактор *О. В. Лебедева*

Коректор *О. М. Журенко*

Підп. до друку 15.08.2009. Формат 60×84/16.

Папір газет. Друк офсет. Гарнітура Шкільна.

Ум. друк. арк. 12,0. Зам. № 9-03/16-04.

ТОВ «Видавнича група «Основа»»

61001 м. Харків, вул. Плеханівська, 66

тел. (057) 731-96-33

e-mail: office@osnova.com.ua

www.osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2911 від 25.07.2007 р.

Надруковано в ТОВ «Цифра Прінт».

м. Харків, вул. Культури 20В, 1 пов.

т. 702-55-64